

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XX.**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT -- SZERKESZTI
VAJON IMRE, V. RAISZ RÓZSA

DE REBUS SOCIETATIS

**TANULMÁNYOK
A TÁRSADALOMELMÉLET
KÖRÉBŐL**

REDIGIT -- SZERKESZTI
TÖRŐCSIK MIKLÓS

EGER

1991

ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
KÖNYVTÁRA - EGEG
Könyv: 1, 002. 412

HU ISSN 2039-1422

**Felelős kiadó: Orbán Sándor
főiskolai főigazgató**

Készült: az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola házi nyomdájában

KONCSOS FERENC

MODERN MÍTOSZOK ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK

RÉSUMÉ: (*Myths and social relations.*) Myths are formed as a result of alienation and limited human activity. Modern society manipulates people's activities in order to secure society's own supremacy and by forming myths which is an important means of restricting individual autonomy. If mythical perception infiltrates philosophy it will become "pseudo-language" and will not be able to fulfil its critical function in going beyond reality. The fight against myths in philosophy means a return to an ontological way of thinking.

"... még a mítosz és elidegenedés ellen lázadó ideológusok is a mítoszt és az elidegenedést alapozzák meg."

(Hermann István)

A nyolcvanas évek elején egy vizsgálat során felkértek 10–14 éves fiatalokat, hogy képzeljenek el egy "boldog országot", ahol az emberek nagyon jól élnek, ahol nincsenek szegények, nincs háború, az emberek nem nyomják el egymást, mindenki szabadon és boldogan él; valamint ennek az ellentétét, ahol az emberek rosszul élnek, majdnem mindenki szegény, csupán néhány dúsgazdag ember van, elnyomás és félelem uralkodik az országban. A megkérdezettek többsége szocialista országra ismert a "boldog országban", csupán egyharmaduk gondolt *valamelyik* szocialista országra "boldogtalan országnaként". A válaszadók negyötöde kapitalista országban szeretne élni, de még ezek döntő hányada is szocialista országot jelölt meg "boldog országnaként".¹

A mítosz tipikus példájával állunk itt szemben, egy átmoralizált értékeket hirdető, azaz morális formába öntött ideológiai mítosszal, amely nemcsak a mindennapi gondolkodásban figyelhető meg. Dolgozatunkban e modern mítoszképződés néhány sajátos problémájával foglalkozunk.

A mítosz eredetileg a primitív közösségek természeti és társadalmi környezetükre vonatkozó tapasztalataik rendezésének formája volt. A közösségek élményei fejeződtek ki benne szimbolikus formában. A tartalmat képzetszerűen és metaforikusan jelentette meg. Az abszolúttá fokozott, irracionális, a csoda felé tartó ábrázolásmód jellemezte.

A mítoszban a fölismert valóságtartalmak önkényesen konstruált összefüggésrendszerbe rendeződnek, miáltal a már megismert jelenségek elvesztik eredeti jelentésüket. Kezdetben a valóság gondolati meghaladásának kísérletét jelentette, majd ezt a funkciót a társadalmi tudatformák közül elsősorban a művészet, a tudomány, a filozófia vette át.

Ám a társadalmi tudatformák megjelenése után sem veszett el a mítosz jelentősége, s *mint a mindennapi tudat sajátos szerveződési formája* a modern társadalmakban is megmaradt, s ebben az értelemben mindmáig behatol a művészetekbe, a filozófiába, politikába, ideológiába is.

A *modern mítosz* is a mindennapi élethez és gondolkodáshoz illeszkedik. Keletkezésének alapja mindmáig az emberi cselekvés korlátozottsága, az elidegenedett viszonyok, az objektum-szubsjektum kapcsolatának elmosódottsága és egyben megmerevedése. A modern s bürokratizálódott társadalmakban az emberek elveszítik nemcsak társadalmi kapcsolatukat, hanem a kettős elidegenedés következtében a társadalmi kontaktusok iránti szükségleteik érzését is, azaz nem pusztán atomizálódnak, hanem "monadizálódnak". Olyan társadalmi szituációban élnek, ahol az embereknek nincs valóságos kontaktusuk egymással, valóságos konfliktusaik nem tudatosulnak bennük, reakcióiknak nincs semmi köze a helyzet reális tényeihez.

A mai mítoszok bizonyos értelemben valláspótlékok, a vallás apologetikus, vagy tiltakozó formáit képviselik ott, ahol a hagyományos vallásosság nem bizonyul hatékony közösségsszervező erőnek.

A modern mítoszok tudományos mezben lépnek fel. A tudományosság látszatát keltik azzal, hogy a valóságos törvényszerűségeket áltörvényszerűségekké helyettesítik, meghamisítva ábrázolják a társadalom törvényszerűségeit és az emberi törvényszerűségeket.

A szekularizált modern mítoszok jellegzetesen az elidegenedés modern polgári formájának produktumai. Az értelmes élet perspektívájának átláthatatlansága, a hiteles emberi élet megvalósításának akadályai hamis értékek számtalan mítoszához hozzák létre. A modern mítoszok a társadalom megzavarodottságára utalnak, s a bennük megjelenő átmoralizált értékek a kritikai gondolkodást, a zavarok észrevezését és a cselekvést nehezítik, illetve akadályozzák azáltal, hogy -- ellentétben a régi mítoszokkal -- nem a természet egyes törvényszerűségeit antropomorfizálják, hanem a valóság tényleges

antropomorf vagy antropomorfizált jelenségeit dezantropomorfizálják. A modern társadalomban következőképpen a mítosz mítosza jelenik meg, amely az emberbe helyezi a mítoszt, másképpen kifejezve az irracionálist az emberben találja meg,² ezáltal a külső világ erői lesznek antropomorfak, emberszabásúak (pl.: emberarcú szocializmus). A modern mítosz dezantropomorfizációjának eredménye, hogy szétszakítja "az antropologikus ember, valamint a nem antropologikusan antropomorf társadalom kapcsolatát".³ A modern mítosz dehumanizálja a világot, miáltal a cinizmus sajátos formáját hozza létre, amivel a hatalom adott formájának erősítését segíti elő.⁴

Az elidegenedett viszonyok között a hatalomnak saját uralma biztosításához manipulálnia kell az emberi tevékenységet, ehhez meg kell teremtenie a maga mítoszáat. Mitikus formában kell láttatnia saját helyzetét, és a legvalóságosabb tényeket is.⁵ A hatalom tehát a mitikus látásmód alátámasztására hozza létre a mítosz mitológiáját. Amikor mítoszt alkot, egyfelől az elidegenedést evidenciának fogja fel, másfelől manipulálja is azt. A mitikus látásmód sajátos emberképet alakít ki, s a mítosz eredményeképpen a gyakorlatban megjelenik a manipulált ember.

A *manipuláció* és a mítosz szorosan összekapcsolódik. Minden manipuláció csak mítosz nevében történhet. A manipuláció az emberi autonómia korlátozását szolgálja, megfosztja az embert az önálló koncepció lehetőségétől, az önálló gondolkodástól. Míg az autonóm ember képes a lehetőségek feltárására, a lényeg megragadására, a valóságra befolyást gyakorló aktív döntéshozatalra -- azaz belülről irányított ember --, addig a manipulált ember a számára adott lehetőségek közül válogat, szelektál, kívülről vezényelt lényé válik.

A manipulációnak vannak *durva formái*, amelyek nyílt befolyásolást jelentenek (pl.: a cenzúra, a választójog megnyirbálása, a párttevékenységek megrendszabályozása stb.), de a modern társadalmakban jelentősebb a *burkolt befolyásolás*, amely láthatatlan, pszichológiai eszközökkel dolgozik, látszatokat teremt, amely az embert közömbössé teszi az igazi tények iránt. A burkolt befolyásolás egyik fontos eszköze a *propaganda*. A propagandának mindig is igazolnia kell a társadalom által ex hypothesi igaznak tartott tételek kétségbevonhatatlan tekintélyét, s kimutatnia, hogy ez a tekintély a hatalom által támogatott ügy oldalán áll. Arra törekszik, hogy irányt adjon "az általános érzések és vágyakozások egymást követő mozgalmainak, de azért nem sokat tesz, hogy ilyen mozgalmakat teremtsen".⁶

Demokratikus államban a propagandák versengnek a közösség támogatásáért. A totális államokban egyetlen propagandista van, az állam. A diktatórikus propaganda a diktátor kormányzatának legitimizálására törekszik, mert még egy diktátor sem kormányozhat korlátlan ideig alattvalói beleegyezése nélkül. A totalitárius államokban a

diktátor számára "nem elég annak általános elismerése, hogy kormányzása törvényes, azt is megköveteli alattvalóitól, hogy mind egyformán gondolkozzanak és érezzenek".⁷

A diktatórikus propaganda azt kívánja elérni, hogy a nép egy törzs módjára legyen homogén, s ehhez teljes konformitást kell kialakítani az egyénekből.

A manipuláció modern, pszichológiailag kidolgozott formái létrehozzák a "belletrisztikus" lelkületű embereket; akik szívesen képzelik bele magukat a fejlődésbe, a gondolkodás látszatformáiba. Politizálnak, anélkül, hogy politizálnának, demokratikus fórumokon gyakorolják a demokráciát, anélkül, hogy a demokráciát gyakorolnák, közéletiek, anélkül, hogy valóságos közéleti tevékenységet folytatnának. A bürokratikus diktatúrák, amelyek elég erősek ahhoz, hogy a nekik kiszolgáltatottakat belsőleg is megtörjék, az intézményeket odaadón szolgáló embereket szükségszerűen belső passzivitásra, és ezzel emberi énjük elvesztésére "nevelik". Az ilyen viszonyokból nem származhatnak objektív cselekvési normák, ezért "minden közreműködő egyén *tisztán partikuláris szubjektivitásba süllyed* (az én kiemelésem: K. F.), a félelem és remény fatális uralma alá kerül, így az ember valódi aktivitása pusztán szorgalmas, gyakran elembertelenítő passzivitássá korcsosul". A bürokratikus tevékenység az embert a változni nem tudás monotóniájába süllyeszti. A manipulált emberek "kifelé mutatott életükben a lehető legnagyobb, állandó aktivitást mutatják, egyidejűleg azonban lényegükben fogva teljesen passzívak a valódi emberiség értelmében uniformizáltan üresek".⁸ A munkájában és mindennapi életében manipulált ember a többi területen is manipulálttá válik, autonómiája felmorzsolódik, a fogyasztástól a világnézetig, a gondolkodástól az érzelemig. Az ember megszűnik valóban autonóm lényként létezni. Ezek a viszonyok termelik ki az autonóm ember, a totális ember, vagy kommunista ember mítoszát.⁹

A mítoszok átmenetileg, határesetekben, pozitív funkciót is betölthetnek, akkor, amikor az elavult és megrögzült gondolkodási és magatartási sémákból szakítják ki az embereket. Ekkor a cselekvés gerjesztőivé válhatnak, mert minden egyén igazolást keres szenvedélyeire, s a mítoszok pontosan ezt az igazolást adják meg.

A mítoszok mint a cselekvés gerjesztői rokoníthatók az *utópiával*, ami a remény elveként a cselekvés mással nem helyettesíthető alkotóeleme, értelmet adhat a mindennapi cselekvésnek.

Ugyanakkor mítoszt és utópiát egyaránt a dialektikátlanság, történetietlenség, időtlenség, azaz a tudományos módszertan elvetése és annak közvetlen magyarázattal való helyettesítése jellemzi. E jellemzőik alapján mítosz és utópia egyaránt a *hamis tudat* értelmében vett ideológia sajátos megjelenési formája. Tartalmaik beszüremленek a *nagy ideológiákba* is, de azoknál kevésbé koherensek, artikuláltak, gyakran kiesnek a

racionális gondolatmenetből. Ezért nem tudományos hipotézisként, hanem inkább dogmaként hatnak.

A mítosz hamis tudati formaként való felfogása arra is rámutat, hogy a hamis tudat nem egyszerűen téves ismeret. Nem a helyes ismeretek hiányát jelenti, hanem a világ jellegzetes módon történő elsajátítását. A modern mítoszoknak az ideológiába való behatolása az ideológiai tételeket is mitikus tartalommal ruházza fel. Egy ideológiai tétel akkor válik mítosszá, ha tilos megkérdőjelezni az ideológiai kijelentések egzisztenciális tartalmát, tényként kell elfogadni azt, ami magyarázatot, kritikai felülvizsgálatot kívánna. A mítoszalkotás folyamatába be vannak építve társadalmi, vagy személyes érdekeltségek, ezért az emberek rákényszerülnek a hamis tudati tartalmak elfogadására, mert aki nem fogadja el azok érvényességét, nem egyszerűen más vélemény képviselője lesz, hanem hitetlen, eretnek, cinikus, ellenség stb.

Minden ideológia valamely osztály nevében képviseli a nembeliséget. Az ideológia által meghatározott cselekvési program realizálását adott történelmi feltételek határozzák meg. Minden olyan ideológiai állásfoglalás, amely eltekint a nembeliség megvalósításának konkrét történelmi feltételeitől, általában véve az emberhez fordul, általánosan az emberért akar fellépni, üres frázissá, utópiává változik.

A sztálini diktatúra időszakában a marxizmus--leninizmus ideológiája is hasonlóképpen az általánosból indult ki. Még az utóbbi évtizedben, a szocializmusról folytatott tudományos vitákat követően is megmaradt a szocializmus tartalmára vonatkozó elvont, dialektikátlan felfogás, amely szerint a szocializmus olyan társadalom, ahol "minden az emberért az ember javára" történik, nincs kizsákmányolás, benne a kollektívizmus és humanizmus érvényesül, s amely társadalmi rend a békére törekszik. E megfogalmazás alapján erősödhetett meg az a közvélekedés, hogy nálunk a lakosság túlnyomó többsége szocializmust akar. (Valóban, nem lehet olyan normálisan gondolkodó ember, aki ezzel ellentétes tartalmú társadalmat akarna.) A propaganda az ideál rangjára emelte az előítéleteket és szenvedélyek realitását, azt sugalmazva, hogy "az, aminek lennie kellene, az az ami van, csak még sokkal inkább".¹⁰ A propagandában közvetített ideológiai tételeknek a gyakorlatban nem volt megfelelőjük, azaz nem rendelkeztek egzisztenciális tartalommal.

A mítosznak az ideológiába való beszüremlése eltorzítja az ideológiát. Ha a filozófiai gondolkodásba hatol be, a filozófiát az ontológiai vizsgálódástól szakítja el. Ekkor az ideológia és a filozófia is -- mint ahogyan a mítosz -- sajátos nyelvhasználati móddá válik. A preszuppozícióknak, a feltételezéseknek a nyelvben működő logikája jelenik meg bennük. Egy mondatnak akkor tulajdonítunk igazságértéket, ha teljesül a referálás egzisztenciafeltétele. Azzal tehát, hogy beszélünk valamiről, sugalljuk annak

a létezését. Ha nem kérdezzük rá a kijelentés igazságtartalmára, akkor a "semmiről" beszélünk. Ekkor születik meg a mítoszalkotás lehetősége, ami két mozzanatot foglal magában: először kiemel valamit a meghatározó tényezők rendszeréből, ezt abszolút magyarázó elvvé stilizálja, majd a magyarázatot erkölcsi értékítélettel telíti. Szerkezetéből következően lehetővé válik, hogy a mítosz olyant képviseljen, ami a valóságban nem létezik, arra ad módot, hogy a "semmit" létezővé tegye. A mítosz paradoxona ebből következően az, hogy "a mítosz addig mítosz, míg nem tartják annak (igazságértéket feltételeznek róla), s amikor mítosznak tudják, akkor megszűnik mítosznak lenni, mítoszként funkcionálni."¹¹

Ha a *filozófia* is a mítoszra jellemző nyelvhasználatra alapoz, azaz a filozófia nem foglalkozik az *ontológiával*, akkor elmélet helyett pszeudobeszéddé válik, kijelentései sem nem igazak, sem nem hamisak, egyszerűen nincs igazságértékük. "Egyáltalán megszűnt a nyelv deskriptív funkciója, hogy egyedül a hangulati-kifejező funkciót engedje érvényesülni."¹²

A hetvenes évek második felétől nem véletlenül tapasztalható a magyar marxista filozófiában újra erőteljesebben az ontológia felé fordulás. Felvetődött az igény, hogy a szocialista társadalom ontológiáját ki kell dolgozni. A sztálini típusú "szocialista" rendszerek vizsgálata mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nagy jelentőségű. A magyar filozófiai életben -- tudomásunk szerint -- elsőként Szilágyi Imre tett kísérletet a sztalinista rendszerek ontikus alapjának feltárására. Álláspontja a mítoszok mint hamis tudati konstrukciók újrateremtődésére is magyarázattal szolgál, ezért koncepcióját röviden ismertetjük.¹³

Az eddig szocialistának nevezett társadalmakban a konkrét társadalmi *lét alapja* nem egyéb, mint a társadalom majdnem egészében államosított tulajdonviszonyainak egyik változata. Következésképpen ezeknek az államosított termelési viszonyoknak az összességén, mint adott *alapon* nyugszik az ideológiai, egyáltalán a "szubjektív faktor" a maga intézményeivel együtt.

A társadalom ontikus alapjának az államra jellemző szempontok szerinti vizsgálata alapján az eddigi "szocialista" forradalmak nem "a társadalomhoz" vezettek el, hanem a tőle elidegenedett ideologikus hatalom szférájába, az államba, amely a társadalomtól különvált (elidegenedett) közhatalom, illuzórikus közösség, erőszakszervezettel rendelkező intézmény, *imaginárius élet*. Ontológiailag tehát az államosításkor minden, tulajdon, oktatás, kultúra, filozófia, etika, még a vallás is, egy *imaginárius szférába* került, olyan mértékben, amilyenben azt az államforma és annak típusa bekebelezte. Ettől kezdve minden viszonylagosan független társadalomontológiai szintér működési mechanizmusát a mindenkori vezetők

ideologikusan képzelt célja, hatalma és befolyása diktálta. A "személyi kultusz" idején az állam még tovább imaginalizálódott, karizmatikus, szinte szakrális lett. A hatalmi elit saját hatalma legitimizálására teremtette meg a szocializmus, proletárdiktatúra, szocialista demokrácia stb. mítoszáit. A forradalmak eredményeképpen azonban nem proletárdiktatúra jött létre, hanem egyszemélyi vagy párt- és kormánydiktatúra. Nem tarthatók fenn tovább tehát a létező szocializmushoz, a proletárdiktatúrához kapcsolódó mítoszok, s az ellenforradalom mítosza sem, mert a szocialista országokban eddig megkísérelt, vagy sikeresen végbement felkelések, forradalmak nem a "proletárdiktatúra" ellen irányultak, hanem a párt- és kormánydiktatúra ellen.

Mai társadalmunkban a "mítoszalanítás" folyamata megy végbe. Ugyanakkor újabb mítoszok keletkezésének is tanúi vagyunk. Megjelent a piacgazdaság, a reprivatizálás, a demokrácia, a nyugati társadalmi modellek stb. mítosza, amelyekben szintén fellelhető a konkrét feltételek figyelmen kívül hagyása, a dialektikatlanság.

A társadalom ontológiai elemzése arra figyelmeztet, hogy nem lehet újabb mítoszok teremtésével a válságból kivezető utat megtalálni. Szilágyi Imre szerint a *"filozófia javaslata sem lehet más mint az hogy az államosított társadalmat vissza kell vezetni profán önmagához"*.¹⁴ De ez nem mehet végbe pusztán társadalomfilozófiai alapelvek felcserélésével. Újra az ideologikum és ezzel együtt a mítoszteremtés szférájába jutnánk, ha pusztán az államcentrikust váltanánk át társadalomcentrikusra. A *létegeszre* kell figyelniünk. Nem az általában vett államit kell tagadnunk, hanem "a hatalmas személyi *egyeduralmát* szükséges valódi, a demokrácia intézményeivel *garantált* közösségi társadalommá szervezni".¹⁵ Ellenkező esetben a valóság megváltoztatásának reális alternatívái helyett újabb mítoszokat hozunk létre.

Jegyzetek

1. Lásd: Szabó Ildikó: A politikai tudat törésvonalai c. tanulmányát. Világosság 1989. 10. 762--771.
2. Erre utal a 20-as években kialakult, a szocializmus -- munkásosztály -- párt viszonyának sztálini felfogása. A szocializmus mint tökéletes társadalom a koncepció előfeltevése. Megvalósítása a proletariátus történelmi küldetése. A párt, a proletariátus élcsapata közvetlenül kifejezi a szocializmus érdekeit. Az igazsággal ellentétes érdekeltsége a pártnak nem lehet, világnézeti kiinduló elvei tudományosak, ezért a párt döntései szükségképpen helyesek. Az egyén is lehet tökéletes, ha a párthatározatokat maradéktalanul végrehajta. A párt döntései helyesek csak az egyéni hibák következtében, és csak a végrehajtásban kereshetők kizárólag a hiányosságok.
3. Hermann István: A polgári dekadencia problémái. Kossuth 1967. 209.
4. Jól fejezi ki ezt a cinizmust a 30-as évek Szovjetuniójában az ideológia és a gyakorlat viszonya. Ekkor fogalmazódtak meg a "legfőbb érték az ember" és a "nálunk a munka becsület és dicsőség dolga" jelszavak, miközben: "1932-ben hozták meg azt a törvényt, amelynek értelmében az állami, szövetkezeti tulajdon fosztogatóit, megkárosítóit halálbüntetéssel sújtották. Enyhítő körülmények esetén a halálbüntetést 10 évi szabadságvesztésre lehetett változtatni. 1935-től e törvény hatálya alá került minden 12. életévét betöltött személy. 1937-től ilyen bűncselekményekért 25 évi szabadságvesztés járt. A kortársak tanúsítják, hogy a büntető megtorlások módszereit dolgozók tömeges felelősségre vonása jellemezte, valóságos verseny indult a büntetőjogi felelősségre vont személyekkel kapcsolatos mennyiségi mutatók növeléséért... Jelentéktelen szabálysértésekért, bagatell vétségekért kijár a büntetőjogi felelősségre vonás és a súlyos büntetés." (Moszkovszkije Novosztji 1980. február 14-i száma.) Idézi Pataki Ferenc In: Világnézet és erkölcs a mai magyar társadalomban. Kossuth 1988. 17.
5. A hatalom megteremti saját ellenségeképét, azt a "nép ellensége" formájában jeleníti meg, s mindazokat, akik a hatalmi ambíciókra nézve veszélyesek lehetnek, kikapcsolja a társadalomból, vagy fizikailag megsemmisíti.
6. Aldous Huxley: Divatok a szerelemben. Európa 1984. 202.
7. Uo. 203--204.
8. Lukács György: Szolzsenyicin regényei. Világosság 1989. 10. 740.

9. A szocialista ember tökéletessé merevített képe jelenik meg az etikában is: "a szocialista ember számára életszükséglet a munka, tudatosan formálja a társadalmi viszonyokat, a világ és önmaga megismerésére, megértésére és megváltoztatására törekszik, elsajátítja és továbbfejleszti a kulturális értékeket, magánéletét összhangban tartja a közösség életével, egészséges, edzett személyiség, aki ismeri és megtartja a szocialista erkölcs normáit, aki a javuló anyagi feltételek között szocialista módon él." Lásd: A marxista etika alapjai II. A szocialista--kommunista erkölcs elmélete. (Egységes jegyzet.) Tankönyvkiadó 1977. 18.
10. Aldous Huxley: Id. mű 205.
11. Kelemen János: A műtőszépképződés mechanizmusa a mindennapi életben. Világosság 1973. 4. 216--217.
12. Uo. 217.
13. Szilágyi Imre koncepciója röviden kifejtve megtalálható az Erkölcs és világnézet a mai magyar társadalomban c. kötetben. Kossuth 1988. 142--145.
14. Uo. 144.
15. Uo. 145.

LOBOCZKY JÁNOS

A "MŰALKOTÁSOK SAJÁT VILÁGA" LUKÁCS GYÖRGY
ESZTÉTIKÁJÁBAN*

RÉSUMÉ: (*The own world of works of art in Lukács's Aesthetics.*) In my paper I examine some important lukácsian categories. I take as my starting point the fact that György Lukács goes beyond a mere epistemological approach. In my essay I point to the fact that in Lukács's artistic theory the *ontological aspect* of categories also appears. I deal in most detail with the category of "*homogeneous medium*". This is one of the pillars of lukácsian discussions concerning the works of art. I support my analysis with *literary and musical examples*.

Kockázatos szellemi vállalkozásnak tűnik ma Lukács György esztétikájával foglalkozni. Gyakran éri az a vád Az *esztétikum sajátosságát*¹ is, hogy kategóriarendszere merev, egyoldalúan ismeretelméleti megközelítésű, különösen az *esztétikai visszatükröződés* fogalmát tekintve. Tanulmányomban ezzel szemben arra kívánok rávilágítani, hogy Lukács az esztétikai kategóriák kifejtésében markánsan érvényesíti az ontológiai szempontot is.

Ennek az elvnek egyik megnyilvánulása, hogy Lukács *Esztétikájában* kulcsfontosságú a *műalkotások saját világa* kifejezés. Ezzel kapcsolatban arra utal, hogy minden egyes műalkotás önmagában zárt, egyszeri objektiváció, de azért a művészet kontinuitásából következően van értelme az egyes művészeti ágak, műfajok, sőt az általában vett esztétikum *sajátosságait filozófiai megközelítésben tárgyalni*. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy csupán elvont kategóriák (például a "szépség") differenciálódásának fogjuk fel a különböző alkotásokat. Az egyes művészetek és a művészet viszonyában tehát nem lehet olyan közvetlen összefüggést felfedezni, mint például az egyes tudományok és az "egységes ösztudomány" között. Ugyanakkor a kontinuitás és a diszkontinuitás, sajátos arculattal ugyan, de érvényesül az esztétikum területén is. A különbözőségen belüli azonosság a művészetek alapjaiban lehető fel: minden műalkotás ugyanazt a valóságot tükrözi vissza. Melyek ezek? Minden

* A cikk egy hosszabb, még nem publikált tanulmány (Ontológiai vonatkozások Lukács György Esztétikájában) részlete.

műalkotás ugyanazt a valóságot tükrözi vissza, pontosabban a valóság emberekre gyakorolt hatását jeleníti meg, a célja pedig felidéző hatást gyakorolni az emberekre. Ezekhez az elvont megállapításokhoz joggal fűzi hozzá Lukács: "Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az itt napfényre bukkanó általánosság nem egyszerűen közös vonások, tulajdonságok, összefüggések stb. fogalmi rögzítése, tehát nem jelenti azt, hogy közvetlenül kiléptünk vele az esztétikai szférából, hogy a logikai-tudományos absztrakció szférájába jussunk el."²

Visszatérve a műalkotás "saját világának" értelmezésére, Lukács nem véletlenül mutatja be a művészetre jellemzőként az *inherencia* kategóriáját. Felelevenítve a hegeli értelmezést, azt emeli ki, hogy ez a kategória az érzékek világával szoros kapcsolatban áll, a külvilág közvetlenül megragadható mozzanatait tükrözi vissza. Mivel a műalkotásokra a jelenség és a lényeg érzéki szétválaszthatatlansága a jellemző, az inherencia még alig-dezantropomorf kategóriájának az immanens kibontakazása az esztétikumot, nem pedig a tudományos vizsgálatot jellemzi. Lukács az inherenciát itt az egyedi mű, műfaj, általánosságban vett művészet egymás közötti viszonyaira alkalmazza: "Az inherencia tehát abban fejeződik ki, hogy a műfaj és az általánosságban vett művészet minden adott művészen -- mind objektíve, mind szubjektíve -- mindig egyidejűleg van jelen."³

Az inherencia kategóriájának felvillantása már az *egynemű közeg* problémájához vezet el.⁴ Ennek az újszerű kategóriának a "megközelítései", meghatározásának elemei az *Esztétikában* részben elszórtan, részben néhány fejezetben (elsősorban a 8/II., III. fejezetekre gondolok) található meg. Nem elhanyagolhatóak ezenkívül a mimézis határkérdéseivel foglalkozó részek sem.

Miben ragadható meg az *egynemű közeg* jellege? A műalkotásokban a szó szorosabb értelmében "közeg". Nem az emberek tevékenységétől függetlenül létező objektív valóság, hanem "tárgyiasságoknak és kapcsolataiknak egy különös formálási elve, amelyet az emberek gyakorlata külön hozott létre".⁵ Ugyanakkor az egyes művészeti ágakra meghatározott *egynemű közegek* jellemzők: a tiszta láthatóság a képzőművészetekben, a tiszta hallhatóság a zeneművekben vagy éppen a költői nyelv az irodalomban. A lukácsi elemzés ezért választja először a művészeti ágak és műfajok nézőpontját.

A következő kérdés nagyon is ontológiai jellegű. Mi az *egynemű közeg* "valósága"? Az *egynemű közegekben* olyan formai képződmények jönnek létre, amelyek fel tudják idézni az objektív valóság művészi képmását. Egyrészt az emberi gyakorlat egyik elemével állunk szemben, másrészt ez a közeg "ki van emelve" a valóság szakadatlan folyamatából, és a művészi alkotás alapjává válik. Azt is hangsúlyozni kell,

hogy a tudomány egynemű közegével szemben a művészet közege elválaszthatatlanul a *szubjektumhoz* kapcsolódik. Mármost itt az a dialektikus ellentmondás áll fenn, hogy többek között éppen ez a szubjektív jelleg közelíti az esztétikai visszatükröződésben létrejött képződményeket az objektív valósághoz. Az egynemű közegnek ebből a szempontból sajátos megismerő funkciója van, mivel elősegíti a tárgy lényegre redukálását. Így azok a mozzanataik kerülhetnek előtérbe, amelyek a visszatükrözés céljával szorosabb kapcsolatban vannak. Ennyiben a tudomány és a művészet egynemű közege formai hasonlóságot mutat egymással. Természetesen számunka a *művészet egynemű közege specifikus jegyeinek bemutatása* a fontosabb.

Lukács az *egynemű közeg* genezisének legfőbb mozzanatait is tisztázza. Míg a tudományokban a differenciálódás elve a tárgyi világ természetében rejlik, addig a művészetben az *emberi szubjektum magatartásmódjában* is, amely lehetővé teszi a *valóság egyfajta aspektusból* való "leképezését". Az egynemű közeg létrejöttének feltétele a világ felfogásának "beszűkülése" a tartalom és a megjelenésmód tekintetében egyaránt. Hangsúlyozni kell, hogy azért nem szubjektív önkény dönti el, milyen egynemű közegek képesek a valóságnak az emberiség szempontjából jelentős visszatükrözésére (lényegében csak a látás és a hallás fejlesztheti ki ezt a közeget). Ebből következően az egynemű közeget egyoldalú értelmezés lenne pusztán formális elvnek tekinteni. Az itt megmutatkozó összefüggésrendszert nagyívűen villantja fel az *Ontológiában* Lukács: "A művészet középpontjában viszont az ember áll, ahogyan a világgal és környezetével birkózva nembeli egyéniséggé formálódik."⁶ Az esztétikai szféra tudatos antropomorfizálása a saját célkitűzései alapján teremti meg a specifikus egynemű közeget. Az élethől merített elemeket csak akkor használhatja fel a művészet, "ha már alávettette ezt az egységesítés ilyen folyamatának. Az ilyen átalakítás csak azért lehetséges, mert a művészi tételezés nem közvetlen, valóságos-gyakorlati célokra, hanem tisztán mimetikus képződmények megteremtésére irányul."⁷ Ehhez persze az is hozzátartozik, hogy a társadalmi gyakorlat már a művészetek önállósodása előtt kitermelte azokat a tételezési módozatokat, amelyekből az új szükségleteknek megfelelően létrejöhetett a művészet egynemű közege. Lukács az *Esztétikában* is fontos teret szentel annak bemutatására, hogyan vált szét a mindennapi élet és a művészet. Ugyanakkor az előbb idézett hely szövegekörnyezetében egy érthető paradoxonra hívja fel a figyelmet: az eldologiasodás következtében az emberek saját magasabbrendű, pozitívan értékelt tevékenységeit, így a művészetet is, felülről jövő mítikus adománynak fogták fel. Az *egynemű közeg* lukácsi elemzéséből azt is ki kell emelnünk, hogy ez *nem pusztán formális* elem, a tartalmi és formai "oldalt" itt éppúgy csak sajátos egységükben van értelme vizsgálni, mint a műalkotások bármely más vonatkozásában.

Már említettem a "beszűkülés" mozzanatát, amely *tartós koncentráldást jelent* valamely érzéki területre. Ezt metaforikus kifejezéssel például a "csupa fül vagyok" állapotának nevezhetnénk. Ez együtt jár minden közvetlenül gyakorlati célkitűzés ideiglenes felfüggesztésével is. A művészetben ez nem egyoldalúságot eredményez, hanem a valóságnak a felmutatását *intenzív totalitásban*. Minden műalkotás (egy Csehov-novella éppúgy, mint egy Tolsztoj-regény) az "egész világ" képmásává válik azáltal, hogy egy fontos emberi nézőpontból vesszük szemügyre a valóságot. Ezáltal a mű önmagában egész, nem lehet kiegészíteni. Totalitása ugyan elsődlegesen így tartalmi jellegű, de ez csak akkor érvényesülhet, ha "maradékalanul belesimul a formák őt felidéző világába".⁸

Az egynemű közeg létrejöttében, amint már jeleztem, kétféle magatartásmód összekapcsolódása szükséges: a külvilágra irányultság "beszűkülése" egyetlen nézőpontra, illetve érzéki területre, valamint a közvetlen gyakorlati célkitűzések átmeneti felfüggesztése. A kérdés, hogy mi történik a mindennapok "normális" egész emberével. Hiszen a művészetnek éppen nem az a funkciója, hogy szegényítse, hanem gazdagítsa az emberi világot. Lukács egy dialektikus folyamat ábrázolásával oldja fel az itt jelentkező ellentmondást. A "beszűkülés" csupán bevezető mozzanat, hangsúlyozza, amelynek eredményeként az egész ember ismét előtérbe kerül, a hétköznapi élethez képest módosult formában.

Az *egész ember* az adott művészeti ág *egynemű közegébe* helyezi magát, de ezzel meghatározásainak és vonatkozásainak gazdagsága nem tűnik el, hanem új formát kap. Így ez a közeg egy sajátos "világ" hordozójává válik. A mindennapok egész emberének eközben megnyilvánuló átváltozását Lukács kifejezően az "*ember egésze*" terminológiával jelöli, amely az alkotói és befogadói magatartásban egyaránt érvényre jut: "az ember egészéhez éppen az a magatartásmód tartozik, amely minden képességet, érzést, ismeretet, tapasztalatot stb. bevon a mindenkori művészeti ág egynemű közegére való koncentrációiba".⁹ Egyébként a jelzett fogalmat a német eredeti (Menschenganz) után talán pontosabb lenne így fordítani: az *ember egészen*. Ráadásul ez szerintem még jobban kifejezné az előbb idézett magatartásmódot, az önnön partikularitásában élő ember átváltozását. A művészetek egynemű közegének az is fontos sajátossága, hogy benne olyan vonatkozások válnak láthatóvá, amelyeket korábban senki nem észlelt (például a táncban a felfokozott ritmus szokatlanul intenzív taglejtésnyelvet eredményez).

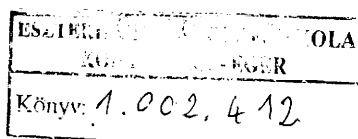
Lukács nem kerüli meg azt a problémát sem, hogy az *egész embernek az ember egészévé történő "átváltozása"* vajon egyszerűen a bensőség felé tett fordulatot jelente. A kérdés megvilágításához a legtöbb félreértésre alkalmat adó műfajt, a lírát járja körül.

Érzékletesen cáfolja azt a felfogást, amely főként a modern lírában a külvilág teljes kiküszöbölését látja. Még a lírai szubjektum deklaráltan önmagára hagyatkozását is csak a külvilág elemeiből összerakva képes kifejezni a költő. A Lukács által idézett T. S. Eliot-versszak mellett Tóth Árpád *Meddő órán* című versét említhetném. A költő magányosságát panaszoló versben nem pusztán a "magam vagyok" és az "én" ismétlése, valamint a lemondó gesztus ("Kicsordul a könnyem. /Hagyom.") teremtenek lehangoló atmoszférát. Ugyanilyen súlya van a más szövegekörnyezetben teljesen közömbös ténymegállapításnak is: "Viaszos vászon az asztalomon." A példa önmagában nem bizonyító erejű ugyan, de Lukács fejtegetése ezzel együtt meggyőzően fut ki a líra specificitásának újszerű megragadására. Ezek szerint a visszatükrözés folyamata a lírában művésziileg is *folyamatként* jelenik meg, a valóság itt "teremtődő természetként" előttünk bomlik ki. Teljesen elhibázott tehát valamiféle patológikus introverziót látni az emberi bensőség intenzív megjelenítésében.

Az esztétikai szféra egynemű közegének genezisében Lukács egyfelől az egységesítő tendenciát emelte ki. Másfelől a művészi visszatükrözés lényegében pluralisztikus jellegét hangsúlyozza, hiszen minden műalkotás egy "magáértvaló világot" képvisel. Érthető, ha a dialektikus ellentmondás följejtésének kellő teret szentel az *Esztétikában*.

A műalkotás a valóság egészéből mindig csak egy részletet ragad ki egy konkrét egynemű közeg nézőpontjából, mégis egy totalitást testesít meg. Hogyan lehetsége ez? Ez a felvetés azzal is összefügg, hogy a művészetben olyan rendszer jön létre, ami magában az életben közvetlenül nem fordul elő, mégis a leglényegesebbet mondja ki róla. Szemléletesen megmutatkozik ez például a zene és a pusztá zörej összevetéséből. A zenének éppen a hangok *megkomponált* egymásra vonatkozása adja a lényegét, a harmónia is egyfajta ellentmondás. A modern zene gyakran "utánozza" a különböző spontán hangeffektusokat, de jelentős alkotásaiban ezek is egybesimulnak a mű kompozíciós szövetével, tehát mintegy "teremtett természetként" hatnak, s ezáltal válnak felidéző erejűekké (pl. Durkó Zsolt: Altamira vagy Penderecki: Gyászzene Hiroshima emlékére).

Lukács a probléma szemléletes megragadásához Popper Leó kitűnő Brueghel-lefrását hívja segítségül. A fiatalkori harát az alkotói folyamat árnyalt bemutatásával lebbenti fel a fátylat a "titokról". A nagy festészetnek arról a "csodájáról", hogy a testek és a levegő egymásba játsása mit idéz elő: "A virágban volt valami a vízből, a vízben az utcából, az érchen az égből, és mintha minden mindenből lett volna összetéve. Így jön létre a festészet ősanysága. Egészen egynemű volt, egészen a dolgokból készült, és mégis végső soron mintha egy magálból a festőből gyúrt anyag darabja lett volna."¹⁰ Az

elemzés a konkrét lefráson keresztül jól példázza a jelentős alkotásokban mindig megnyilvánuló magas fokú egység és különbözőség közti feszültséget. A műalkotásoknak ez a jellemző vonása az egynemű közeg egy eddig még csak utalásszerűen jelzett sajátosságához vezet el, a befogadói emóciók irányításának folyamatához. A hétköznapi életben az embert megszámlálhatatlan, egymástól eltérő impulzus éri, míg a műalkotás egynemű közege *meghatározott irányba vezeti le sokszínű élményeit*. Az egynemű közeg eközben szoros "együtműködésben" dolgozik a kompozícióval. Ez utóbbi ugyanis szándékolt tartalmát éppen az adott művészeti ág egynemű közegének sajátos mozgásterén belül képes érvényre juttatni. Ez a mozgáster persze sokféle művészi lehetőséget rejt magában. A művészet végső soron olyan emberi világot ábrázol, amely "gazdagabb" és rendezettebb, áttekinthetőbb a mindennapi élet világánál. Hogy azután ez milyen szinten valósul meg, az nem utolsósorban attól függ, miként sikerült az egynemű közeg segítségével egy közös nevezőre hozni a műalkotás "zárt" világának különböző mozzanatait (legyen itt szó akár egy dráma szereplőiről, egy festmény alakjairól vagy egy szimfónia tételeiről).

Külön is figyelmet érdemlő a zene egynemű közegének az elemző bemutatása az *Esztétikában*, ahol Lukács az esztétikai mimézis első számú "határeseteként" tárgyalja a zenét. Határeset annyiban, amennyiben látszatra "semmit" sem ábrázol. Az *Esztétika* viszont a közkeletű felfogással szemben a *zene mimetikus jellegét* hangsúlyozza. Ezzel összefüggésben a zene *történelmi* voltát is kiemeli. Joggal hivatkozik itt arra Lukács, hogy az európaítól minőségileg különböző, például keleti hangrendszerek, újabban pedig az atonális zene meghatározott társadalmi-történelmi helyzetek jelzéseként jelenik meg. Így *szembefordul a zenét közvetlenül a természeti jelenségekből származtató elméletekkel*. Nem véletlenül idézi alátámasztásként Adorno fejtegetését: "A zenei eszköz történelmi tendenciájának elfogadása ellentmond a zene anyagáról kialakított hagyományos felfogásnak. Ezt az anyagot fizikailag és persze hangpszichológiailag definiálják mint a zeneszerző számára mindenkor rendelkezésre álló hangzatok összességét. De ettől még a kompozíciós anyag éppoly különböző, mint - - hangkészletüknek megfelelően -- a nyelvek. Ez az anyag a történelem során nemcsak leszűkül és kibővül, hanem összes specifikus vonása a történelmi folyamat jegyét viseli magán."¹¹ A zene történelmi jellegére most csak egy példát említek. Már az ókori Kínában az egymást követő generációk erőfeszítéseinek tulajdonították a zenei hangok rendezett világának a megteremtését. Emellett nem véletlenül tulajdonítottak itt különleges jelentőséget a zenei szabályoknak, a hangok rendjének. Nyilván az ázsiai típusú társadalmakra jellemző merev, hierarchikus, stagnáló társadalmi viszonyokkal hozható összefüggésbe az, hogy úgy hitték, a birodalom sorsa függ az említett

szabályok betartásától. Ez ugyan csak egy kiragadott példa, de jól érzékelteti a zene történeti jellegét.

De miben rejlik a zene specifikus mimézise? Lukács az ókori görög hagyományokra is támaszkodva vallja, hogy a zene az emberi bensőséget mint olyant "utánozza". Tárnya tehát az ember érzelmi élete. Az "izgalmas" probléma viszont éppen az, hogy míg ebből a szempontból a zene a "legszubjektívabb" művészet, másfelől egynemű közege talán a "legobjektívabban" adott a zeneszerző számára. A hangviszonyok szabályosságai bizonyos fokig "szigorúan kötik" az alkotót. Természetesen a nagy zeneszerzők mindig kitágítják a formaeszközök mozgásterét (a maga idejében Beethovent is érte az a vád, hogy úgy komponál, mint aki nem ismeri az összhangzattant). A zenére is érvényes, hogy a szabályok akadémikus betartása még önmagában nem eredményez jelentős műalkotást (szonátaformában például bizonyára rengeteg közepes darab született, szemben a néhány Kreutzer-szonáta nagyságrendűvel).

Lukács tehát hangsúlyozottan *történeti jellegében* vizsgálja a zenét. Bemutatja a zenének mint önálló művészetnek a geneziséét, de felvillantja e művészeti ág mimetikus lényegének és a történelmi fejlődésnek az összefüggéseit is. Az utóbbihoz tartozik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy miért vált a zene az újkor tipikus művészetévé. A zenei mimézi kettős jellegéből lehet kiindulni: az érzések, indulatok, amelyeket a zene kifejez, eredendően a valóság visszatükröződései. Maga a bensőség tehát a társadalmi fejlődés terméke. A polgári társadalom létrejötte különösen hozzájárult az emberi bensőség "felszabadulásához". Ez a helyzet teremtett olyan művészeti szükségletet, amelyet a zene különösképpen ki tudott elégíteni. Sőt arra is képes, hogy még a bensőséget nyíltan elnyomni törekvő korszakokban (például az ellenreformáció időszakában) is rendkívüli magaslatokat érhet el: "a nyíltan és tartalmilag meghatározottan megnyilvánuló bensőség elnyomásának éppen ez a formája segíthette elő a zene kezdődő felvirágzását. Ez a megállapítás a zene emocionális egyértelműségének és lehetséges intellektuális inkognitójának szintéziséen alapul, amely rejtektaktól, zsákutcáktól, konfliktusoktól, kompromisszumoktól, tragikus összeütközésektől kímélheti meg a zenét ott is, ahol ilyesmit az irodalom vagy a képzőművészet csaknem egyáltalán nem kerülhet el".¹²

A zene egynemű közegéről szólva hadd jegyezzem meg, hogy esetenként a *zenei kompozíció és a természeti formák* között meglepő párhuzamokat lehet felfedezni. Lendvai Ernő Bartók-könyvében például joggal idézi Bartókot: "Mi a természet nyomán alkotunk."¹³ A szerző ugyanis "mikroszkópikus" elemzéseivel azt tárja fel, hogy a legjelentősebb Bartók-művek formai szempontból *az ún. aranymetszés-szabálynak* a

tükröződései (pl. a *Zene híros-, ütőhangszerekre és celestára* vagy a *Divertimento*). A figyelemre méltó az, hogy ugyanilyen szabályosságot lehet felfedezni például a fenyőtobozokon a csigavonalak rendszerében vagy a napraforgó tányérján elhelyezkedő spirálok számában. Ez a zenei formaelv nyilvánvalóan nagyban hozzájárul az említett művekben az egynemű közeggel kapcsolatban már említett "egy közös nevezőre" hozáshoz.

Még egy vonatkozást emelnék ki a zene egynemű közegének lukácsi fejtegetéséből. Az *autonóm zene* kifejlődése nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a zene, a tánc és a szó (ének) egymáshoz társulása. Ezt bizonyítja már maga az opera műfaja is, még inkább a wagneri kísérlet az "összművészet" megteremtésére. Lukács érzékenyen tapint rá az itt megnyilvánuló problematikusra. Szerinte a wagneri művészet éppen eredeti szándékai ellenében vált érvényessé, zenedrámái az opera egyik válfajának tekinthetők. Bartók *Cantata profanája* pedig számára azt példázza, hogy megvalósulhat művészileg *különmű közegek katartikus hatást kiváltó szintézise*.¹⁴ Ez a példa persze a szó és a zene viszonyának bonyolultságára is rávilágít. A zene ahhoz a költőileg átalakított nyelvhez kapcsolódik, amelyben a szavak, mondatok eltávolodnak a "tisza fogalmiságtól", érzékletességük válik döntővé. Ugyanakkor a költői nyelv önmagában nem elég ahhoz, "hogy a zene *meghatározatlan tárgyiasságát* (kiemelés tőlem) olyan fokon világítsa meg, amely éppen mint mértékviszony, mint a feltétlenül szükséges minimum és a pontosan elhatárolt maximum közötti mozgástér képes volna arra, hogy ily módon segítse a zenei megformálást".¹⁵ Témánktól messzire vezetne, ha most részletesen elemeznénk irodalom és zene ellentmondásos viszonyát. Ennél fontosabb itt szemügyre venni közelebről is idézetben felmerült *meghatározatlan tárgyiasság* kategóriáját. Lukács a többi esztétikai kategóriához hasonlóan ennél is rávilágít a mindennapi élettel és a tudománnyal való tágabb összefüggésekre. Kiemelendőnek tartom ebből azt a gondolatot, hogy a helyes meghatározásoknak minden esetben tartalmaznia kell a meghatározatlanság mozzanatait is. Ez persze nem jelentheti a meghatározás "homályosságát", csak mozgásteret enged az elmélet és gyakorlat fejlődése számára. A művészi alkotói folyamatban szintén megfigyelhető a meghatározások átmeneti jellege, egyfajta önkorrekción. A kész műalkotás ugyanakkor lényegileg végérvényes objektiváció. Ez még sajátosabb jellegűvé teszi az esztétikai szférában érvényesülő meghatározatlan tárgyiasságot. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az egynemű közegek különbözőségei, az esztétikai szféra pluralizmusa eleve lehetetlenné teszi az itt felmerülő problémáknak egy általános "szabály" alá rendelését. Lukács ezért az egyetlen járható utat követi, a meghatározatlan tárgyiasságban rejlő ellentmondásosság konkrét kifejtését.

Lessing elemzéseiből például azt emeli ki, hogy az irodalomban a tárgyak, az emberek nem pusztán érzéki közvetlenségükben, fizikai meghatározottságukban jelennek meg, hanem végső soron társadalmi-történelmi viszonylataikban. Homérosz nem írja le Heléna külsejét, csak azt, hogy hat a trójai vénekre szépsége. Az elvi következtetés csak első pillanatra mehökkentő: "éppen az a nagy költemény, amelynek tartós hatását bizonyára elsősorban az ember belső életének érzéki megelevenítése okozza, egyszerűen lemondhat alakjai külső megjelenésének ábrázolásáról, még olyan esetekben is, ahol, mint Helenánál, a szépség a cselekvésben megtestesülő sorsdöntő tényező."¹⁶ Ez persze nem jelenti az irodalmi alakok élelenségének megszűnését a jelentős alkotásokban. Az itt felmerülő probléma az irodalom Szküllájához és Kharübdiszéhez vezet el. Az egyik a túlzott meghatározottság, a szereplők fényképszerűen pontos külső jellemzése. Ennek tipikus példáját Lukács a naturalizmusban látja. A realizmus-tanulmányaiban¹⁷ már korábban is megfogalmazott fenntartásait eleveníti fel, amikor hangsúlyozza az ilyen megformálás zavaró voltát. Sőt gyakran a céljával ellentétes hatást vált ki az ilyen túlrészletező ábrázolásmódl. Az alakok éppen nem maradnak fenn elevenen az emberek tudatában. Ez a felvetés már szorosabban érintkezik a befogadás problematikájával. Musil nyomán Lukács megkülönbözteti a "lebilincselést" és a "felcsigázást". A "felcsigázás" a mindennapok egész emberét a műalkotás által az ember egészének álláspontjára vezeti át. Ha viszont a regénynek, drámának pusztán "lebilincselő" hatása van, akkor a befogadó nem élhet át egy költőileg megteremtett intenzív totalitást, mivel a mű maga lazán összekapcsolt részekből áll. Ez akkor is igaz, ha ezek a részletek érzéki konkrétságukban a legtokéletesebben vannak is "meghatározva". Az itt fölvetett problémák természetesen vezetnek el a művészi típusalkotás kérdéséhez. Ezzel kapcsolatban Lukács már a *Különössléglben* kimeli, hogy a tudományos visszatükrözéssel szemben a művészetben "a valóság egy-egy típuskörét soha nem lehet pusztán egyetlen alakban összefoglalni, ellenkezőleg itt egy-egy terület -- elvileg -- több-kevesebb típus lehetőségében valósul meg, s ezek a típusok -- ha igazán és mélyen értjük őket -- művészileg egyenértékűek lehetnek egymással".¹⁸ Az előbb említett "partikulárisan" aprólékos meghatározottság mellett a másik végletet a meghatározatlanság mozzanatának az elülzdsát egyébként szintén elveti Lukács. A főként a modern prózában megnyilvánuló ilyen tendenciáknak (például az "action gratuite") az a következménye szerinte, hogy a részletek teljesen elmosódottá válnak, ez pedig a mű belső egységét veszélyezteti. A meghatározatlan tárgyiasság tehát tartalmi és formai kérdés Lukácsnál. Ez természetes is, hiszen e két tényező mindig együtt jelentkezik. Ezért írhatja azt a műalkotásról mint különös minőségről, hogy ebben a

"forma igazsága tehát -- éppen mint ennek a konkrét különösségnek az érzékletesség tétele -- az élet igazsága; a visszatükrözött tartalom életbeli igazságát maximális szintre fokozza..."¹⁹

A meghatározatlan tárgyiasság a *képzőművészetekben és a zenében* az irodalomhoz képest talán még csillámlóbb jelenségként mutatkozik meg. A képzőművészeti alkotásokban ugyan jórészt meghatározott emberi alakokat, tárgyakat jelenítenek meg, de a vizuális egyértelműség mellett legalább ilyen fontos a meghatározatlanság. Arról van itt szó, hogy a képzőművészetek egynemű közege csak a külsőnek adhat teljesen meghatározott alakot, s a belső csak ennek közvetítésével juthat érvényre, ezért elválaszthatatlan tőle a meghatározatlanság mozzanata. A festmény hatását éppen ezért gyengíti, ha pusztán egy adott "téma" illusztrációja. A meghatározottság és meghatározatlanság egysége itt azzal a lényegi mozzanattal függ össze, hogy *a festmény vagy a szobor nem egyszerűen az állandóságot hanem a "mozgalmas" totalitást kívánja megragadni*. Vagyis ami az életben partikulárisan, elszigetelten jelenik meg, "a képzőművészetekben egyetemességre emelkedik, és ily módon minden műben egy magában zárt és kiteljesedett világ ábrázolásává válik."²⁰ Ez jól megfigyelhető például a híres *Laokoon-szoborcsoporton*, de egy csendéleten is.

A zenében a képzőművészettel ellentétesen jut érvényre a meghatározatlan tárgyiasság: "Benne, a hangok ábrázolt világában a belső a lehető legmagasabb rendű meghatározottsáig növekszik, míg annak a külsőnek, mely, mint mindenütt, létrejöttének oka vagy legalábbis indítéka volt, a legnagyobb fokú meghatározatlanságban kell megragadnia."²¹ Az itt felmerülő kérdések persze rendkívül szerzeágazóak, hiszen sokan még a zene mimetikus jellegét is kétségbe vonják. Ugyanakkor Lukács épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a zene felidéző szerepét az ókortól napjainkig senki sem vonta kétségbe. Ezenkívül a zene hosszú ideig nem "tisztá" formában létezett, de még az újkorban sem olyan értelemben egynemű a közege (például az opera esetében), mint a festészetnek. Tehát sohasem szakadt el teljesen a tartalmi-mimetikus kötöttségektől. Mindezek ellenére a zeneművek konkrét szóbeli-nyelvi interpretálása komoly buktatókat rejt magában.

A lukácsi elemzés árnyaltságát mutatja, ahogyan a "*programzenéről*" ír. Azt hangsúlyozza, hogy ebben a műfajban a leggyakoribb a túlzott meghatározottság. Ez a veszély főként akkor fenyeget, ha egy zenemű egyes mozzanatait feltétlenül az élet egyedi tényével akarják közvetlenül megfeleltetni. Az allegorizálást más művészetekhez hasonlóan tehát a zenében is felszűnő megoldásnak tartja, de világosan utal arra, hogy a határok rendkívül rugalmasak. *Beethoven Pastorale-szimfóniájában* például viszonylag konkrétan leírható a külső "keret", mégsem csupán illusztrációval

van dolgunk. Másfelől az is igaz, hogy még az olyan "tisztá" zeneművek, mint például *Bartók Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára* című darabjának elemzése sem ragadhat le a formajegyek felmutatásánál. (Ezt igazolja többek között Ujfalussy József interpretációja a műről.²²)

Az egynemű közeg és a meghatározatlan tárgyiasság mellett még egy fontos kategóriára térnek ki röviden. A műalkotás *magáértvalóságára*, mivel ez is közelebb vihet az esztétikai szféra szubjektum-objektum viszonyának árnyaltabb bemutatásához.

A művészet felidéző jellege azt szolgálja, hogy az emberi nem öntudatát keltse fel a befogadóban. Ennek előfeltétele, hogy a művész az ábrázolt valóságdarab magánvalóját hitelesen fordítsa át a műbe. Ezzel együtt a magánvaló nem jelenhet meg olyan elvont formában, mint a tudományos visszatükrözésben. A jelenség és a lényeg sajátos módon jut érvényre a művészetekben: "Az esztétikai összetartozás számára tehát új közvetlenséget kell tételezni, és ez sem megtévesztőn »magától értetődő«, mint az életben, hanem valamiféle csoda; persze olyan, amelyet az emberek tudatosan hoztak létre, és az élet mely és igazi összefüggéseinek feltárására szolgál."²³

Mármint a lényeg és a jelenség, az egyedi és az általános a *különösségben* mint középsőben összpontosul. Az esztétikai tételezésben éppen ezért olyan jelentős a különösség, mert olyan "közbülső birodalmat" képvisel, amelyben a magánvalón belül kifejlődnek az emberi nem szempontjából jelentős mozzanatok. A *különösség* a művészi visszatükrözésben konkrét tárgyiasságában *biztosítja a magánvaló számunkra valóvá válását*.

A lényeg és a jelenség viszonyának a tudományban és a művészetben különböző voltára már a *Különösségben* is felhívja a figyelmet Lukács. A tudomány gondolatilag elválasztja egymástól a két oldalt, a műalkotásokban viszont a lényeg teljesen feloldódik a jelenségben, ezért érezzük az élethez közelebb a művészetet.²⁴

Mit jelent ezek után a műalkotás *magáértvalósága*? Először is azt, hogy a "műalkotáségyéniség" mindig zárt és individuális, végérvényes jellegű. A tudományos visszatükrözés elemei részmozzanatok, a műalkotás *"önmagát hordozza"*, egy önmagában zárt valóságot állít eléink. A kérdés persze az, mit értünk itt a *valóság* szó alatt. A műalkotás mint valóság hatását csak a saját eszközeivel érheti el, ezzel szemben a tudomány minden tétele más (bizonyított) tételekre hivatkozik. Emellett a művek valóságként hatnak, a tudattal mint valami tőle "függetlenül" állnak szemben, az általuk felkeltett érzelmeink tehetetlenül állnak vele szemben. Jobban "ki vagyunk szolgáltatva" a *műalkotáségyéniségnek*, mint a valóságnak, hiszen az utóbbit folytonosan alakítjuk, a műalkotás viszont egyediségében változtathatatlan: "A

kialakított formák itt vagy végérvényesek, vagy -- esztétikai szempontból -- egyáltalán nem léteznek."²⁵ Mindemellett a "független" szó idézőjeles használatát az indokolja; hogy a művészet nem képzelhető el a befogadó emberi tudat nélkül.

Másrészt arra is kitér Lukács, hogy a *magáértvaló a hegeli rendszerben közvetítő kategória* (magánvaló -- magáértvaló -- magán- és magáértvaló). Az esztétikumban ez úgy nyilvánul meg, hogy a "műalkotáségyéniségek" magáértvalója az emberiség egyetemes öntudatát hordozza: "Ahogy az esztétikai tételezés az általánosságot és az egyediséget a különösségben megőrizve szünteti meg, úgy csinál itt a magáértvalóból egy szervező középet, az egyetemesség hajtóerejét."²⁶

Összefoglalva tehát a *magáértvaló egyetemesség formái* (a művészi megformálás hordozza), *ábrázoló* (mindenütt formába emelhető a lehetősége) és *befogadó* (minden ember öntudatát célozza meg) mozzanatokat jelent.

Jegyzetek

1. Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I--II. Bp. 1978. (A továbbiakban I. *Esztétika*!)
2. I. m. 1. 639.
3. I. m. 1. 649.
4. A kérdés fontos vonatkozásaira hívja fel a figyelmet Zoltai Dénes: Egy frástudó visszatér. Bp. 1985. 208--231.
5. Esztétika. I. 651.
6. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Bp. II. 529.
7. Uo.
8. Esztétika. I. 663.
9. I. m. 675.
10. I. m. 684.
11. I. m. II. 378.
12. I. m. 382. (A gondolat egyébként Romain Rolandtól származik.)
13. In: Lendvai Ernő: Bartók költői világa. Bp. 1971. 143.
14. A különböző művészeti ágak elkülönültségét Maróthy János szerint az elidegenült viszonyok hozták létre. Szerinte ezeknek a viszonyoknak a meghaladása reális

alapot teremt egy "összművészet" megteremtéséhez. Lásd Maróthy János: Zene és ember. Bp. 1980. 322.

15. Esztétika. II. 393.

16. Esztétika. I. 735--736.

17. Lásd Lukács György: A realizmus problémái. Bp. Atheneum é. n.

18. Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1985. 304.

19. I. m. 323.

20. Esztétika. I. 746.

21. I. m. 749.

22. Lásd Ujfalussy József: Bartók Béla. 1970. 377--380.

23. Esztétika. II. 305.

24. Különösség. 257.

25. I. m. 288.

26. I. m. 335.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is essential for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part of the document outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. It highlights the need for consistent data collection procedures and the use of advanced analytical techniques to derive meaningful insights from the data.

3. The third part of the document focuses on the role of technology in data management and analysis. It discusses how modern software solutions can streamline data collection, storage, and processing, thereby improving efficiency and accuracy.

4. The fourth part of the document addresses the challenges associated with data management, such as data quality, security, and privacy. It provides strategies to mitigate these risks and ensure that the data remains reliable and secure throughout its lifecycle.

5. The fifth part of the document concludes by summarizing the key findings and recommendations. It stresses the importance of a data-driven approach in decision-making and the need for continuous monitoring and improvement of data management practices.

R. A. TYELCSAROVA

Lebегyev-Poljanszkij Állami Pedagógiai Főiskola,
Vlagyimir

A KÉPI ANALÓGIÁK KONSZENZUSÁNAK ALKALMAZÁSA
M. M. BAHTYIN KUTATÁSI MÓDSZERÉBEN
(TÉZISEK)

RÉSUMÉ: (*The use of the consensus of image analogies in Mikhail Bakhtin's research method.*) The theses have summarized the main statements of a longer essay. You can encounter a specific tendency of modern aesthetics when studying Bakhtin's work. The essence of this tendency is the method of the consensus of image analogies. The paper is pointing to the fact that musical terms take a prominent part in Bakhtin's works. In addition to the interaction of certain human sciences and general philosophical aesthetics.

A modern esztétika válsághelyzete, az esztétikum és az élet kapcsolatának lázas keresése idején első látásra paradoxnak tűnhet, hogy Bahtyin örökségéhez fordulunk, aki fél évszázadon át a filológia, lingvisztika és más humán tudományok filozófiai problémáival foglalkozott. Ugyanakkor Bahtyin munkáinak elmélyült tanulmányozása során a modern esztétikai gondolkodás egy sajátos iskolájával találkozunk.

Az utolsó három tézisben foglalkozunk a költői-zenei-filozófiai-esztétikai gondolkodásban használatos képi analógiák konszenzusának módszerével. Ez az esztétikai igazságok feltárásának egyik lehetséges módszertani eszköze.

I. A konszenzus mint a célkitűzések összehangoltságának elmélete az esztétikai kutatási tevékenységben gyakran a költői és zenei szövegek képi analógiás módszerén alapszik. A zeneművészetben használatos fogalmak és terminusok rendkívül fontos helyet foglalnak el Bahtyin munkáiban. A *Dosztojevszkij poétikájának problémáival* foglalkozó műveiben olvashatunk a regény "sokszólamúságról", "a polifónia lényegéről", "az ábrázolás vezérmotívumáról", "a hősök képi jellemzésének dominánsairól", az "öntudatosodás homofóniájáról", a "művészi és regénybeli ellenpontról", "a tónusról", "a karneváli felhangokról". A *félkegyelmű* c. regényben, a "motívumról", amelyre *A szelíd teremtés* c. elbeszélés épül; a "sok és különböző szólamú

témavezetésről" az "elválaszthatatlan sokszólamúságról a szólamok felállításában Dosztojevskij műveiben".¹

Bahtyin más műveiben, amelyekben, úgy tűnik, nem használ a dosztojevskiji polifonikus regény koncepciójának feltárásakor alkalmazott zenei fogalmakat, a költői és zenei szimmetria kutatásának jellege ettől függetlenül megmarad. Például ezt írja egy helyütt: "...a szerző intonálja hősének minden apró részletét".²

Bahtyin az alkotó intonációját, illetve intencióját, szándékát a művek alapján vizsgálja. A zeneművészet intonációs jellegéről szóló tanításhoz hasonlóan, amely Aszafjev műveiben szerepel, Bahtyin esztétikájában a *tónus* fogalma foglalja el az egyik központi helyet. A zenei és poétikai koordinátarendszer közös mozzanata a tónusnak mint fonetikai jellegű magasságnak és feszültségnek az értelmezése. "Fontos a tónus -- jegyzi meg Bahtyin --, amelyet a szó fonetikai és szemantikai elemei juttatnak kifejezésre."³

A beszédintonációban "bármely szólás és kifejezésre való áttérés módját"⁴ látja, mint ahogyan Aszafjevnel a zenei intonálás folyamata kapcsolatban van a "zenei szöveggel, zenei intonációval, az emberi intellektus zenei bemutatásával".⁵

Ezért irodalomelméleti és zenelméleti szempontból egyaránt helytállóak Bahtyin megfigyelései: "Az egyhangúság szigorúan vett tarthatatlansága. A polifónia kultúrája. A komoly tónus szférái."⁶

Érdekes, hogy a *tónus* fogalom gyakran szerepel együtt más zenei jellegű terminusokkal, például "pauza és szókezdlet", "fonetikai együtthangzás", "alátámasztás kórussal", a "hangok egyeztetése a kórussal" stb. Bahtyin korai munkáiban -- saját bevallása szerint -- sok zenei terminus metaforikus eredetű, mivel "a zene és a regény anyaga túlságosan különbözik egymástól ahhoz, hogy többről beszélhetnénk, mint képi analógia, egyszerű metafora."⁷

A képi analógia, a hajlam a "transzponálásra a zeneelmélet nyelvéről a költői nyelvre" és fordítva, fokozatosan átalakul a zenei és költői gondolkodásmódnak, valamint e kettőnek a filozófiaival való konszenzusos egyesítésének eszközévé.

2. Bahtyin esztétikai módszertana gyakran irodalmi-költői szöveg elemzéséből indul ki, majd ezt összehasonlítja más művészeti ág "szövegével", s innen jut el a filozófiai általánosításokhoz. E tézis argumentálására szolgál Bahtyin két megjegyzése arról, mit ért ő a filozófiai analízisen. A speciális nyelvészeti, filozófiai, irodalomtudományi kutatásoktól eltérően a filozófiai elemzés "határokon kívüli szférákban mozog, vagyis ezen tudományok határain, ütközési, metszési pontjain."⁸

A filozófiai megközelítés specifikusságáról szóló második megállapítás lényege, hogy amennyiben minden humán tudomány szöveggel foglalkozik, a filozófiai elemzés

során a szöveg minden szava annak határain kívülre kerül, tehát a filozófia "ott kezdődik, ahol az egzakt tudományosság befejeződik. A filozófiát tehát úgy határozhatjuk meg mint az összes tudomány (és minden megismerés- és tudatfajta) metanyelvét."⁹

A költői és zenei analógiakeresés módszere új konszenzusszintet jelent a művészetelmélet transzformálásában, a világról való és a világban levő gondolatok végtelenségébe.

Csak egy példát hozunk bizonyításképpen. A Dosztojevszkij-regények kutatásában az egyik hibát Bahtyin abban látja, hogy a kritikusok közvetlenül összekapcsolják a valóság egyes elemeit, "miközben teljes értékű öntudatok és ezek világának összekapcsolásáról van szó".¹⁰ A zenei polifónia az irodalmi szöveg egyszerű tulajdonságaként szerepel, és lényege "... sok akarat, az akarat és esemény összekapcsolása egyes magasabb rendű egységbe."¹¹ Bahtyinnál ebben az esetben az *irodalmi sokszólamúság zenei polifóniává fejlődik, ez utóbbi pedig a filozófiai világmodell "hangzóidegvé"*.

3. Bahtyin esztétikai kutatásaira jellemző a különböző szintű modulációk szétválasztása. Ugyanakkor kutatási módszere esztétikai alapelvek feltárására irányul. Meg kell jegyeznünk, hogy Bahtyin munkáiban egyrészt olyan fogalmakkal találkozhatunk, amelyek mintegy átmenetet képeznek a művészet látható (képi) és műfaji sokfélesége, az egyedi és a művészi általános között. Ilyenek például: "művészi megismerés", "művészi elsajátítás", "művészi ábrázolás". Másrészt munkáiban gyakoriak a következő kifejezések is: "filozófiai esztétika", "filozófiai-esztétikai interpretáció", "anyagi (materiális) esztétika", "esztétikai gondolkodásmód" stb. Bahtyin mindig hangsúlyozta, hogy a humán kutatásokban "általában a specifikusságnak, a specifikus módszereknek kell kifejlődni".¹²

Az esztétikai kutatás sajátosságát a művészet valódi átélése és tudományos tanulmányozása találkozási pontjának létrejöttével hozza összefüggésbe. "A művészi átélés és a tudományos tanulmányozás egyidejűsége. Ezeket nem lehet szétválasztani, de nem mindig egyszerre kerülnek a különböző stádiumokba, fokozatokba."¹³

A konkrét esztétikai aktus során Bahtyin szerint az ágazati és az általános filozófiai esztétika területei, kölcsönhatásuknak váratlan módljai jönnek létre, bizarr kapcsolatformák születnek, amelyek az esztétikai kapcsolatok sokarcúságának és univerzális voltának felelnek meg. Az esztétikai kutatási stratégia kulcsa lehet Bahtyin vallomása: "Szeretem az egy jelenségre vonatkozó terminusok variációit és sokféleségét. A perspektívában való elhelyezések sokaságát. A távolihoz való közelfűtést a közvetítő elemek említése nélkül."¹⁴

Végezetül hangsúlyozzuk, hogy a költői-zenei-filozófiai-esztétikai gondolkodásnak a képi analógiás konszenzuson alapuló módszere Bahtyin esztétikai kutatási metodikájának invariáns jellemzője. A zeneművészet sajátos absztrakt jellege, amely a szerkezetek és formák játékával magasrendű élvezetet nyújt, az örök és a pillanatnyi egymásba mosódásával, az illuzórikus és abszolút ragyogásával, lehetővé teszi az esztétikai gondolat értelmezését nemcsak szavakkal, képekkel, illusztrációkkal, hanem a szavak illúziójával, a képek igézetével, az illusztrációk lefordíthatatlanságával is. Ebben az esetben az *esztétikához nem kötődik e rajtunk kívül lévő kép, hanem varázslatos módon közelít hozzá*. A cél és eszköz csodálatos egybeesése teremti meg az "esztétikai esemény" filozófiáját.

(Fordította: Kaloné Golyha Ilona)

Jegyzetek

1. M. M. Bahtyin: Problemi poetyiki Dosztojevszkovo. Moszkva, Hudozsesztvennaja lityeratura 1972.
2. Bahtyin: Esztyetyika szlovesznovo tvorcsesztvo. Moszkva, Iszkusztva 1979. 7.
3. I.m. 266
4. I.m. 366.
5. B. V. Aszafjev: Izbrannije trudi. T. U. Kn. 2. Moszkva, 1957. 166.
6. Bahtyin: Esztyetyika szlovesznovo tvorcsesztva. 388.
7. Bahtyin: Problemi poetyiki Dosztojevszkovo. 36.
8. Bahtyin: Esztyetyika szlovesznovo tvorcsesztva. 281.
9. Uo.
10. Bahtyin: Problemi poetyiki Dosztojevszkovo. 36.
11. Uo.
12. Uo.
13. Bahtyin: Esztyetyika szlovesznovo tvorcsesztva. 341.
14. I.m. 350

LÖRINCZNÉ THIEL KATALIN

A KIERKEGAARDI HATÁS NÉHÁNY VONATKOZÁSA HAMVAS BÉLÁNÁL

RESÜMEE: (*Die kierkegaardische Wirkungen in Arbeitschaft von Béla Hamvas.*) Die Studie erbiertet sich auf die charakteristische kierkegaardische Wirkungen in Arbeitschaft von Béla Hamvas vorzuzeigen. Diese wichtige Eigenarten kann man um den Existenzbegriff des Kierkegaards und die probleme des autentischen Menchenlebens sammeln.

Diese Studie beschäftigt sich mit ihrer eigenartigen religiösen Auffassung, die richtet sich nicht nach den Traditionen der Religion und dem Dogmasystem. "Die Religion ist eine existentielle Lage, was keine Lösung, doch Problem ist.

"Die Schrift möchte beweisen, dass Béla Hamvas -- trotz er kein Philosoph war -- gehört zu der Strömung der Europäische Gesinnung, welcher erster Vortreter der dänische Kierkegaard war.

Hamvas Bélát ma újra fölfedezik. Írásai nem teológiai, nem is szigorú értelemben vett filozófiai művek, hanem többnyire olyan esszéisztikus alkotások, melyekben benne van az író szabadsága, s az a vágy, hogy az ember kilétéről, létezéséről mondjon valamit. Nem kíván kész megoldásokat, "recepteket" adni. Megdöbbeneni akar, gondolkodásra és óvatosságra inteni. Azt mondják róla, hogy az emberben lét- és tudattisztító erőket szabadlt fel műveinek olvasása. Valószínűleg nincs messze az idő, amikor munkásságát új szellemi horizontként ismerik el, miután korábban magára vonta a meg-nem-értés és a kirekesztettség nyomorúságát. Műveinek sorozatos kiadása is azt igazolja, hogy tevékenysége lassan a nemzeti kultúra és a nemzeti tudat szerves részévé válik. A századfordulóhoz közeledő Európa mély válság jegyeit viseli magán. Éppen ilyen válságos időkben kell előhívni Hamvas szellemiségét a rejtőzködésből.

A huszadik század első felében, a húszas évek elején induló szellemi útjának kiindulópontja egy felismerés, méppedig a *modern világ totális válságának* felismerése. Ebben az élményben nincs egyedül, hiszen az első világháborút Európában egy szellemi összeomlás is követi, s ez az összeomlás szinte törvényszerűen jár együtt értékválsággal és a kultúrában eluralkodó pesszimizmussal. Újra megrendült Európa hite a racionalizmus hagyománya által diktált észuralmú rendszerek felépíthetőségében. "Nem rendszereket kell alkotni, hanem az ébresztő elemek

folyamatos sorát biztosítani" -- írja. A rendszereket szerinte a rendről való tudat elvesztése hívja életre.

Hamvas Béla munkásságát *a válság irodalmának összegyűjtésével, tanulmányozásával* kezdi, s így jut el Dosztojevszkijig, Kierkegaardig, Jaspersig, Nietzscheig, Heideggerig, s így vezet az út a középkoron és a klasszikus antikvitás századain át vissza egészen az őskorig, a kezdetekig.

Ezen út megtételénél az egyik igen jelentős hatást éppen Kierkegaard váltja ki, a 19. századi dán filozófus, akire lépten-nyomon visszautal, s akinek bizonyos szempontból szellemi örököse is. A *Szellem és egzisztencia* című frásában így összegzi ezt: "Kierkegaard az európai filozófiában az első egzisztenciális gondolkodó, ami azt jelenti, hogy lényege spontán filozófiai gondolkodásában van, abban a bizonyos *kierkegaard-i tevékeny szemléletben*, amit az ember csak akkor lát, ha vele szemtől szemben állva átéli, és őt olvasva belső aktivitásában részt vesz."¹

Ami tehát Hamvast magával ragadja, az éppen Kierkegaard életfilozófiájának eredetisége és ugyanakkor elutasító viszonya a korábbi filozófiákhoz. Csodálattal azonosul mindazzal, amit Kierkegaard az autentikus emberi léttel kapcsolatosan felmutat, ahogyan összeforr nála az emberi létezés a hittel, ahogyan egységet képez a szó és a tett. Mindkettőjük istenhite paradox, olyan "vallássság", mely nem igazodik a vallás konkrét előírásaihoz, dogmarendszeréhez. Hamvas így utal erre: "Nem vagyok vallásos, de teljesen csak a dolgoknak vallásos megértése tud kielégíteni." Életműve hitelességét -- a dán gondolkodóhoz hasonlóan -- éppen az adja, hogy mű és alkotó egységben van, művét éli, életét pedig művé formálja.

A kierkegaard-i hatást így összegzi: "Az új helyzet ez: a filozofikus gondolkodás Kierkegaard előtt naív volt. A kierkegaard-i fordulat jelenti a filozófia bünbeesését. Az európai filozófia akkor evett először a tudás fájának gyümölcséből. Amióta műveit megírta, és ezek a művek ma már az egész földön elterjedtek, a gondolkozás lezuhantnak, kiszolgáltatottnak és fenyegetettnek érzi és tudja magát."²

Hamvas szerint persze nem Kierkegaard a bünbeesés oka. Ő csupán azt a bünösséget, ami mindig is megvolt, feltárta. Ezt az új színt, ezt a másságot forradalminak nevezi, ami lehetetlenné tette a spekulációt, azt a filozófiát, ami spekulatíve akarta rendszerbe foglalni a világot. A filozofikus gondolkodás végre közelebb kerülhetett az emberhez, belülről lett provokáló, megszűnt távolságtartó hűvössége, rideg elvontsága. "A filozófia egyszerre érdekes lett és pedig olyan hallatlanul érdekes, amilyenre a világtörténelemben Szókratész óta nem volt példa."³

Hamvas azonosul Kierkegaard kritikai felfogásával, azzal a gyökeresen új szemlélettel, amely alapján bírálja a hegeli, ill. a Hegelt megelőző filozófiákat.

Kierkegaard számára elfogadhatatlan a rendszeralkotás, a zártságra törekvés, a közvetlenséget helyettesítő filozófiai közvetlenség. Kierkegaard szerint a filozófia a múlthoz fordul, "a filozófusnak"* "csak a kabátja szárnyai maradnak a jelenben". Az életkérdések megválaszolatlanul maradnak, a "mit kell tennem" kérdésre nem adnak választ. A *Vagy-vagyban* egyértelműen leírja, hogy "a filozófiára" csupán a szemlélődés jellemző, hogy a hagyományos filozófiai gondolkodás külsődleges, hiszen "a filozófus mindenki nevében gondolkodik, csak a saját nevében nem". Így az embernek -- mondja -- nem marad más, csak a csendes elveszettség.⁴

Aki a filozófiát műveli, nem szabad. "A filozófiának semmi köze nincs ahhoz, amit belső tettek nevezhetnénk; de a belső tett jelenti a szabadság igazi életét."⁵ Kierkegaard szerint a világtörténelem -- mint elvont általános -- felől megítélt tett szükségképpen torz lesz, külsődleges, nem valóságos. Így az egyes elvész, a belső tett jelentéktelenné degradálódik. Ugyanez a megközelítés figyelhető meg Hamvas Bélánál is, amikor a tudományról ír. "A tudomány azt hitte, hogy a siker az ő sikere. Elkezdett képzelődni: magyarázni, megfejteni. Olyan megfejtéseket, amiket nem lett volna szabad kiépíteni; olyan magyarázatokat, amelyek csak bizonyos esetekre voltak helyesek, általánosított; a határokat nem tartotta meg; mélységekről nem vett tudomást; a magasságokat megtagadta, kinevette."⁶ A kritika alapja mindkettőjükénél az a felismerés, hogy a tudomány, a rendszeralkotó gondolkodás nem az ember közegében mozog. A spekulatív konstruált rendszer lehet a lét rendszere, de nem az egzisztenciáé. A rendszerben ugyanis eltűnik a szabadság. A szigorú filozófiai rendszerekben az egyén sincs jelen. Látszólag mindenütt róla van szó, de valójában sehol sem. Az egyén csak annyiban van jelen, amennyi a világból az ő számára objektíválódik.

Mindebből Kierkegaardnál az következik, hogy szakít a lét és gondolkodás azonosságának tételével, szakít az azonosságfilozófiákkal. A gyökeres fordulat egyféleképpen így is összegezhető: *van tehát olyan lét, amely nem pusztán gondolkodás*. Hiszen a gondolkodás nem képes átfogni az egész létet, ebből pedig az következik, hogy nincs mindent átfogó totális filozófiai rendszer.

Mivel Kierkegaard számára a legégetőbb kérdés a "mit kell tennem" kérdése, így törvényszerű, hogy a múlt helyett a jövő felé fordul, hogy a rendszer helyett a szabadságot választja, a közösség helyett pedig az egyént. Az ember ugyanis számára eleven, cselekvő, választásai által naponként döntéseket hozó lény. Kierkegaard mint ismeretes, éppen ezért az individuumra helyezi a hangsúlyt, *életfilozófiájának központi fogalma az egzisztencia*. Ez a fogalom olyan egyedi létezést jelöl, melynek

* Kierkegaardnál "a filozófus" Hegelt jelenti, "a filozófia" pedig a spekulatív filozófiai rendszereket.

több dimenziója is van. Egyik fontos dimenziója, hogy "létmegértésbeli létezés" jelöl, vagyis olyan emberi létezés, melyben az egyén önmaga bírja is, cselekedeteinek választások általi szabad formálója.

Erre épül Kierkegaard híres stádiumelmélete, melyben épp az önmegvalósítás problémái sűrűsödnek. Minden stádiumnak -- így az esztétikai, az etikai és a vallási stádiumnak is -- sajátos belső ellentmondása van, mely ha tudatosul, túlhajthatja az egyént az adott stádiumon. A stádiumok között jellegzetes nem-hegeli dialektika működik. Az ember az adott stádiumon belül az ellentmondást nem érzékeli, csak a határán, amikor már kezdi elhagyni. A "kétségbeesés", illetve a "rezignáció" állapota ez, mely választásra kényszeríti az egyént, önmaga választására, szabadon.

A másik jelentős -- az előbbivel összefüggő -- kierkegaardi fogalom az *autenticitás fogalma*, az autentikus emberi élet problémája. Kierkegaard szembeáll minden olyan filozófiával -- Hegel, Marx --, melyben az egyén csak a közösség felemelkedése árán lehet szabad, csak a közösség közvetítésével lehet létezése autentikus. Tagadja, hogy az autentikus élet megvalósítása társadalmi cselekvést feltételezne. Kimondja, hogy a közösség épp az inautentikus élet forrása, így el is fordul tőle. Az individuális egzisztenciát állítja középpontba, amelyik dönt, választ, a jövő felé nyitott. Kierkegaardnál éppen ezért a szabadság nem hozzáférhető a gondolkodás számára, hiszen a szabadságot belülről átélni lehet, de külsőlegesen "elgondolni" nem.

Mindkét központi fogalom fontos helyet kap Hamvas Béla életfelfogásában is. Nála az egzisztencia egyik feladata, hogy egyszerű, közvetlen, nyitott és megszólítható legyen. Hogy az *emberi létezés "áttetsző létezés" legyen*, amit Hamvas a "transzparens egzisztencia" fogalmával jelöl.

Az "áttetsző létezés" mellett van még egy fontos -- a kierkegaarditól eltérő -- követelmény, mégpedig az, hogy az *embernek törekedni kell a teljes emberi tudás birtokbavételére*. A megszerzett tudást azután kamatoztatni kell az életvezetésben, konzekvenciáit pedig érvényesíteni kell. Ez a hamvasi "személyes üdvterv" két fontos kritériuma. Az emberi létezés célja az "üdv" elérése egy személyes üdvterv által, amit úgy nevez, hogy "életképzelet" azaz imagináció, a lélek víziója önmagáról. Az életképzelet olyan próbálkozás, melynek célja az az önmegvalósítás, amiről az embernek haláláig nem szabad lemondani. "Nem lehet és nem szabad a javítást, a beleavatkozást, a hibák és bűnök kiirtását másnak végezni, csak magának az embernek. Csak én tudom magam úgy megváltoztatni, hogy ne érjen az a veszteség, amely sokkalta nagyobb, mint a változtatás által elérhető. Ez talán a lényege annak, amit szabadságnak hívnak."⁷

A megzavart, a szenvedő-szorongó emberi létezés megértve tehát adott a feladat: önmagunkra kell ébrendi. Az önmagunkra ébredést tetteknek kell követni. A tett és a gondolat között az "elhatározás" feszül, mely az embert a tett felé lendíti. Amikor a gondolatot megvalósítom, megszabadulhatok a gondtól. A leghétköznapibb, a legemberibb, de egyben a legnehezebben teljesíthető tehát; *a kimondott szó, a megfogant gondolat egységben legyen a tettel*. Ha ez megvalósul, az emberi létezésnek van értelme. Az *Ünnep és közösségben* így ír erről: "... az ember magát a szenvedő létből kiemeli és a boldogságot eléri: Mindenki tudja, hogy ez nem lehetetlen. Azt is tudja, hogy szabad. De ez távolról sem a dolog vége, sokkal inkább a közepe, s a helyek legveszélyesebbike."⁸

Önmegvalósításra, teljességre kell tehát törni, mert "a teljes lélek mindig nagyobb, kerekesebb, teljesebb és egészségesebb, a töredékes pedig minden nappal szűkebb, foszlóbb, porhanyóbb, feloszlóbb. Ezért az egész léleknek ez nemcsak tulajdonsága, hanem természete és célja is." A teljes egész léleknek törekvése, ösztöne, hogy mindig egészségesebb legyen -- írja Hamvas Béla a *Vtörténetben*.⁹

Az "üdv" keresésének, az autenticitás problémájának elemzése kapcsán eljutunk *Hamvas vallásosságáig*, melynek jellegére a bevezetőben már utaltunk. Ennél a kérdésnél szintén kínálkozik a párhuzam, mert Kierkegaard vallásfelfogása és hite sok tekintetben rokonítható Hamvaséval.

Kierkegaard *Félelem és reszketés* c. művében ír részletesen saját vallásfelfogásáról. Ez a különleges vallási stádium csak belülről, egyénileg élhető át. A többi ember itt nem mérhető etikai mércével, a vallás nem közösségi, itt nem érvényesülnek a társadalom normái. "A hit ugyanis az a paradoxon, hogy az egyes magasabb rendű, mint az általános. ... Mert ha az etikum, vagyis az erkölcsiség a legmagasabb rendű dolog, és ha az emberben nem marad semmi összemérhetetlen, csak a rossz, azaz az egyes, aminek az általánosban kell kifejeződnie -- akkor nincs szükség más kategóriákra, csak azokra, amelyeket a görög filozófia is alkalmazott, vagy amelyek következetes gondolkodás által ezekből levezethető."¹⁰

A hit paradoxonja a gondolkodás számára megközelíthetetlen, hiszen a gondolkodás mint közvetítés épp "az általános erejénél fogva történik". Az egyes a hit által viszonyban van az abszolúttal, de ez a viszony kívülről megközelíthetetlen, abszolút viszony. Isten létét tehát nem lehet bizonyítani, a vallást is csak belülről lehet átélni. Kierkegaard esetében tehát az autentikus lét, az egzisztálás, hit nélkül elképzelhetetlen.

A dán filozófus felfogása válasz a hagyományos, keresztény világkép tarthatatlanságára, s szembenállás saját korának vallásfelfogásával. Paradox istenhite joggal ragadta magával Hamvas Bélát, akinek vallásossága hasonló vonásokat mutat.

Hamvas vallja, hogy amikor az ember önmagára ébred, tulajdonképpen Istenre talál önmagában. "Isten megismeréséből következik az is, hogy vagyok."-- mondja .

Válságtudatából fakad, hogy csak valami gyökeresen új segíthet, hiszen az ember elveszettnek, reménytelennek érzi helyzetét. Ebben a reménytelenségben adhat erőt Isten, s a vágy az üdv elérésére. Az ember Istenben születhet újjá, s Istenből meríthet erőt. "Az ember értéke sorsának tisztaságán és az isteni erőktől való megérintettségén múlik."

Az újrakezdés a dolgok megértésére is vonatkozik; "az embernek még sohasem volt annyira szüksége az isteni értelem fényének segítségére, mint most, amikor a dolgok megértését újból és előlről kell kezdeni."¹¹ A valóban vallásos ember tehát haláláig tartó küzdelemben, a kibontakozás reményében él. Istenét önmagában felfedezve, saját léte értelmét megértve egzisztál. Feszültségben él, mert Hamvas szerint az igazi vallásosság nem adhat megnyugvást, végső állásfoglalást, hanem mint a cselekvés motorja feszültséget, drámát ad. "A vallás egzisztális helyzet, éspedig nem megoldottság, hanem probléma, vagy ami ugyanaz: drámai feszültség aközött, ami a valóság, és ami a túlvilág. ... A vallásos egzisztencia az, akiben az elmúló világ és az öröklét szemben áll és küzd... A vallás nem végső állásfoglalás, hanem a végső lehetőségek küzdelme. A vallásos egzisztencia éppen nem valamelyik bizonyosság talajából él, hanem a bizonytalanságból."¹² A vallásos magatartás tehát abból fakad, hogy a lét két végső lehetősége -- az elmúlás vagy az öröklét -- között milyen drámai helyzet alakul ki. A hit tehát mindkettőjüknél a legszemélyesebb valami, amely az egyénben rejlő egzisztenciális lehetőségeket képes felszínre hozni. Az igazi vitalitás tettei a hit által meghatározottak, de ez a hit nem a teológia hite; nem élni tanít a hitben, hanem éppen fordítva.

Az egyéni emberi létezés értelmét kereső felfogásból természetszerűleg következik, hogy Kierkegaard és Hamvas is hasonlóan vélekedik a tömeg fogalmáról. Mindkettőjük egybehangzó véleménye, hogy amit közösségnek neveznek, az valójában nincs, helyette arcnélküli tömeg van, nyáj, melyben az ember felszívódik, melyben az egyéni tudat megsemmisül. Ez a kiszolgáltatott *tömeglétezés; inautentikus létezés*. Hamvas így ír az elvont közösség fogalmáról: "A közösség más. Egészen és tökéletesen

és alapvetően más élet, lét, lehetőség, valóság, csoda, misztérium. ... A közösséghez legalább három ember kell. De ahol hárman vannak, onnan a Philia* már eltávozik."¹³

Közösség tehát nincs, helyette tömeg van. Tudattalan tömeg, mely nem fél, nem gondolkodik, nem szeret, nem próbál megérteni, hanem fél, őrzöng, bámul, meghódol. A tömegnek nincs intelligenciája, nincs ítélete, könnyen meggyőzhető, még könnyebben vezethető és becsapható. "Kollektív állapotban az ember olyasvalamit hisz, amit nem is ő hisz, hanem csak úgy általában hisznek."

Hamvas Béla a tömeglét lényegét tehát hasonlóan közelíti meg, mint a dán gondolkodó. Mindketten arra a folyamatra hívták fel a figyelmet, amelyben a nivellálódás szinte megállíthatatlan, amelyben az ember személytelen, az emberek sokasága pedig nem más, mint egy gépesített, civilizált, barbár emberhalmaz. Még előbb az összegzés mint valaha: "az emberi lények úgy élnek egymás mellett, mint a homokszemek vagy kavicsok, lényeges és komoly érintkezés nélkül, atomisztikusan."¹⁴

Hamvas Béla életművében még számos ponton kimutatható a kierkegaardi hatás. A dolgozatban bemutatott kapcsolatok csupán a legjellegzetesebbek. A hasonlóságok mellett természetesen jelentős különbségek is vannak. Nem elhanyagolható például az, hogy a 20. századra a válsághelyzet még fenyegetőbbé vált, mint Kierkegaard korában volt, s amelyet emiatt Hamvas "az apokalipszis kései, előrehaladott órájának" nevezett. A másik igen jellemző eltérés Hamvas *asztrológiai előfeltételezettségében* rejlik. "Az egyes világhónapok nagy történelmi korszakok, görög szóval: aionok. A hónapok annyira zártak, hogy az egyikből a másikba való átmenet kritikus. A világevek felén, hat világhónaponként pedig nagy katasztrófák keletkeznek: Ilyen volt a legutóbb, időszámításunk előtt tizenháromezer évvel, Atlantisz elsüllyedése. Ma a Halak csillagképéből lépünk ki. A hónap befejeződött és az aion lezárult. Válságos időbe jutottunk, s ezt csaknem mindenki saját bőrén is érzi. Most lépünk át a következő képbe, a Vízöntőbe."¹⁵ Ez az előfeltétel áthatja egész munkásságát, s egy másik elemzés tárgyát is képezhetné.

Annyi azonban az eddigiek alapján is sejthető, hogy Hamvas Bélában nem "a filozófust" kell keresni, de életfilozófiai megállapításaival, frásainak ízével, zamatával mély filozofikus gondolataival költészetet vitt az életbe. Ennyiben mégis beletartozik az európai gondolkodás azon áramába, melynek első képviselője a dán Sören Kierkegaard volt.

*A közösséget teremtő Barátság istennő.

Jegyzetek

1. Hamvas Béla: Szellem és egzisztencia. 35.
2. I.m. 36.
3. I.m. 36--37.
4. S. Kierkegaard frásaiból. (Részletek a *Vagy-vagyból*). 203.
5. Uo.
6. Hamvas Béla 33 esszéje. Természettudományos mitológia. 46.
7. I.m. Stonhenge, a szikla eksztázisa. 73.
8. Hamvas Béla: A láthatatlan történet. Ünnepek és közösség. 157.
9. I.m. A Vízöntő. 28.
10. S. Kierkegaard: Félelem és reszketés. 96.
11. Hamvas Béla: A láthatatlan történet. A Vízöntő. 34--38.
12. Hamvas Béla 33 esszéje. Tudományvallás és vallástudomány. 108.
13. Hamvas Béla: A láthatatlan történet. A barátság. 130.
14. I.m. A Vízöntő. 21--28.
15. I.m. 17.

Irodalom

1. S. Kierkegaard frásaiból. Gondolat Bp. 1982.
2. S. Kierkegaard: Félelem és reszketés. Európa Kiadó 1986.
3. Hamvas Béla: A világválság. Magvető Kiadó Bp. 1983.
4. Hamvas Béla 33 esszéje. Bölcsész. Index Bp. 1987.
5. Hamvas Béla: A láthatatlan történet. Akadémiai Kiadó Bp. 1988.
6. Hamvas Béla: Szellem és egzisztencia. Pannónia Könyvek Bp. 1988.

KISS LÁSZLÓ

AZ EURÓPAI NEMZETFEJLŐDÉS ÉS NEMZETFOGALOM ELTÉRŐ FELFOGÁSAI

RÉSUMÉ: (*The different interpretations of the development and concept of the European nations.*) Even today one can find various traditional and new views in academic literature concerning the formation and development of the European nations and of the historic regions of Europe.

The author introduces and analyses the theoretical bases of these most important nation concepts and of the regional types in the development of the European nations.

The main chapters of the study:

1. Nation-centred and Europe-centred views
2. The concept of nation
3. The most characteristic points of view among Hungarians regarding the disposition of various ethnic groups
4. The theoretical and historical principles for typifying the formation of European nations in the academic literature abroad.

Mi a nemzet? Vajon adható-e egy minden nemzeti fejlődésre alkalmazható "örökérvényű" meghatározása, vagy pedig a nemzeti fejlődés Európa különböző régióiban, esetleg még egy régió belül is más és más sajátosságokat mutat? S egyáltalán: Európának hány nagy történeti régiója van? Kettő-e vagy három? Ezen az alapon tipizálható-e a nemzeti fejlődés?

Ezek körül és számos más izgalmas kérdés körül hosszú évek óta viták folynak a hazai és a nemzetközi tudományos életben. Eltérő nézetek és felfogások feszülnek egymásnak vagy fonódnak össze, amelyek eredményeként örvendetesen gyarapodik a kérdéskörre vonatkozó hazai tudományos szakirodalom. A nézeteltérések és viták egyik fontos, bár nem egyedüli oka szemléletbeli, metodológiai jellegű. Egyre több kutató szakít ugyanis a hagyományos kutatói módszerekkel, a nemzet és Európa-centrikus felfogás maradványaival. Az összehasonlító történeti módszer kiszélesítése és új alapokra állítása, az ún. világrendszer-elmélettel, illetve -szemlélettel való összekapcsolása megtermékenyítően hatott nemcsak a Közép-Európa vitára, hanem az európai nemzetfejlődés új fajta megközelítésére is.¹

A nemzet- és Európa-centrikus felfogásokról

A nemzetcentrikus és vilárendszer-centrikus felfogások marxista képviselői között már évtizedek óta meg-megújuló vita folyik a nemzetközi szakirodalomban. Ismeretes, hogy a marxi elmélet is a szűk látókörű, nemzetcentrikus elméletek elleni harcban jött létre, mivel a középpontjában kezdettől a vilárendszer fogalma állt. Marx munkássága alapvető fordulatot jelentett a nemzet- és Európa-centrikus társadalomtudomány leküzdésével és egy új, vilárendszer-centrikus paradigma kidolgozásával.²

Némi leegyszerűsítéssel: A nemzetcentrikus felfogás -- irányzataitól függetlenül -- a lényegében elszigetelt nemzetek történetéből indul ki, amelyek ugyan másodlagosan egymással is kapcsolatban állnak, de mintegy csak "függeléként" kapcsolódik hozzájuk a vilárendszer. Kezdetben tehát az európai polgári nemzetek születtek meg, s ezt követte a vilárendszer kialakulása. Eszerint a világtörténet a nemzeti történetek "mennyiségi" összege. Ennek megfelelően a hagyományos történetírás a világot nemzeti történetekre bontotta (és bontja), s e szuverén keretekből összegezte újra a világtörténetet. Így a fejlett nyugat-európai nemzetek történelmi útját is szinte tisztán a belső, önálló, sajátos fejlődés eredményének mutatta be.³

Ezen a ponton a nemzetcentrikus felfogás elméletileg is, ideológiailag is kötődik -- a nyugati marxizmus egyik nagy, M. Dobb által képviselt irányzatához -- az ún. internalista irányzathoz, amelynek követői szerint a kapitalizmus történeti fejlődése eredendően és lényegileg nemzeti keretekben folyik.⁴

A nemzetcentrikus felfogások némelyikére Európa -- sőt Nyugat-Európa -- központúság is jellemző. Szerintük ugyanis Közép- és Kelet-Európa fejlődése (a "normális" fejlődés modelljének tekintett) Nyugat-Európához képest ugyan időben megkésett, attól lassúbb, de lényegében ugyanazon az úton járt és jár, noha színvonalbeli eltérésekkel, strukturális különbségekkel.

A marxista társadalomtudományok művelőinek egy része tehát a nemzeti fejlődést is a legkorábbi és a legfejlettebb "európai" (értsd: nyugateurópai) nemzetek modellje alapján vizsgálta. Eközben figyelmen kívül hagyták azt a (nyugati marxizmus másik nagy irányzatát jelentő ún. externalisták szerint) alapvető ténytet, hogy -- anint majd lesz róla szó -- valójában az "európai" centrum-országok fejlődése a kivétel, és a közép- és keleteurópai, valamint a nem európai félperiféria és periféria polgári és nemzeti fejlődése a szabály.⁵

A nemzetfogalomról

A marxista történetírásnak ez a hagyományos nemzet- és (Nyugat-) Európa-centrikus szemlélete beépült a különböző nemzetfogalom meghatározásokba is. Ezek közül talán máig a legismertebb és legelterjedtebb az a -- sokat támadott és sokféleképpen módosított -- sztálini definíció (1913), amely szerint: "A nemzet az ember történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett."⁶

Ez alapvetően objektivista jellegű meghatározás, mégha a "lelki alkat" kitétel szubjektivista elemnek is számít. Szűcs Jenő szerint ugyanis a múlt század dereka óta a nemzetmeghatározásoknak ez a két domináns irányzata, illetve módja különböztethető meg.⁷ Az objektivista megközelítési mód arra törekszik, hogy bizonyos számú objektív kritérium felsorolása révén találja meg azt a lezárt, kerek definíciót, amely -- tértől és időtől szinte függetlenül -- általános érvénnyel fejezi ki a "nemzet" mibenlétét. Ezekre a meglehetősen mechanikus és statikus meghatározási kísérletekre ellenreakcióként jöttek létre a szubjektivista megoldások, amelyek az objektív tényezők felőli megközelítést tagadják, és ezek helyébe olyan szubjektív kritériumokat állítanak, mint például a "népszellem", "sorsközösség", a "vallás-" vagy "jellemközösség", az "azonos gondolkodás" és "lelki alkat" vagy a "nemzeti karakter" stb. Persze a valóságban többnyire keverednek ennek a két, "ideáltípusként" felfogott megközelítési módnak a fogalmi jegyei.⁸

A közvetve még mindig nagy befolyást gyakorló "egymondatos" sztálini meghatározásnak számos fogyatékosága van. S ha a maga helyén a célnak meg is felel, már ekkor sem volt egyéb, mint "a jellegzetes 19. századi típusú definícióknak a gazdasági tényező kiemelésével javított (s a "lelki alkat" kiemelésével oda visszakanyarodó) kiadása, amely azonban nem helyettesítheti a nemzet fogalmának marxista-teoretikus elemzését".⁹ Szűcs Jenővel összhangban Ágh Attila is azt tartja a meghatározás legnagyobb hiányosságának, hogy -- azon túl, hogy formális és deskriptív (leíró) jellegű, amely eleve adottnak veszi az ismérveket -- nem történelmi genezisék sajátos dinamikájában ábrázolja őket.¹⁰

A kiindulópont Szűcs Jenő szerint lényegében adva van Leninnél, aki már 1894-ben megfogalmazta, hogy: "A nemzeti kötelek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelek megteremtése."¹¹ Valóban, erről az alapról nézve Sztálin meghatározása azért is bírálható, mert a felsorolt fogalmi jegyek egyfelől "eleve nem lehetnek általános érvényűek", másfelől pedig azért nem alkalmasak a "nemzet"

meghatározására, "mert nem specifikusan a modern nemzetre érvényesek, hanem valamilyen mértékben általában az azt megelőző történeti integrációs formákra is."¹²

A modern nemzetek ugyanis a 18. század végére-végéről alakultak ki a tőkés termelési viszonyok térhódításával párhuzamosan a kapitalizmus sajátos "szülőtteként". Többnyire voltak ugyan bizonyos középkori előzményeik, történeti előfeltételeik, ám ezek az integrációs képletek önmagukban nem lettek volna elegendők a polgári nemzetek kiformalódásához. Nem ezek egyszerű "mennyiségi" kiteljesedése vezetett el a nemzetek születéséhez.

A modern nemzetet a múltjával összekötő ilyen integrációs képletnek tekinthető Szűcs Jenő véleménye szerint -- a nemzet(natio) fogalmán túl, amelyet már a rómaiak is használtak -- két objektív és egy szubjektív tényező. Az egyik objektív tényező az a soknemzetiségű középkori államkeret (ne feledjük: a középkor csak soknemzetiségű államokat ismer!), amely politikai kerete és bizonyos értelemben biztosítéka volt a nyelv és az etnikum fennmaradásának. A modern nemzet másik objektív történeti-etnikai előzménye a "nemzetiség". A harmadik pedig egy szubjektív tényező: egy bizonyos tudattartalom ("nemzetiségi" csoporttudat, rendi jellegű "nemzeti" öntudat), "politikai lojalitás" a hozzá kapcsolódó érzelmi és pszichikai elemekkel, átörökött történeti és kulturális tradíciókkal, magatartásnormákkal stb.¹³

Mindezek ellenére mégis elmondható, hogy a modern nemzeti (ön)tudatnak és érzésnek a 18. század előtti történelemben nincs fogalmilag közvetlenül azonosítható előzménye, előképe. Mint ahogyan a modern nemzeti öntudat nem a felsorolt történeti tudattartalmak mechanikus összegzése és "magasabb szintre emelése" révén jött létre (hanem mindezek folytatásaként, tagadásaként és meghaladásaként), ugyanígy a modern nemzeti állam és nemzetiség sem vezethető le közvetlenül középkori előzményeiből. A "feudalizmus kori állam", a "nemzetiség" és a jelzett tudattartalmak kétségkívül a modern nemzet politikai, történeti-etnikai és tudati előzményét, historikumát képezik ugyan, de nem azonosak vele!¹⁴

Úgy tűnik, hogy Bibó István -- Szűcs Jenőhöz képest -- túl nagy hangsúlyt helyezett a modern nemzeteknek a (kora) középkori "nemzetekkel", illetve a modern nemzeti tudattartalmaknak és közösségi érzelmeknek a középkori előzményeikkel való szerves kapcsolatára. Szerinte ugyanis a nemzet "csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye", hiszen "Európa nemzeteinek kialakulása az i.sz. 5--6. században indult meg". Nem igaz -- hangsúlyozza --, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalommal született volna meg. "Csupán az történt ekkor, hogy a nemzethez fűződő politikai folyamatok tömegmozgalmakká, a nemzethez fűződő érzelmek tömegérzelmekké váltak."¹⁵

Az európai nemzetváltásnak ezek a nagy vonalakban megrajzolt általános jellegzetességei is arra mutatnak, hogy nem nagyon képzelhető el olyan tényezőgyűttes, amely a nemzeti integráció valamennyi egyedi formájára vagy történeti és regionális típusára egyaránt érvényes lenne. Alighanem le kell tehát mondani a "nemzet" kerek és lezárt "egymondatos" meghatározásairól. A nemzet mai elméleti meghatározása ugyanúgy nem szorítkozhat egy bizonyos definíció ismételtetésére és komponenseinek variálására, mint ahogy a sokarcú európai nemzeti fejlődés sajátosságai, regionális eltérései sem tárhatók fel pontosan a hagyományos nemzet-, illetve Nyugat-Európa-centrikus szemlélettel és vizsgálati módszerekkel, és a szokványos struktúramodellekkel.

A vilárendszer-szemléletre alapozott összehasonlító történeti módszer radikálisan új lehetőséget kínál a társadalomtudományok alapvető megújulására. Alkalmassnak látszik a történettudomány és a többi társadalomtudományok (beleértve a politikatudományt is) összekapcsolására is. Ránki György szavaival élve "azt is mondhatnók: kimondottan a 20. század második felének kutatómódszere".¹⁶

A hazai "régio-viták" legjellegzetesebb álláspontjai

Hazánkban manapság, Bibó István újrafelfedezése, sőt divatja idején sem nagyon jutott túl a társadalomtudomány az ún. "Bibó-paradoxonon". Annak ellenére ugyanis, hogy a vilárendszer-elméletek tekintetében már rendelkezünk egy sor -- nemzetközi mércével mérve is -- színvonalas (történeti, modernizációelméleti, politikatudományi stb.) munkával, történelemkönyveinkben még mindig a nemzet-, Európa-, sőt Nyugat-Európa-centrikus nézetek dominálnak.¹⁷

Bibó struktúrákban, rendszerekben gondolkodott, de a nemzet-centrikusságot mégsem tudta átlépni, mivel figyelmét alapvetően a "nemzetek Európájá"-ra irányította. Nem a nemzeteket vezette le a vilárendszerből, hanem a vilárendszer az adott nemzetekből.¹⁸ Ugyanakkor "elődeihez" (Hajnal Istvánhoz és Szabó Istvánhoz) hasonlóan Bibóra is a történetiség elvének tudatos alkalmazása, a történeti tényezők által is meghatározott szerkezeti összefüggések, valamint az ezek által kiválasztott európai folyamatok vizsgálata, a modellalkotás volt a jellemző.

Munkáiban következetesen Nyugat-, Közép- és Kelet-Európáról beszélt. Úgy látta, hogy a 16. század előtt "Magyarország eredendően nem Kelet-Európa nyugati, hanem -- mivel szervesen kapcsolódott a szabadság kibontakozásának nyugati folyamatába -- Nyugat-Európa keleti pereme volt. A Nyugattól való elfordulás Mátyás halálával kezdődött meg. Ennek során a nyugati, félnyugati és keleti hatások

eredőjeként Ausztria és Csehország "egészben a nyugati, Magyarország, Lengyelország és Poroszország egészben a keleti társadalomfejlődés útjára léptek".¹⁹

A "Bibó-paradoxont" Pach Zsigmond Pálnak az elsők között sikerült meghaladnia. "Elkanyarodás elméleté"-nek szintén az a lényege, hogy a 15. század második feléig-végéig az európai fejlődés "összességében a kontinens nyugati és keleti része közötti nivellálódás irányában haladt; mintegy a 15--16. század fordulójától kezdve viszont ellentétes tendencia lépett fel, s jutott mindinkább érvényre. A Nyugat-és Kelet-Európa közötti fejlődéskülönbségek ... felfokozódtak, elmélyültek" a világkereskedelmi útvonalaknak a nagy földrajzi felfedezések hatására végbemenő átrendeződésével, valamint a világgazdasági rendszer átalakulásával.

"Miközben több atlanti parti országban ... megindult és előrehaladt a ... kapitalista viszonyok kialakulása, addig Közép-Kelet-Európa országaiban -- köztük Magyarországon is -- az ilyen fejlődési irányzatok megtorpantak -- befulladtak." Fennmaradt, sőt megszilárdult a "második kiadású" feudális rendszer. "A feudális formáció érett szakasza és bomlási periódusa közé beiktatózott egy egész történelmi korszak: a kései feudalizmusnak ... több évszázados korszaka."²⁰

Pach Zsigmond Pál interpretációjában a -- kelet-európai régió egyik "alrégióját" képező Közép-Kelet-Európa részét alkotó -- magyarországi fejlődés 16. századi elkanyarodása a modern világrendszer összefüggéseiben jelenik meg és kap új megvilágítást. Ez az elkanyarodás ugyanis "része egy szélesebb ... összeurópai jellegű folyamatnak: a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazásának". Ám ez a kettéágazás "maga is egy még ... átfogóbb, a szó szoros értelmében világméretű folyamat részeként értelmezhető".

A modern világgazdaság 16. századi kezdeti kialakulásának folyamata nemcsak Nyugat-Európának a gyarmatokra kiterjedő ún. interkontinentális (kontinensek közötti) kapcsolatait eredményezte. Növekvő súlyú és új típusú Európán belüli ún. intrakontinentális (kontinensen belüli) piaci és az ipari-agrár munkamegosztást elmélyítő kapcsolatok is kialakultak és megszilárdultak. "Így a kontinens közép-keleti része maga is több tekintetben háttére, bázisa, peremzónája lett a -- tengerentúli területeket gyarmati módon kiaknázó -- nyugat-európai központ tőkés irányú nekilendülésének."²¹ Mindezek eredményeként tehát megtörtént Magyarország "átfordulása" Nyugat-Európa keleti pereméről Kelet-Európa nyugati peremére.

Ezen a ponton Pach Zsigmond Pál felfogása találkozási pontokat mutat Szűcs Jenő, Hanák Péter, Berend T. Iván, Ránki György ... koncepciójával.²² A legfőbb vitakérdés Szűcs Jenő szerint inkább "abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, "hibrid" jellegű", de önálló jegyekben leírható történelmi régió

része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, "nyugati" és "keleti" szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséstől napjainkig Kelet-Európa egyik "alrégiója" gyanánt fogható fel.²³

Ő maga az előbbi állásponttal azonosult, s ennek megfelelően Európa három (Nyugat-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Európa) régióját különböztette meg.²⁴ Több kutatótársához hasonlóan ő is abból indult ki, hogy a regionális hasonlóságok és különbözőségek a történelem egész menetében alakultak ki, s hogy "Európa végleg kikristályosodó régiói voltaképpen a világkihívásokra adott választípusokkal azonosak."²⁵

Míg a korábbi, hagyományos történeti megközelítés inkább a magyar fejlődés önállóságát, külső kényszereit, sőt "gyarmati" függését hangsúlyozta, addig Szűcs Jenő, akárcsak Bibó István, nagyobb hangsúlyt helyezett a felemás, csonka, "hibrid jellegű" struktúrákkal bíró fejlődés szerves folytonosságának mozzanataira.²⁶ Nem véletlenül, hiszen -- ahogy már volt róla szó -- ő is rendszerekben és történeti struktúrákban gondolkodott.

Szűcs Jenő életművének egyik legmaradandóbb érdeme a regionális fejlődés és nemzetfejlődés összekapcsolása, s ezen az alapon az európai nemzetfejlődés régiók szerinti tipizálása. Mint ismeretes, az ún. (francia) "államnemzet" és a (német) "kultúrnemzet" -- tiszta formájukban szinte sehol sem jelentkező -- alaptípusai mellett szerinte határozottan egy harmadik típusként emelkedik ki Közép-Kelet-Európának az a régiója, amelyben (mint például Magyarország is) a nyelvi-kulturális mozzanak egy historizált "államnemzeti" koncepcióval összefonódva jelentkezett a 19. században.²⁷

A Berend T. Iván--Ránki György szerzőpáros, különösen az 1980-as években hajlik (hajlott) arra, hogy elfogadja Szűcs Jenő érvelését Európa három történeti régiójáról. Ők is tudatosan törekedtek arra, hogy az összehasonlító történeti módszert -- amelyről Ránki György az írta, hogy ez "valójában tudományos vita minden nemzeti bezárkózással, nacionalista történelemszemlélettel"²⁸ -- a világrendszer-elmélettel kombinálják. Legutolsó közösen frott gazdaságtörténeti monográfiájukban is abból indulnak ki, hogy a közép-kelet-európai régió "igazi megértése ugyanúgy nem lehetséges önmagából magyarázva, mint Magyarország, illetve az egyes országok fejlődését sem értékelhető önmagában". A szerzőket, miközben régiókat formáltak és a különböző fejlődési típusok modellértékű vizsgálatára törekedtek, ez alkalommal elsősorban az európai összefolyamatok, a régiók közötti kölcsönhatások, valamint az egymáshoz kapcsolódó, de egymástól jelentősen eltérő fejlődési típusok felismerése és

megkülönböztetése vezette (nem pedig egyik vagy másik régió jobb feltárása és megismerése.)²⁹

Az európai nemzetváltás tipizálásának elméleti-történeti alapjai a vilárendszer-szemléletű külföldi szakirodalomban

A fenti magyar álláspontokat a politológus Ágh Attila megkísérli összekapcsolni a nemzetközi szakirodalom kutatási eredményeivel. A hazai politikatudományban (Szentés Tamás vagy Kulcsár Kálmán modernizációelméleti munkái mellett) szinte egyedül csak ő vállalkozott még a címben jelzett probléma felvállalására, a nyugati (főleg marxista) nézetek értékelésére és szintetizálására.

A nemzetcentrikus felfogások kapcsán már szóba került, hogy az 1940-es évek óta a nyugati marxizmusban folyó ún. Dobb--Sweezy vitában "internalistának" nevezték a belső, "externalistának" pedig a külső tényezőket elsődlegesnek tartó irányzatot. A vilárendszer elsődlegességét hangsúlyozó és "világegészből" kiinduló externalizmus szerint "a vilárendszer megszerveződése visszamegy a 15--16. századba, a nemzetek kialakulása előtti korbba, amikor a helyi történelmekből először bontakozott ki az emberiség egységes világtörténelme."³⁰

A különböző nemzetállamok és régiók saját belső dinamikájuk szerinti fejlődését hirdető hagyományos megközelítés csak látszat. E látszat mögött ugyanis "egy strukturális realitás" van, a kapitalista vilárendszer a centrum, a félperiféria és a periféria közötti munkamegosztással, ami "nagy mértékig meghatározza, hogy mi történik a látszólag független nemzetállamokban vagy régiókban".³¹ Nem véletlenül nevezi Szentés Tamás az externalistákat és a Wallerstein-iskola mai vilárendszer-szemléletű követőit "a dependenciaelmélet hívei"-nek.³²

Az externalisták úgy vélik, hogy a kapitalizmus kialakulása, a nemzeti kapitalizmusok kialakulása és fejlődése elsősorban a vilárendszer szintjén és a világerintkezés révén megy végbe. A világtörténelem tehát Marx és mai vilárendszer-szemléletű követői számára azonos a világkapitalizmus kialakulásával. A világkapitalizmus és a vilárendszer pedig a felfedezések korával kezdődött. Ezzel vette kezdetét a világerintkezés, a világkereskedelem és a világpiac kialakulása, kezdetben a feudális Spanyolország, majd egyre inkább a kapitalizálódó Anglia, Hollandia stb. (erőszaktól korántsem mentes) történelmi "tetteként".

Az említett folyamatok eredménye a korábban elszigetelt helyi történelmek, népek, kultúrák stb. egyre szorosabb összekapcsolódása, világméretű munkamegosztás létrejötte. Ebben a bonyolult, hierarchikus függőségi rendszerben a nemzeti és a

nemzetközi kizsákmányolás, vagyis a belső "bérabszolgaság" és a külső "igazi" rabszolgaság elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

Már Marx figyelte arra, hogy a 16. század óta a kapitalizmus két szinten és szervezési formában, a világkapitalizmus és az (ennek nemzeti egységeit képező) nemzeti kapitalizmusok dialektikus kölcsönhatásaként egyszerre és egyidejűleg létezik. Mindkét szint viszonylagosan önálló mozgástörvényekkel rendelkezik. Mégis, az eredeti tökefelhalmozásban, a legelső nyugat-európai tőkés nemzetek (Anglia, Hollandia) születésében nagyobb szerepet játszottak a külső tényezők mint a belsők, mert korábban volt világrendszer, mint nemzet. Így korábban volt világkapitalizmus is, mint nemzeti kapitalizmusok. A világrendszer fejlődése tehát elsődleges a helyi-nemzeti fejlődéssel szemben, mert a világkapitalizmus termelte ki a nemzeti kapitalizmust, és nem fordítva! Nemzet csak ott jött létre és fejlődhetett ki igazán, ahol egy egész világrendszer állt mögötte, amely -- a meglevő kedvező belső feltételek talaján ("szabad" munkaerő, a felhalmozott kincs tőkévé válása...) -- felgyorsította az első nemzeti kapitalizmusok fejlődését.³³

Ezt a két szintet bonyolult kölcsönhatások sorozata köti össze. Kétségtelen, hogy a belső nemzeti integrációt és homogenizációt kiváltó és felerősítő külső impulzusoknak, sőt külső kényszereknek és erőszakos "kihívásoknak" meghatározó szerepük volt és van ma is. Az is vitathatatlan, hogy a külső tényezők általában nagyobb szerepet játszanak a nemzeté válásban, mint amilyen a formálódó nemzetek visszahatása a világrendszerre. Mégis hiba lenne bármelyik abszolutizálása, eltulzása. Szentes Tamás nyomatékosan aláhúzza, hogy "üres általánosítás és téves leegyszerűsítés a perifériahelyzetbe kerülést s az ún. elmaradottságot kizárólag és minden esetben ... "külső" tényezőkre visszavezetni".³⁴

A világgazdasági "szerepek" elosztását -- a külső hatások és tényezők mellett -- adott esetben nemcsak befolyásolhatja, hanem akár el is döntheti például a helyi uralkodó rétegek magatartása, belső reagálása, válasza a külső "kihívásokra". Vagyis az, hogyan éltek a külső viszonyokból adódó lehetőségekkel. "A "nemzetinek" és a "nemzetközinek" a dialektikus ellentmondása márcsak emiatt is a tőkés világrendszer megértésének kulcsa, a centrum és a periféria "világrendszer-perspektívában" való helyes ábrázolásának is lényeges vonása!"³⁵

A 16. századtól kialakuló világrendszer tehát egyfelől homogén, egységes egész, másfelől különböző funkciókat betöltő országok és területek heterogén együttese. A világkapitalizmus nemcsak kitermeli a nemzeti kapitalizmusokat, hanem egyben meg is szabja sajátos arculatukat, ki is jelöli sajátos szerepüket, típusukat ebben a (már kezdetben is polarizált és differenciált) világrendszerben. Főleg azzal, hogy a

világméretű munkamegosztás igényeinek megfelelően más vágányra állítja a centrum, a félperiféria és a periféria nemzeti fejlődését, s ezeket a típusokat külön-külön is differenciálja.³⁶

Befejezésül és az eddigiek összegzéseként elmondható, hogy az európai nemzettéválás és nemzeti fejlődés regionális eltérései vizsgálatának, illetve modellizálásának kiindulópontja -- a nemzet- és Nyugat-Európa-centrikus felfogásokkal szemben -- tehát az a paradigma lehet, hogy a nemzettéválás folyamatai és a nemzet lényege nem a világkapitalizmus centrumából érthető meg. Sokkal inkább a közép- és kelet-európai, valamint a nem európai félperiféria "fejlődési" folyamatai felől értelmezhető. A centrum, a periféria és a félperiféria nemzettéválási folyamatai nem párhuzamosak és ismétlődőek, hanem ellenségesek és ellentétesek, hiszen: egészen más körülmények között járszótak le, s a már kialakult "európai" nemzetek igen aktívan akadályozták és eltorzították a később formálódó helyi kapitalizmusok fejlődését és nemzettéválását is.³⁷

Ebben a megközelítésben tehát "a nemzet nem egyéb, mint a kapitalizmus sajátos helyi szervezeti formája, a világkapitalizmus alapvető egysége, amely más nemzeti kapitalizmusokhoz és az egész heterogén kapitalista világrendszerhez való viszonyában létezik".³⁸ Másképpen: a nemzet "olyan sajátos gazdasági (nemzetgazdaság), politikai (nemzet-állam) és kulturális (nemzeti identitástudat) integráció, amely végigkíséri a világkapitalizmus történetét ..."³⁹

A nemzettéválás nem egyszerre és nem azonos ütemben ment végbe ebben a (mai napig is egyenlőtlenül fejlődő) világrendszerben. Az első modern nemzet, Anglia színrélelésének folyamata eleve nemcsak befolyásolta, hanem alapvetően meghatározta a többi, elsők között induló "európai" nemzet fejlődését is. Még nyilvánvalóbb ez Közép-, Dél- és Kelet-Európa nemzetei, majd a nem európai nemzetek fejlődésében, amelyek -- történelmi színrélelésük sorrendjében -- már nemcsak igen fejlett világrendszerrel találták szemben magukat, hanem a nemzettéválás folyamata maga is mindinkább kívülről megindított és provokált volt.⁴⁰

Vagyis a nyugat-európai nemzettéválás jelenti a nemzettéválás folyamat kivételes, sajátos és megismételhetetlen modelljét, az ún. "szerves fejlődés" típusát. Ennek a fejlődésnek a dinamikája a világgazdaságban elfoglalt hegemon helyzetben, a periféria és félperiféria alávetésén alapult. Röviden azt is lehetne mondani, hogy az "európai" nemzet az, amely más nemzeteket elnyom. A világkapitalizmus centrumának alávetett területek fejlődésének ebben az összefüggésben nincs, vagy alig van saját, "önálló" története.⁴¹

A nemzettéválás két alaptípusa, a centrum-országok "szerves" és a periféria "szervetlen" nemzeti fejlődése csak ezen a két szélső póluson mutat tiszta eseteket. Egyébként -- Európa Szűcs Jenő által kidolgozott modelljén belül is -- folyamatos átmenetek sorozatát látjuk, amelyben Közép-Európa nemzeti fejlődése mutatkozik a legtarkábbnak, a legvegyesebbnek. Kelet-Európa pedig már egyre markánsabban mutatja a "szervetlen" fejlődés jól felismerhető vonásait.⁴² De ezeknek a konkrét jegyeknek az összehasonlító elemzése vagy az egyes régiókon belüli nemzeti fejlődés sajátosságainak vizsgálata már túlmutat e tanulmány keretein.

Jegyzetek

1. Ezekbe kíván betekinteni az alábbi tanulmány, amelynek megszületésében némileg a "kényszer" is közrejátszott. "A nemzeti-nemzetiségi kérdés Közép- és Kelet-Európában" című alternatív tantárgyhoz jelenleg sem jegyzet, sem szöveggyűjtemény nem áll a hallgatók rendelkezésére. A szemináriumokon ezért az előadások dominálnak. Ezek sorában a bevezető, megalapozó jellegű előadások egyikének az az alapvető célja, hogy -- a legújabb kutatási eredmények alapján -- egy viszonylag széles elméleti-történeti háttérrel nyújtson az európai nemzetfejlődés és nemzetfogalom eltérő felfogásairól. Ez az alapja ennek a tanulmánynak.
2. Ágh Attila: A marxista elmélet alapfogalmai: A nemzetközi rendszer és szereplői. Tájékoztató 1908. 5. 7--8.
3. Ágh Attila: Globális kihívás. Magvető 1987. 9.
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat 1974. 77.
4. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." Akadémiai 1988. 28--29.
5. A fentiekre lásd pl. Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai. Tájékoztató 1982. 4. 7--8. Ugyanó: "Népek hazája, nagyvilág..." i. m. 110. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. Helyünk Európában. II. Magvető 1986. 378.
6. J. V. Sztálin Művei 2. Szikra, 1949. 321.
7. Szűcs Jenő: i. m. 197.
8. Uo. im. 200. A nemzetfogalomhoz, a különböző megközelítésekhez jól használhatók pl. Mikó Imre: Változatok egy témára. Kriterion Bukarest, 1981. 20--50., valamint A nemzeti kérdéstről 1896--1914. Kossuth 1988. "Bevezetés"-e.

9. Szűcs Jenő: i. m. 200.
10. Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés..., i. m. 27.
11. Szűcs Jenő: i. m. 208--209.
12. I. m. 207. Példa erre a konstanzi zsinaton (1417-ben) elhangzott alábbi fejtegetés:
 "A natio vagy úgy fogható fel, mint az *eredet közösségeként* valamely másiktól elkülönült néptömeg (gens), vagy a *nyelvek különfélesége* szerint, ami kiváltképpen és leginkább ismérve a nationak, és annak lényegét képezi ..., vagy pedig felfogható ... *területi értelemben* is, ahogy illenék is..." (Idézi Szűcs Jenő: i. m. 206.)
13. Szűcs Jenő: i. m. 78--80.
14. I. m. 79--80., 144.
15. Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945--1949. Magvető 1986. 187--188.
16. Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Magvető 1983. 175. Ennek az összehasonlító módszernek a lényegére, a modellalkotásra lásd még Marc Bloch: A történelem veszedelmei. Magvető 1987. 5--20., 377--451. Szűcs Jenő: i. m. 77.
17. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének... 378.
18. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." 103., 108.
19. Idézi Huszár Tibor. Bibó István: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet. 1971--1979. Magvető 1906. 433--434.
20. Magyarország története 1526--1868. Akadémiai 1985. 75.
21. I. m. 21--24.
22. Az európai regionális fejlődéssel kapcsolatos különböző magyar koncepciókról jó áttekintést nyújt Berend T. Iván a Helyünk Európában c. dokumentumgyűjtemény I. kötetének bevezető tanulmányában. (Magvető 1986. 8--42.) és Gyáni Gábor a Valóság 1988.4. számában.
23. Szűcs Jenő--Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Bp. 1986. 3.
24. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3.
25. Helyünk Európában. I. kötet, i. m. 20.
26. Ágh Attila: Az önszabályozó társadalom. Kossuth 1989. 197.
27. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. i. m. 262., 285--288. Az "államnemzeti" és a "kultúrnemzeti" fejlődés konkrét elemzése nem e tanulmány feladata.
28. Ránki György: i. m. 182.
29. Berend T. Iván--Ránki György: Európa gazdasági története a 19. században. 1780--1914. Gondolat 1987. 11.
30. Ágh Attila: A nemzetek szerepe a nemzetköziesedés folyamatában. Társadalomtudományi Közlemények 1985. 3. 395--396.

31. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." 73.
32. Immanuel Wallerstein: A modern gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat 1983.
728--729.
33. Az elmondottakra alapvetően lásd Ágh Attila: Globális kihívás. 9--33.
34. I. Wallerstein: i. m. 726.
35. I. m. 739.
36. Ágh Attila: Globális kihívás. 30--31.
37. Ágh Attila: A nem európai fejlődés.... 7--9.
38. I. m. 8.
39. Ágh Attila: Globális kihívás. i. m. 203.
40. Ágh Attila: A nemzetek szerepe.... i. m. 396.
41. Ágh Attila: A nem európai fejlődés.... i. m. 9--10.
42. Ágh Attila: Globális kihívás. i. m. 204--206.

of the ...

... of the ...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

HOLLÓNÉ KACSÓ ERZSÉBET--DEMETER ANDRÁS

NAGYSZERVEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ KISTERMELŐI INTEGRÁCIÓK JELLEGZETESSÉGEI

RÉSUMÉ: (*Characteristic features of the small-scale producing integrations connected with great-scale organizations.*) We have put into the focus of our research the study of the relationship between ÁFÉSZ (consumers' and marketing co-operative) and the small-scale producers. We are trying to find answers to the following questions: By what factors are the great-scale organizations motivated in the foundation and maintaining of the given vertically related production system? Besides the economic requirements what other elements appear here and how much weight to they carry?

We study similar questions regarding small-scale producers, economical character and other motivating factors.

In the second part of our analysis we are dealing with the aspects of interest of the small-scale producers. In our study we present as an example an interest-chain connected with a concrete great-scale organization. We have tried to make some general statements on the basis of our analysis and observations, respectively.

In conclusion we emphasise that in the future the success of the production organizations (integrations) relying on small-scale producers depends on those solutions which take into consideration the individual efforts and specific conditions of their activities.

Vizsgálatunk középpontjába egy integrátor nagyszervezet és a kistermelők közötti kapcsolatokat helyezük, hangsúlyozva a gazdaságossági szempontokat. Jelen tanulmányban az ÁFÉSZ -- mint közbülső integrátor -- kistermelői kapcsolatrendszerének néhány elemét emeljük ki. Elemzésünk során nem kívánunk a gazdálkodó szervezetek közötti integrációs kapcsolat valamennyi formai vonatkozására kitérni, mert ezek elméleti kifejtése egy terjedelmesebb tanulmányt igényel.*

Arra keressük a választ, hogy mi motiválja az ÁFÉSZ "aprólékos", olykor egyedi odafigyelést is igénylő, kistermelői kapcsolatainak kiépítését; egy-egy termelési

* E cikk az "Empirikus vizsgálatok -- a kistermelői kooperációk jellegzetes formáiról -- Heves megyei gazdálkodó szervezeteknél" című készülő tanulmány részanyaga.

vertikum létrehozásánál, illetve fenntartásánál milyen formában és súllyal játszhatnak szerepet a gazdaságossági kritériumokon kívül egyéb szempontok. Hasonló kérdéseket firtatunk a kistermelők oldaláról is a gazdaságossági és más motivációkat illetően. Ennek megfelelően először az ÁFÉSZ oldaláról sorra vesszük azokat a kötődéseket, amelyek a szóban forgó szervezetek integrációs kapcsolataiból szükségszerűen erednek, illetve azokat, amelyeket az ÁFÉSZ haszonra való törekvése -- azaz a végtermékérdekeltség -- indukál. Az elemzés második részében a kistermelők érdekeltségi szempontjait vizsgáljuk.

Egy konkrét szervezet, a pétervásárai ÁFÉSZ -- mint integrátor -- nagy szervezetekhez és kistermelőkhöz fűződő kapcsolatainak elemzéséből próbálunk általánosítható megállapításokra jutni.

A pétervásárai ÁFÉSZ kistermelőktől történő felvásárlási tevékenysége 1985 óta első helyen áll a megyében. Törekednek az exportbővítő termeltetési és felvásárlási tevékenység kiterjesztésére (nyúl, méretes uborka, gyógynövény, olajtök stb.). Azért választottuk a nyúltenyésztési vertikumot, mert a pétervásárai ÁFÉSZ működési körzetében a növénytermesztés feltételei -- alapvetően a föld minőségéből adódóan -- kedvezőtlenek, ezért ezen a vidéken inkább az állattenyésztéshez kötődő kistermelési formák terjedtek el. A haszonállattartás fő területeinek (sertés, szarvasmarha, juh) termeltetésében és forgalmazásában a Heves Megyei Állatforgalmi és Húsipari Vállalat megyei kirendeltségei játszanak döntő szerepet. Tevékenységi körük több ponton kapcsolódik az ÁFÉSZ szervezetekhez, de munkamegosztásukra az jellemző, hogy az ÁFÉSZ-ek főként a kisállattartással foglalkozó kistermelők koordinálását végzik.

Vizsgálati eredményeink empirikus tapasztalatokon alapulnak. Módszerként az interjút alkalmaztuk: ÁFÉSZ vezetőikkel, a környei Mezőgazdasági Kombinát termelésszervezőjével, kistermelőkkel (körükből egy szakcsoportelnővel is) folytattunk beszélgetést a jelzett szempontjaink alapján.* Az egyes tenyésztőhelyeken személyes benyomásokat is szereztünk.

* Tapasztalatszerző tevékenységünket Fekete Ferenc professzor személyes részvételével segítette.

1. Az ÁFÉSZ -- mint közbülső integrátor -- kapcsolatai az integrációban résztvevő gazdálkodó egységekkel, illetve szervezetekkel

(A nyúltermeltetési vertikum példáján keresztül)

A pétevásárai ÁFÉSZ egyik fő profilja -- a zöldség-gyümölcs felvásárlás -- főleg forgalmi jellegű kapcsolatokat jelent. Ez esetben az árrésben való érdekelttség a meghatározó. Termelést is érintő integrációs kapcsolatai alapvetően a vegyes cikkek felvásárlásához kötődnek. A vegyes cikkek közül meghatározó a nyúltermeltetés és felvásárlás. A vertikum egészét egy hét taggazdaságból álló gazdasági társaság fogja össze, melynek bázisszerve a környei Mezőgazdasági Kombinát.* Az ÁFÉSZ-ek és egyéb termeltetők a környei kombináton keresztül értékesítik -- végső soron -- a végterméket.

Magyarország ma már előnyül exportban nyilvánvalóan nem érdekelt, a feldolgozott előhűtött nyúlhúskivitel azonban biztos termelési háttérrel feltételez, mivel csak így tudja érvényesíteni az elvárható garantált minőséget, s az azzal együttjáró előnyöket. A fenti okok miatt a vágóhídi kapacitással rendelkező partnerek hozták létre az imént említett gazdasági társaságot. A GT -- szándékai szerint -- a nyúltenyésztés vonalán a korábbi heterogén termeltetési és értékesítési feltételekkel szemben "egyértelműbb" helyzetet kíván teremteni. Az exportminőséget középpontba állítva a korábbi -- Magyarországon elterjedt -- nyúlfaajtákkal szemben piaci megjelenésükben is egyöntetű "hústípusú" új-zélandi és kaliforniai fajtákat honosított meg és igyekezett a felvásárlásban is azonos követelményeket érvényre juttatni. Ez utóbbi főként a minőség felvásárlási árban való elismerésében mutatkozik meg.**

A környei kombinát -- mint gesztor -- és a nyúltenyésztésben résztvevő gazdasági egységek integrációs kapcsolatrendszere -- az előbbieken említettek miatt -- az azonos minőségű és fajtatisztaságú feldolgozott végtermék előállítására és értékesítésére

* A GT tagjai: Bajai Vaskút Mgtsz, Csabrendek Tsz, TSZKER Gyomaendrőd, Jászberény FOK, Gerecse Mgtsz Tardoshánya, HUNIA COOP Kisvárda, SKÁLA COOP.

** Minőségi ismérvek: fajta, szín (fehér, színes); kívánt élőtömeg (jelenleg 2,4 kg). Ennek alapján a környei kombinát felvásárlási árai 1989-ben: I. o. fehér: 56 Ft/kg; I. o. színes: 50 Ft/kg; II. o. 40 Ft/kg garantált ár, továbbá az I. o. kategóriákban 4 Ft/kg export felár.

orientálódik. Az *integrációs vonalakat* -- melyeket a gesztor (bázisgazdaság) fog át -- az alábbiakban mutatjuk be.

Az *integráció kiinduló bázisát* a gesztor szervezet és a *feldolgozó üzemmel* rendelkező GT tagok közötti munkamegosztás adja. Ez biztosítja az egységes normák szerinti exportáruualapot a külkereskedelemmel foglalkozó szervezet -- a TERIMPEX -- számára, ugyanakkor kialakítja a gazdaságossági szempontokat érvényesítő *vonzáskörzeteket*. A gazdaságosságot ugyanis befolyásolja a termelőktől való távolság és az ezzel arányos -- élőállat szállítása közben előforduló -- kockázati tényezők (sérülés, elhullás, betegség).

A gazdaságosságot növelő további tényező az exportált termék feldolgozottsági foka. A nyúl esetében az lenne optimális, ha az előhűtött nyúlhús előállításán túl sikerülne a gereznát is teljes egészében hazai viszonylatban feldolgozni. A környei kombinát rendelkezik ugyan nyugati licencre alapozott technológiával, melynek során képes børszeletet előállítani (takarmány és enyv alapanyag), valamint a lenyírt szőrt bálázott formában produkálni. Megfelelő háttéripár hiányában -- amely tőke és technológia kérdése -- a magyar feldolgozóipar nem képes ezen értékes alapanyag továbbfeldolgozására, s ezért kénytelen azt félkésztermékként jóval kisebb haszonnal exportálni. Ez mindenképpen az "érdekeltségi lánc" hiányosságára utal. Ráadásul a feldolgozatlan gerezna kivitelét is egy "rendszeridegen" -- a bőrtermékek exportjára szakosodott -- külkereskedelmi cég bonyolítja. A rendszergazda exportjogának hiánya, illetve a külkereskedelmi tevékenységet folytató szervezetek nem kellő mértékű érdekeltsege jelenti ez esetben az integrációs kapcsolatok szűk keresztmetszetét.

További integrációs kapcsolódásokat vált ki a nyúltenyésztésben elengedhetetlen hármaskövetelmény -- a szakemberek szóhasználatával élve -- az élelem, a védelem és a kényelem.

A tenyész- és növendékállatok *élelmezéséhez* elengedhetetlenül szükséges az életkori sajátosságoknak megfelelő táp. A környei kombinát táptakarmány előállítással, továbbá a táphoz szükséges premix alapanyag gyártásával is foglalkozik, ezáltal a tenyésztőkkel, egyéb termeltető és forgalmazó vállalatokkal is kapcsolatba kerül. Mivel a tápanyag nagy távolságra történő szállítása költséges, ezért minél több keverőüzemmel rendelkező gazdaságot igyeckszik bekapcsolni a tápanyagellátás láncolatába is. Megjegyezzük azonban, hogy az integrációban résztvevő kistermelők nem juthatnak mindig a megfelelő minőségű táptakarmányhoz, mert nem mindenütt garantálható a szükséges technológiai követelmények betartása. Továbbá, mivel a keverőüzemek egyéb állattartáshoz szükséges takarmányt is előállítanak, adott minőségű kategórián belül nagy tömegű gyártásban érdekeltek, így nem minden esetben

sikerül érvényt szerezni az állatok növekedési fázisaihoz igazodó (nevelő-, hízó-, tenyésztő) tápminőségnek.

A *védelem* kétféle vonatkozásban is értelmezhető: mint minőségvédelem és a piaci magatartás biztonságosabb feltételeinek megteremtése. A *minőségvédelem* a végtermék minőséget döntően meghatározó fajtaválasztásra vonatkozik. A tenyésznyúl ellátásnál a korábbiakban alkalmazott nagyüzemi próbálkozások nem hozták a várt eredményt. Bebizonyosodott, hogy a tenyészállomány tartási technológiája közelebb áll a kistermelés tartási körülményeihez, ugyanis e tevékenység igényli a legnagyobb egyéni körülmétekintést. A gesztorszervezet tehát már ezen "első lépcsőben" is számos kistermelőt bekapcsol az integrációba, törzstelepek létrehozásával. A tenyésztésben résztvevő kistermelők érdekeltségét a "tömegáru" felvásárlási árát jóval meghaladó ár adja. A vizsgált időszakban ez kb. 100 Ft/kg volt. A magasabb fokú minőség egységes érvényesítése a teljes láncolatban is indokolt és realizálható árnövekedést vált ki.

A kínálat összehangolása előnyöket jelent a piacon az áruk elhelyezkedésében. A biológiai tulajdonságokkal összefüggő hullámzó szaporulatot, továbbá a piaci keresletváltozás évszakonkénti ingadozásait a kistermelők alacsony szintű, viszonylag konstans saját fogyasztása nem képes kompenzálni. Ezért érdeke a kistermelőnek a szaporulat alakulásától függő, viszont a piaci keresletváltozásoktól viszonylag független, biztonságos értékesítési lehetőség. Ennek megfelelően az integrációs kapcsolatokban a felvásárlási árak sem igazodnak kifejezetten a piaci értékítéletekhez.

Megjegyezzük azonban, hogy a szerződésekben rögzített felvásárlási árakat időnként fölborítják valóságos piaci keresleti hatások, melyek egyértelműen árfelhatjő jellegűek. Keresleti piac esetén az árharc az egymással konkuráló felvásárló szervezetek között folyik, a kistermelők előnyére. A konkuráló felek, az integrációban résztvevők és a kívülállók, a rövidtávú forgalmi előnyök miatt hajtják fel az árakat. Ennek negatív következménye nemcsak a forgalmi kapcsolatokban, hanem a termelésben is megjelenik, kistermelői oldalról szerződésszegésben, a felvásárlók részéről az elvárható minőségi követelmények figyelmen kívül hagyásában.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy a kistermelők biztonságos piaci értékesítését a kínálók szervezetsége egyértelműen elősegíti a kereslet alakulásának állandó figyelemmel kísérésével, megbízható előrejelzéseket nyújtva a kistermelői döntésekhez.

A tenyésztés eredményességének harmadik fontos tényezője a *kényelem*, azaz a tartás technikai feltételeinek kialakítása.

A továbbiakban az ÁFÉSZ integrációs szerepkörét elemezzük. Közbülső integrátorként az ÁFÉSZ a GT-hez, illetve a kistermelőkhöz vertikálisan kapcsolódik,

de léteznek horizontális kötődései is egyéb szervezetekhez. A jelzett kapcsolatok alapja a felek közötti szerződés.

A GT az ÁFÉSZ-szel 3 éves keretmegállapodást köt. Ennek egyik része egy alapszerződés a GT tenyésztéshez kötődő, az előzőekben kifejtett kötelezettségeiről; másik része az évenként korrigált és alkalmazott árfeltételek. Formai oldalról úgy tűnik, hogy az ilyen típusú szerződés, "felülről merev", melyben az ÁFÉSZ-nek "diktálnak", s ezzel korlátozzák mint közbülső integrátornak önálló vállalkozói mozgásterét. Ez a kétely bennünk is felmerült, de az interjúalanyok elmondása nyomán arra a következtetésre jutottunk, ez csak látszatprobléma, tekintettel arra, hogy az előzőekben felvázolt -- a GT által nyújtott -- termelési háttérrel az ÁFÉSZ funkciójából adódóan nem képes biztosítani. Továbbá azt is számításba kell venni, hogy gazdaságunkban a partnerek között -- a szigorúan értelmezett gazdaságossági megfontolásokon túl -- létezik ún. "bizalmi kapcsolat" is. E kapcsolat a folytonos figyelmet igénylő, a konkurencia lépéseit állandóan követő alkalmazkodással szemben egy kényelmesebb "létformát" tesz lehetővé. Ez eltér a piactudományokban szintén létező, de kizárólag üzleti alapokon nyugvó "bizalmi kapcsolattól".

Az ÁFÉSZ kistermelőkkel való kapcsolatát is szerződés szabályozza. A kistermelők az ÁFÉSZ-hez egyénileg vagy szakcsoportokba tömörülve kötődhetnek. A szerződés szerkezete az előbb ismertetetthez hasonlít, azzal az eltéréssel, hogy a GT kötelezettségvállalása, az ÁFÉSZ kötelezettségeinek részeként jelent meg, s az árfeltételek is természetesen a GT árai által determináltak, de az ÁFÉSZ-nek az árrés keretein belül mozgásszabadságot biztosítanak. Végül soron a szerződésben foglaltak garantálják a kistermelőknek azokat az előnyöket, amelyeket a GT számukra nyújthat (például: eszközök megelőlegezése, tenyészanyag biztosítása, biztonságos felvásárlás stb.).

Az ÁFÉSZ előnye abban mutatkozik, hogy számára valamennyi szerződő fél potenciális szállító, hiszen az ÁFÉSZ a forgalomban és az árrésben érdekelt. Az ÁFÉSZ ezirányú érdeke alapján természetesen a nem szerződő kistermelőktől is felvásárol.

A látszólag "kölsönösen előnyös" szerződések azonban meglehetősen lazák, s adott esetben nem feltétlenül az integrátor nagyszervezet pozíciója az erősebb. A szerződést ugyanis a kistermelő bármikor felbonthatja, amennyiben a konkurens felvásárlók árharca számára előnyösen alakul. A szerződésszegés kvázi szankció nélküli, ugyanis a gyakorlatban a kötbér a kistermelőkkel szemben nem érvényesíthető. Az ÁFÉSZ hosszútávú forgalmi előnyeit szem előtt tartva jobban jár, ha nem kötbérez ad hoc konkurencia esetén, mert elveszíthetné az egyébként hozzákötődő partnereit. Ez

is egyfajta, nem kimondottan üzleti alapokon nyugvó, inkább a biztonságot előtérbe helyező "bizalmi kapcsolat".

Az *ÁFÉSZ* horizontális kötődésére jellemző példa a tevékenységi körzetében működő *mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel* való kapcsolata. A szóbanforgó gazdaságokkal sajátos megállapodást alakított ki az állatok felvásárlására vonatkozólag. Ennek értelmében az *ÁFÉSZ* csupán az apróállatok felvásárlásával foglalkozik, míg az egyéb állatok (például sertés, szarvasmarha) forgalmazását a tsz-ek végzik. E sajátos "kartellkapcsolat" fejében a tsz-ek önköltséges alapon biztosítják a kisállattartó szakcsoport tagjainak az állatok szállításakarmány szükségletét. Ez annyit jelent -- mivel az *ÁFÉSZ* földterülettel nem rendelkezik --, hogy a termelőszövetkezetek földterületein termesztett takarmányt önköltségi áron kapják az igénylők. (A kistermelők kifizetik a szántási költséget, a takarmánymag árát, a vetési költséget, míg a termést maguk takarítják be.)

2. *ÁFÉSZ* -- mint közbülső integrátor -- kapcsolatai a kistermelőkkel

A pétervásárai *ÁFÉSZ* a vegyes cikkekre szakosodva alakított ki négy nyúltenyésztő, három zöldség és egy méhész szakcsoportot. Mint korábban már említettük, a kistermelők köre a szakcsoport létszámánál tágabb. Kapcsolatuk -- szakcsoporttagságtól függetlenül -- egyéni szerződéseken alapszik. E nagyfokú adminisztrációra azért kényszerül az *ÁFÉSZ*, mert a szakcsoport tagjaira nézve kötelező jogokat és kötelezettségeket nem vállalhat, tekintve, hogy az nem jogi személy. Ez részben magyarázatot ad a kistermelők szakcsoport tagságtól független, közel azonos elbírálása.

Ezek után tekintsük át röviden az *ÁFÉSZ* kistermelőknek nyújtott szolgáltatásait:

szaktanácsadás felkért szakelőadóval (kutatóintézettől vagy a GT-től), illetve állatorvos bevonásával;

járványt megelőző védőoltás megszervezése, az oltás ingyenes lebonyolítása;

táptakarmány, gyógyszerek és a kistermeléshez szükséges egyéb eszközök forgalmazása az *ÁFÉSZ* kiskereskedelmi hálózatán keresztül;

a fentiekén túl szakcsoporttagoknak juttatott -- a minőséghez kötött -- felár.

A szakcsoporttagság látszólag nem jár külön előnnyel, mivel a felsorolt szolgáltatások közül csupán az utolsó preferálja őket kizárólagosan, sőt a szóbanforgó felár is csak nagyobb tétel leadása esetén tekinthető ösztönzőnek a kistermelők számára.

Valójában a szakcsoporthoz az ÁFÉSZ és a kistermelők között egy szervezettebb -- feltétlen odafigyelést igénylő -- kapcsolódási forma, s e tekintetben egyfajta biztonság a tenyésztésben s az ütemes felvásárlásban. Mindkét partnernek előnyös, hogy a kistermelők érdekei végső soron a szakcsoporthoz elnökökén keresztül koncentráltabban érvényesülhetnek.

A kistermelőknek nyújtott szolgáltatások költségei az ÁFÉSZ árrését "terhelik". Ezen kedvezmények értelme az ÁFÉSZ forgalomnövelését biztosító termelési háttér kiépítése, illetve fenntartása. A vizsgált pétervásárai ÁFÉSZ esetében konkrétan a következőket jelenti: a 25 millió Ft-os kistermelői felvásárlás árbevételéből kb. másfél millió Ft tiszta nyereség realizálható. Ez megközelítőleg 6 %-os nyereségrátát jelent, az 1-2 %-os -- a teljes ÁFÉSZ tevékenység árbevételére vetített -- nyereségrátához képest. Végső soron a volumenében csekély kistermelés integrálása az ÁFÉSZ gazdaságos tevékenységeként könnyelhető el. Joggal felmerül a kérdés, hogy az ÁFÉSZ miért nem erősíti jobban ezt a számára gazdaságosabb szférát? Azért, mert e tevékenység kiterjesztésének felső és alsó korlátja egyaránt létezik. Egyrészt az ÁFÉSZ nem biztosíthat szélesebb termelési háttérrel, mint amit számára a főintegrátor (a GT) lehetővé tesz, másrészt a kistermelői bázis nem tágítható bármilyen mértékben -- tekintve, hogy a kistermelés nem fő, hanem zömmel melléktevékenységként jelenik meg a háztartások gazdálkodásában.

Az ÁFÉSZ kistermelőkhöz fűződő érdekeltiségének elemzése után a *kistermelők motivációit* tekintjük át röviden. A köztudatban a háztartások gazdaságához kötődő kisállattartás megítélése leegyszerűsödik, nevezetesen: minden állattartás haszonnal jár. Ez önmagában igaz lehet, ha a "háztartási hulladék" hasznosítására, illetve a szabadidő hobbiszerű, értelmes kitöltésére gondolunk. Azonban -- s ez a nyúltenyésztésre is igaz -- más jelent a tartás, a termelés és a tenyésztés. Ez utóbbi kettő már kimondottan árutermelésre irányuló tevékenység, melynek célja egyértelműen a haszonszerzés. A gazdaságosság* is csak ezen esetben értelmezhető. A termelés és tenyésztés megkülönböztetése szakmai-technológiai eltéréseket takar, tekintve, hogy a tenyésztő maga neveli fel a továbbtenyésztésre alkalmas egyedeket is.)

* A gazdaságosság ezen esetben is többféleképpen értelmezhető. Más jelent ugyanis akkor, ha a kistermelő input oldalon alternatív felhasználási lehetőségekkel nem rendelkező termelési tényezőket (pl. töredék-munkaidőben kifejtett munkát, meglévő gazdasági épületet, melléktermékeket stb.) használ fel, és más jelent többféle hasznosításra alkalmas erőforrásinputok esetében. Példánkban az elsőként említett feltételek dominálnak.

Mi a tömegárut produkáló, de tevékenységét nem főfoglalkozásként űző, haszonra orientált *háztartás érdekeltségét* vizsgáljuk. A kistermelő maga és családtagjai *töredékidejét hasznosítva* végzi a termelést. Tevékenységének terjedelmét alapvetően meghatározza az állattartás legegyszerűbb feltételeit biztosító *épület megléte*. A kistermelő építő jellegű beruházásra -- annak költség- és területigénye mellett -- kevésbé vállalkozik, inkább igyekszik a meglévő, korábban más célt szolgáló objektumait hasznosítani.*

Esetleges építő jellegű beruházásai is konvertálhatóak, jövőbeni feltételváltozásoktól függően többféle célra alkalmazhatók. A termelés terjedelmét tehát meghatározza a meglévő épületek kihasználtsági foka, a családtagok hasznosítható töredékideje, -- továbbá figyelembe kell venni a "többlábonállás" kényszerítő erejét. Ezen befektetések, illetve "ambíciók" valamilyen mértékű honorálása mindig is motiválta a kistermelőket. A nem csupán állattartó, hanem árutermelő kistermelő azonban valóságos, a ráfordításokhoz mért eredményre törekszik; tehát kalkulál, gazdaságossági és jövedelmezőségi szempontokat is figyelembe vesz. Amint azt az előbbiekből már említettük, valamekkora árbevétel bármely -- csupán állattartással foglalkozó -- kistermelő is elérhet az alkalmi leadásokból eredően. *Garantált jövedelmet* azonban, csak *meghatározott nagyságú állatállomány* mellett lehet gazdaságosan is hosszabb távon biztosítani. S ez esetben a bevétel a holtmunka ráfordításokat feltétlenül meghaladó tiszta jövedelemként jelentkezik -- tekintve, hogy a kistermelő magának és családtagjainak nem számol fel munkabért. Amennyiben a kistermelő valamilyen módon (saját termelésű takarmány felhasználásával, a feltételek házilagos kialakításával stb.) képes csökkenteni a holtmunka ráfordításokat, nagyobb jövedelmet érhet el. Természetesen a kistermelő "hasznát" megalapozó árbevétel eleven munka oldaláról is fokozható nagyobb odafigyeléssel, a megfelelő szakértelem és termelési tapasztalat birtokában.

Egy ÁFÉSZ által integrált nyúltermelésben résztvevő partnergazda számfűtásai alapján egyértelműen kiderül, hogy valójában a saját termelésű takarmányt is felhasználó kistermelő jut elfogadható jövedelemhez. Számfűtása csupán ennek bemutatására és a jövedelme nagyságrendjének megközelítő érzékeltetésére alkalmas (lásd melléklet).

* A szakirodalmak szerint: "... a beruházási költség 65 %-át az épület, 33 %-át a ketrecek, 2 %-át a gépek teszik ki." (Lásd: Mezőgazdasági ágazatok gazdaságtana. Szerkesztette: Dr. Lökös László. Mezőgazdasági Kiadó Bp. 1980. 231.)

A számításban kimutatott éves szintű tiszta jövedelmet nem célszerű munkaórára vetíteni, részben azért, mert ez álláspontunk szerint nem munkabér (még ún. "szabadidőbér" értelmezésben sem), részben pedig azért, mert olyan munkaidőfelhasználásról van szó, amely más -- szigorú racionalitást figyelembe vevő -- termelésben egyébként sem hasznosítható.

A példánkban jelzett jövedelem nagyobb állományra nem vetíthető lineárisan. A szaporulat ugyanis sok tényező függvénye. Az anyaállatok intenzív leterhelése által nyújtott rövidtávú előnyök, a törzsállomány gyakoribb lecserélését teszik szükségessé. Az állatok hizlalási ideje eltérő lehet a táptakarmány minőségétől függően is. Természetesen a többször kiemelt szakértelem is domináns tényező.

A példában szereplő költségadatok is torzítottak, tekintettel arra, hogy a kistermelő a termelés teljes időszakára a legmagasabb árfekvésű táptakarmánnyal kalkulált. Korábban már kimutattuk, hogy a növekedés különböző fázisaiban eltérő minőségű (és árfekvésű) takarmány felhasználása lenne célszerű. (Arról már nem a kistermelő tehet, hogy a piaciérdekeltségi viszonyokat nélkülöző hiánygazdaságunkban ez gyakorlatilag nem biztosítható.)

Végül, több kistermelő konkrét számításai alapján sem lehet mélyreható következtetéseket levonni a valós jövedelem alakulására vonatkozólag, mert a beruházásokat, egyszeri ráfordításokat (épület, eszközök amortizációját) is figyelembe vevő pontos, éves jövedelemszámítás kistermelői szinten lehetetlen, továbbá hullámozó költség- és árviszonyok mellett a jövőre nem kivetíthető.

Annyi azonban bizonyosan állítható, hogy ha a költségek továbbra is jobban emelkednek, mint a felvásárlási árak, akkor a kistermelő árutermeléshez kötődő érdekeltsége -- a várakozással ellentétben -- nem növekszik.

Összegző megállapítások és "elképzelések"

Gazdaságunkban kiépült termelési-integrációs kapcsolatok ma még nem alkotnak valóságos "érdekeltségi láncolatot", ugyanis a partnergazdaságok a legritkább esetben mondanak le a piaci verseny során megszerezhető rövidtávú előnyeikről a vertikum összérdekeltségét meghatározó szempontok miatt; (ez utóbbiak pl. hosszútávú tartós együttműködésre törekvés, a vevő igényeihez igazodó minőségi követelmények betartása, a termelési kapacitások optimális kihasználása stb. ...).

Az integrációs partnerek együttműködését szolgáló ésszerű megállapodásai helyett olykor monopolisztikus erőfölény tapasztalható. Amíg pl. a termelési integráció

egésze a jó minőségű végtermék létrehozására tagozódik, addig a külkereskedelmi szervezet közvetlen kötődése még nem érzékelhető igazán. Sőt néhány -- önálló exportjoggal is rendelkező -- partnergazdaság saját hasznát szolgáló árukapcsolás ellenében maga is lebonyolít alkalmi, "kalóz export" akciót -- teljesen figyelmen kívül hagyva az adott érdekeltségi lánc minőséghez kötődő elvárásait.

Hasonló problémák fedezhetők fel a tápanyagellátás területén is. A takarmánykeverők érdekeltsége az egyszerűbb, természetsszerűleg a drágább táp előállításához, "terítéséhez" fűződik. A növendék állatok fejlődési fokozatait figyelembevevő tápkeverési struktúra kialakítása csak specializált, a vertikumba integrált keverőüzemek létrehozásával, a piac igényeinek figyelembevételével kényszerítő feltételek mellett biztosítható. Monopolpozíciókat teremtő hiánygazdaságban a kistermelő, a termelési feltételeinek alakításában, a gazdasági ésszerűség által diktált követelmények érvényesítésében kiszolgáltatott.

Ugyanezen korlátozott mozgástér fedezhető fel az ÁFÉSZ és kistermelők közvetlen kapcsolatában is. A szaktanácsadás igénybevételének lehetősége, az állatorvosi ellátás gyakorisága, s -- a rögzített felárat kivéve -- egyéb kedvezmények "terjedelme", a területileg illetékes ÁFÁSZ üzletpolitikájától (a jelzett kedvezmények forrásául szolgáló, a GT által biztosított árrésben való "osztzkodási" készségtől) függ. Az ÁFÉSZ nem képes a kistermelés valamennyi területére -- annak koordinálását szakmai szempontból végző -- speciális képesítésű szakembert folyamatosan biztosítani. Általában ugyanazon személy "fogja át" a növénytermelési, állattenyésztési és állatforgalmazási kistermelői vonalat. Nagyobb egységeknél két főt alkalmaznak a zöldség- és vegyescikk termeltetés, felvásárlás területén, szakmailag függetlenül annak belső struktúrájától.

A kistermelő kiszolgáltatottságára utal a kockázatának csökkentésére hivatott biztosítás megoldatlansága. Az ÁFÉSZ-nek nem érdeke a kistermelői állatállomány ÁFÉSZ szervezetén keresztül történő biztosítási lehetőségeinek feltárása, a jogi keretek megteremtésének szorgalmazása. Megdöbbenő, hogy járvány esetére sincs elfogadható, biztonságos szabályozás. (Információink szerint alkalomszerűen részleges kompenzálásra már volt példa.) Az ÁFÉSZ biztosításban való érdekeltségének hiánya véleményünk szerint visszavezethető -- a gazdálkodást jellemző érdekeltségi láncolat hiányosságainak általános okain túl -- az elsődlegesen forgalom növelésében való rövidtávú érdekeltségre, a kistermelésnek az ÁFÉSZ forgalmában betöltött alacsony mértékére, s a kistermelői kapcsolatokból származó nyereségráta -- jelenlegi kedvezmények mellett is -- átlagosanál magasabb voltára.

Az eddigi megállapításaink alapján -- egy-egy vertikumban (adott esetben a nyúltermelési vertikumban) az érdekeltségi lánc teljes kiépítése a hatékonyságnövelés szempontjából elengedhetetlen. Ez önmagától nem teremődik meg, ehhez a valóságos gazdálkodást (a ráfordítások és eredmény mérlegelését) kikényszerítő feltételek szükségesek. E feltételek csak hosszabb távon alakíthatók ki.

Amit már jelen körülmények között is rövid időn belül tenni lehetne a kistermelők vállalkozásszerű tevékenységének erősítése érdekében, elképzeléseink szerint a következők:

A szakcsoportok jogi személyként való elismerése. Ha a szakcsoport önállóan szerezhetne jogokat, vállalhatna kötelezettségeket, megteremődhetne a főintegrátorhoz való közvetlen kapcsolódási lehetősége is. Adott esetben az ÁFÉSZ -- mint közbülső integrátor -- mint újabb függőséget is teremtő tényező kiiktatható lenne. Természetesen a választás lehetősége a kapcsolódási módokat illetően változatlanul fennállna.

A jogi személyiséggel rendelkező kistermelő csoportosulás -- érdekeinek megfelelően -- biztosító társasággal kötött biztosítással is mérsékelhetné kockázatát. A szakcsoporttagok közvetlen kapcsolatára alapozva ún. kölcsönös segélyezési alap is megteremthető lenne.

Az eredményesebb gazdálkodáshoz természetesen a termelést alakító tényezők igénybevételenek lehetőségét (önálló szakcsoportos mérlegelés alapján) biztosítani kellene. Például ezt a célt szolgálná a megfelelő hozzáértéssel rendelkező szakembereket tömörítő, szaktanácsadó vállalkozói irodák létrehozása, melyek szolgáltatásai díjazás ellenében, az indokolt mértékben lennének igénybevehetők.

Összességében véleményünk szerint a kistermelőt az integrációs kapcsolatokban a jövőben nem egyszerűen ellátni kell a termelés feltételeivel, hanem a termelés feltételeinek -- önálló, saját körülményeihez igazodó -- igénybevételi lehetőségét szükséges számukra megteremteni.

Melléklet

Gazdaságossági számítás*

Adatok:

A pétervásárai ÁFÉSZ által integrált nyúltermelésben partnergazdaként résztvevő a törzsállománnyal öt éve foglalkozik.

A törzsállomány létszáma: 16--18 anya, s ehhez 3-4 bak szükséges.

Átlaglétszám: (anya) 17 db

Fialás: 1 anyára vetítve 4-5 alkalommal évente (a számításban 4,5-ször évente), anyánként átlagosan 6 szaporulatot alapul véve.

Szaporulat anyánként: 4,5 fialás/anya x 6 db/fialás = 27 db/anya

Összszaporulat évente: 17 anya x 27 db/anya = 459 db

Le: veszteség (5-6 % os normál elhullás) = -25 db

Korrigált (tényleges) szaporulat 434 db

Munkaidőráfordítás (havonta):

4 óra/nap x 30 nap = 120 óra

+ 8 óra takarítás/hó = 8 óra

Havi munkaidőráfordítás 128 óra

Éves munkaidőráfordítás 128 óra/hó x 12 hó = 1.536 óra

A számítás két variációban, kétféle etetési módot (táp-szálatakarmány és vegyes etetés) figyelembe véve készült, 8--10 hetes szaporulatot alapul véve.

*A számításokat a kistermelő kalkulációjának felhasználásával végeztük (1989-es árakon).

Táp-szálatakarmány ("tápos)

etetés		vegyes etetés	
1. a) 1 anya napi adagja, etetési ktsg.			
35 dkg táp	= 2,80 Ft	35 dkg vegyes takarmány*	= 2,20 Ft
30 dkg szálas tak.	= 1,05 Ft	30 dkg szálas tak.	= 1,05 Ft
költség naponta	= 3,85 Ft	költség naponta	= 3,25 Ft

b) Éves szintű költség

$$365 \text{ nap} \times 3,85 \text{ Ft/nap} = 1.405,25 \text{ Ft} \quad 365 \text{ nap} \times 3,25 \text{ Ft/nap} = 1.186,25 \text{ Ft}$$

Megegyezés: az anya tartási költségének eltérést alapvetően a táp és vegyes abrak árdifferenciája okozza.

2. a) 1 növendék napi adagja, etetési költsége

10 dkg táp	= 0,80 Ft	10 dkg vegyes takarmány	= 0,50 Ft
12 dkg szálas tak.	= 0,40 Ft	12 dkg szálas takarmány	= 0,42 Ft
költség naponta	= 1,20 Ft	költség naponta	= 0,92 Ft

b) 90 nap** (felnev. időszak)

költsége

$$90 \text{ nap} \times 1,20 \text{ Ft/nap} = 108 \text{ Ft}$$

100 nap** (felnevelési időszak)

költsége

$$100 \text{ nap} \times 0,92 \text{ Ft/nap} = 92 \text{ Ft}$$

3. 1 növendék nyúl felnevelésének költsége

Etetési költség (90 nap)	= 108 Ft	Etetési ktsg. (100 nap)	= 92 Ft
+ Szülői rezsi		+ Szülői rezsi	
(1.405,25 Ft : 27 db)	= 52 Ft	(1.186,25 Ft: 27 db)	= 43,93 Ft
1 növ.nyúlra eső ktg.	= 160 Ft	1 növ.nyúlra eső ktg.	= 135,93 Ft

* A vegyes takarmány megoszlása: 15 dkg táp (800 Ft/q) = 1,20 Ft

20 dkg szemes takarm.

$$(500 \text{ Ft/q}). = 1,00 \text{ Ft}$$

$$\text{vegyes takarmány felhasználás} = 2,20 \text{ Ft}$$

** A felnevelési időszak hossza táppal történő etetés esetén rövidebb.

4. Jövedelem (haszon) növendékállatonként

1 db (2,4 kg-os) nyúl (átlagos)

Felvásárlási ár	= 177,60 Ft	Felvásárlási ár	= 177,60 Ft
Le: költség*	= 160 00 Ft	Le: költség	= 136 00 Ft
jövedelem:	= 17,60 Ft	jövedelem:	= 41,60 Ft

Megjegyzés: Jövedelemkülönbség növendékállatonként megközelítőleg 24 Ft. Ez mérsékli a vegyes etetés esetén szükségeszerű vitaminok költsége, ugyanakkor jövedelemnövelő hatású a saját termelésű takarmányok nagyobb felhasználási lehetősége.

5. Jövedelem (teljes állományt alapul véve) éves szinten

$$434 \text{ db} \times 17,60 \text{ Ft/db} = 7.638,40 \text{ Ft} \quad 434 \text{ db} \times 41,60 \text{ Ft/db} = 18.054,60 \text{ Ft}$$

Megjegyzés: További gazdaságossági számítások alapján a kétféle etetési mód jövedelemkülönbsége adhatná, amennyiben képiünk lenne a saját termelésű takarmány termelésére igénybe vett földterület más jellegű alternatív hasznosítási lehetőségeiről.

6. Órabér

$$7.638,40 \text{ Ft} : 1.536 \text{ óra} = 4,97 \text{ Ft/óra} \quad 18.054,60 \text{ Ft} : 1.536 \text{ óra} = 11,75 \text{ Ft/óra}$$

$$5,00 \text{ Ft/óra} \quad 12,00 \text{ Ft/óra}$$

Megjegyzés: Irreális, a kistermelés sajátos, feltételrendszerét figyelmen kívül hagyó, nem értelmezhető adatok.

7. Leadott mennyiség éves szinten

$$434 \text{ db/év} \times 2,4 \text{ kg/db} = 1.041,6 \text{ kg/év} \quad 10,5 \text{ q/év}$$

Megjegyzés: Szakcsoporthagként adott esetben a 0,50 Ft/kg felárat figyelembe véve 511 Ft-tal nagyobb jövedelem érhető el egyéb hasonló nagyságú törzsállománnyal rendelkező kistermelőhöz viszonyítva.

* Ketrec, épület-amortizáció nélkül.

Irodalom

Dr. Giday Gyula--Mátyás István: A házinyúltenyésztés szakmai és közgazdasági kérdései a szövetkezeteknél. Szövetkezeti Gazdaságszervezési és Számítástechnikai Iroda Bp. 1983.

Mezőgazdasági ágazatok gazdaságtana. Szerkesztette: dr. Lökös László. Mezőgazdasági Kiadó Bp. 1980.

Vissi Ferenc: Szocialista piacgazdaság -- elméletben és gyakorlatban. Társadalmi Szemle 1989. 5.

KÁDEK ISTVÁN

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI PEDAGÓGUSOK FOGLALKOZTATÁSI ÉS BÉREZÉSI PROBLÉMÁI -- A 80-AS ÉVEK KÖZGASZÁGI ÉS PEDAGÓGIAI SZAKSAJTÓJÁNAK TÜKRÉBEN

RESÜMEE: (*Lohnungs -- und Beschäftigungsprobleme der Grundschullehrer -- im Spiegel der wirtschaftlichen und pädagogischen Fachpresse der 80-en Jahre*) Der Verfasser des Artikels untersuchte die folgenden: Wie und aus welchen Gesichtspunkten wurden durch die wirtschaftliche und pädagogische Fachpresse die Fragen der Lohnungs- und Beschäftigungsprobleme der Grundschullehrer in der zweiten Hälfte der 80-en Jahre analysiert. Der Artikel gliedert sich in 5 Teile.

In der Einführung mangelt der Autor die intensivere wirtschaftliche Forschung in den wirtschaftlichen Fragen der Schule und des Schulwesens.

Der zweite Teil beschäftigt sich mit den Mangelerscheinungen des Schulwesens. Der Verfasser zählt auf und gruppiert die Mangelnerklärungen, die in der Fachliteratur vorkommen.

Der dritte Teil stellt die folgenden vor: was die Fachpresse über den Lehrerlohn schreibt; was für eine Lösung für die Probleme und Gespanntheit vorgeschlagen wird.

Der vierte Teil stellt die Gespanntheit der Lehrerbeschäftigung vor. Der Artikel erörtert ganz ausführlich die ersten Erfahrungen der Beschäftigung von den pädagogischen Assistenten.

Der Artikel beendet sich mit der kurzen Zusammenfassung der wichtigsten Lehren von dem fachlichen Überblick.

1. Bevezető

Az oktatási rendszer problémái és a közgazdaságtudomány

Ez a tanulmány egy nagyobb munka* része, bizonyos fejezeteinek summázata. Még 1988 őszén résztanulmányt készítettem "Az iskolai munka hatékonysága; Foglalkoztatáspolitikai dilemmák az oktatásügyben" c. kutatáshoz. Feladatom

* dr. Kádek István: A pedagógusok foglalkoztatási és bérezési politikájával kapcsolatos viták, álláspontok az utóbbi néhány év közgazdasági és pedagógiai szakirodalmában. Kutatási résztanulmány. Oktatókutatató Intézet, Budapest, 1988.

irodalomfeltárás volt: annak elemzése, milyen aspektusokból vizsgálja a közgazdasági és pedagógiai szaksajtó a 80-as évek második felében a pedagógusbérezés és -foglalkoztatás aktuális kérdéseit.

Vizsgálódásaim során négy év szakirodalmi anyagát tekintetem át (1985 elejétől 1988 végéig). Figyelmemet a közoktatásra, ezen belül is döntően az általános iskolák pedagógusainak bérezési és foglalkoztatási kérdéseire összpontosítottam.

Az általános szituáció, az iskolát körülvevő gazdasági-társadalmi feltételrendszer alapvető változásnak indult ezekben az években. A gazdaság válságállapotba került. Ugyanakkor a gazdaságban, de az oktatásban, s a társadalom más szféráiban is jelentős változások ígérétével kecsegtető reformlépések indultak el. Átalakulóban van a tanácsi gazdálkodás (ez az iskola működési feltételeit közvetlenül érinti). Módosítások történtek a pedagógus-bérrendszerben. (Nemcsak a bruttóítás! Számos más változás is történt: bérfalonok eltörlése, túlórák díjazásának módosítása; kötelező óraszámba beszámíttó tevékenységek újrendezése stb.)

A foglalkoztatási helyzet is jelentősen módosult hazánkban a 80-as évek végén. Ez is érintette az iskolát. Egyrészt azáltal, hogy újfajta igényeket fogalmazott meg az oktatással szemben (konvertálható, széles bázisú alaptudás; átképzés-továbbképzés; új jellegű felnőttoktatás). Másrészt úgy, hogy a munkanélküliségi probléma "szele" a pedagógustársadalmat is megcsapta: a demográfiai hullám levonultával ma már vannak feladatmegszűnés miatt áthelyezett, illetve elbocsátott pedagógusok, és -- a jelenbe ugorva -- újkeletű probléma az orosz szakos tanárok foglalkoztatása, átképzése.

Az irodalom tanulmányozásának legszembetűnőbb tapasztalata az volt, hogy a témához kapcsolódó írások zöme nem közgazdasági, hanem pedagógiai szakfolyóiratokban látott napvilágot. Ez azt jelentené, hogy a közgazdaságtudomány egyáltalán nem foglalkozik az oktatás közgazdasági vonatkozású problémáival? Nem! Erről azért korántsincs szó. Az oktatási rendszer működését a közgazdaságtudomány különböző oldaláról közelíti, vizsgálja. E vizsgálati irányok a következők:

1. Az oktatás és a gazdasági növekedés összefüggései. Talán ez tekinthető a legkorábban megkezdett vizsgálatnak. A szakértők elemzéseik során azt kutatják -- számszerűsítésre is törekedve --, hogy az oktatási ráfordítások hogyan hatnak az anyagi ágak teljesítményének változására. Az e témával foglalkozó kutatók között olyan kiválóság is említhető, mint Theodor W. Schultz. Kiváló műve (Beruházás az emberi tőkébe) magyarul is megjelent, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában, 1983-ban. De e résztéma kutatói között nagyszerű magyar közgazdászokat, gazdaságtörténészeket is találunk. Példaként álljon itt két név: Berend T. Iván, Kozma Ferenc.

2. Munkaerőtervezés és oktatástervezés. A népgazdaság munkaerőigényének felmérését, s az ehhez "idomuló" képzési struktúra kialakítását célzó vizsgálatok nálunk is folytak, igen intenzíven a 60-as és a 70-es években.

3. Az oktatásnak, mint fontos közszolgálati feladatnak a vizsgálata. Ez kettős megközelítésű: egyfelől az oktatást és annak fejlesztését a lakossági infrastruktúra részeként vizsgálja, másfelől -- a finanszírozás oldaláról -- a tanácsi gazdálkodás elemzésén keresztül "jut el" az iskolához.

4. Az oktatási rendszer egészének, működésének, kapcsolódásainak makroszintű vizsgálata. Elméleti jellegű, gazdaságelméleti aspektusú megközelítés: az oktatást, mint a szocialista gazdaság "nem-áru szférájának" részét elemzik, vizsgálva az oktatás hiányjelenségeinek okait, s a hiány újratermelődésének mechanizmusát is. Ezek egészen újkeletű vizsgálatok. Itt kell említenünk Hámmori Balázs nevét, aki az általa frott tankönyvben (A szocialista gazdaság elmélete KJK. Bp. 1985.) külön fejezetben taglalta a nem-árujavak, a nem-áruszféra jellemzőit és működésének sajátosságait. Továbbá ide kapcsolódik az oktatási rendszer hiányjelenségeiről a Lukács Péter által elindított vita.

5. Az iskola gazdálkodása. Mikroszintű megközelítés. Lényegében most kibontakozó irányzat. Lásd Péteri Gábor kiváló munkáját: A közoktatási intézmények költségvetési gazdálkodása. ÁSZI. Bp. 1988.

Különböző irányokban folynak tehát a vizsgálatok, a közgazdaságtudomány azonban az oktatási rendszer közgazdasági problémáinak elemzésével kapcsolatos feladatait még messze nem teljesítette. Különösen adós az intézmények gazdálkodásának részletkérdéseit érintő összefüggések feltárásával. Talán ez magyarázza, hogy a pedagógusok foglalkoztatási és bérezési kérdéseivel a közgazdasági szakajtó csak érintőlegesen foglalkozik: részint a tanácsi gazdálkodás tapasztalatainak elemzése, részint az oktatás hiányjelenségeiről folyó -- nem közgazdászok által elindított, de általuk is továbbvitt -- vita kapcsán.

2. A hiányvita

A hiány (nemcsak a pedagógushiány, más természetű hiányproblémák is) oktatásügyünk legneuralgikusabb pontja; összegződik benne az oktatásfinanszírozási rendszernek, a tanügyigazgatásnak, a művelődés-oktatás társadalmi megítélésének, presztizsvesztésének minden gondja, egymást átszövő ellentmondása. Nem csoda, hogy Lukács Péter: Miért nem számolható fel a pedagógushiány -- ha nincs? című, már

címével is irritáló cikke (Pedagógiai Szemle 1986. 10.) élénk vitát váltott ki, melyben nemcsak oktatásszociológusok vettek részt, hanem -- mások között -- közgazdászok is. (A vitacikkek a Pedagógiai Szemle 1987. évi 1-es és 3-as számában olvashatók. Bár nem a vita keretében fródt, de kapcsolódik mondanivalójával annak tartalmához Semjén Andrásnak a Tervgazdasági Fórum 1987. 1-es számában megjelent tanulmánya és Polónyi Istvánnak a Közgazdasági Szemle 1986. 11-es számában megjelent cikke.¹)*

Túlzás nélkül állítható, hogy a vitázók csak egyetlen kérdésben értettek egyet: a hiányjelenségek tényének elismerésében. Minden további kérdésben nézeteik többé-kevésbé (néhol gyökeresen) eltértek. Így vita volt közöttük abban, hogy

miben van hiány?

hogyan értelmezendő a hiány?

miért van hiány?

A nézetek különbözősége természetesen eltéréseket okozott a "Mi a teendő?" kérdésre adott válaszaikban is.

Ami az első kérdést illeti, itt arról van szó: mire következtessünk a hiányt jelző adatokból? A munkaerő (a munkavállalók) hiányára, vagy -- elsősorban -- bérhiányra? Semjén András szavaival: "A túlóraarány ... nemcsak, sőt talán nem is annyira a pedagógushiányt jellemző indikátor, mint inkább a »munkabérhiány«, illetve az iskolai bérszabályozás merevségének mutatója."² Csínján kell tehát bánni az adatokkal a pedagógushiány intenzitásának becslésekor, mert a különböző mutatók nem pontosan ugyanarra a jelenségre utalnak.

Önmagában is vita tárgya a hiány értelmezése, fogalmi meghatározása. A hiány ugyanis felfogható valamely normatív szükséglettől való negatív eltérésként, de értelmezhető ki nem elégített keresletként is. Ez utóbbi értelmezés a hiánynak az a közgazdaságilag is elfogadható definíciója, melyet Kornai János is alkalmaz híressé vált elméletében. Az álláspontok közötti legszembetűnőbb különbség a harmadik kérdés kapcsán bontakozik ki: miért van hiány, milyen mechanizmus generálja újratermelődését? Foglalkozzunk ezzel egy kicsit részletesebben, szemügyre véve a különböző nézeteket vallók megoldási javaslatait is!

Az első, leginkább a felszínen maradó magyarázat *a pedagógus-szükséglet pontatlan felmérését, a pedagógusképzés nem kielégítő tervezését* tekinti a

* A hiány -- ez természetéből következik -- feleslegképződésével jár együtt. Ez a pedagógushiányra is igaz.

Napjainkban például különösen intenzív a hiány a nyugatnyelvszakos tanárokból, ugyanakkor az orosz szakos kollégák átképzése, foglalkoztatása sok gondot okoz. De egyes, csökkenő tanulólétszámú iskolákban más szakos tanárok is kezdenek "feleslegessé" válni!

pedagógushiány alapokának.³ Beleillik ebbe a gondolatmenetbe az irodalmakban már korábban is hangoztatott, s Andor Mihály által különösen szemléletessé tett⁴ jelenség, hogy tudniillik egyes statisztikai mutatók (ellátottsági jelzőszámok) korlátozott kifejezőképességük miatt kedvezőbbnek tüntetik fel a helyzetet a valóságnál.

Látványos javulást mutat például az egy tanerőre jutó tanulók számának alakulása: az 1950-es 35 főről 1988-ra 13,7 főre csökkent. Csakhogy! A statisztikai adatsor nem tud kifejezni egy komoly tény: az elmúlt évtizedekben nőtt az iskolai szolgáltatások köre; egyre több gyermek "napközizik, tanulószobázik", sokan laknak diákotthonokban stb. Márpedig a napközisek, a diákotthonban lakók nemcsak délelőtti feladatot a tanerők számára, hanem a nap második felében is. A pedagóguslétszám mégoly dinamikus növekedése sem jelenti tehát automatikusan az egy tanerőre jutó terhelés csökkenését, a színvonalasabb, magasabb minőségű nevelő-oktató munka feltételeinek létrejöttét.

A látszólag töretlenül dinamikus fejlődést jelző mutatók a fejlesztési források állandó szűkösségétől "szenvedő" gazdaságpolitikát oktatásfejlesztési döntéseiben további halogatásra sarkallhatják. Mi következik mindebből? Törekedni kell az oktatás helyzetének, állapotának sokoldalú és alapos feltárására; a tényleges szükségletek, esetleges belső tartalékok felmérésére, a pedagógusképzés körültekintőbb -- a pályaelhagyás, illetve az eleve más pályára irányulás nagyságrendjét is becsülő -- tervezésre.⁵ Másrészt tudomásul kell venni, hogy az oktatás a fejlesztési forrásokért "sorban állók" között különösen rossz alkupozícióval rendelkezik, hogy tehát helyzetének javítását a nemzeti jövedelem makroszintű újraelosztási arányainak gyökeres módosításával -- legalábbis rövid távon -- nem remélheti. Ez előtérbe helyezi az oktatásfinanszírozás egész rendszerének áttekintését és mélyreható reformját.

A második magyarázat szerint a problémák oka az, hogy az *oktatási rendszert* a ráfordításokhoz képest *túlzott feladatvállalásra kényszerítik*. Különösen dinamikus volt az elmúlt 35 évben az iskola gyermekszociális ellátó funkciójának kiszélesedése. Gyors ütemben nőtt a napközis és a tanulószobás gyerekek száma, megkezdődött az ún. egésznapos osztályok rendszerének kialakítása (számos helyen -- sajnos -- pusztán a feltételek minimuma alapján!), nyári napközis táborok működnek, stb. "Oktatásirányításunk évtizedek óta úgy működik -- állapítja meg Lukács Péter --, hogy a pedagógusgárda létszámnövekedésével párhuzamosan egyre több ellátandó feladatot is ró az iskolákra. Mégpedig mindig éppen annyit, hogy a hiány normál szintje ... törvényszerűen újra elérje a korábbi (vagyis a körülbelül 3-4 százaléknyi hivatalos tanerőhiányt és a 20--25 százaléknyi túlórárt). A pedagógushiány jelensége tehát

egyáltalában nem mennyiségi, hanem kifejezetten az oktatásirányítás működési jellemzőiből fakadó minőségi, strukturális probléma.⁶

Ebben a felfogásban a probléma megoldásának kézenfekvő módja az oktatáspolitikai "önmérséklete", tehát az, hogy erőteljesebben kell szelektálni az adott erőforrások mellett egyszerre nyilvánvalóan teljesíthetetlen célok között. S meggondolandó az is: bizonyos, ma az iskolára oktrojált feladatokat, funkciókat (itt alapvetően a gyermekszociális ellátás feladatairól van szó) nem vehetne-e át az iskolától más -- akár vállalkozásszerűen működő -- szervezet? Persze a probléma hosszútávú, megnyugtató megoldása nem annyira az oktatáspolitikai önmérséklete, hanem sokkal inkább a költségvetés (központi és helyi) mainál nagyobb mértékű tehervállalása lenne, márcsak azért is, mert "... a magyar »jóléti állam«, legalábbis ami ennek közszolgáltatási részét illeti, aligha tekinthető olyan túlfajlett képződménynek, amelynek »kordába szorítása« időszerű volna."⁷

A harmadik megközelítés a *hiány okainak átfogóbb és mélyebb magyarázatára* törekszik. E felfogásban a hiányt egyértelműen ki nem elégtett keresletként értelmezik. Lényegében tehát a Kornai által bevezetett fogalmi apparátusnak az oktatási szférára való alkalmazásáról van szó. E nézet képviselői gondolatmenetük indításakor három fontos tényt hangsúlyoznak: a szocialista gazdaság erőforráskorlátos jellegét*; az irányító központ integratív szerepét; és az oktatás kettős természetét, hogy tehát egyidejűleg lát el lakossági, "műveltségfogyasztási" és termelői, értsd: "szakembertermelő" szolgáltatást. Rámutatnak: "... az erőforráskorlátos gazdaságban két erő formálja az oktatást: egyrészt az erőforrások »elszivattyúzásának« veszélye fenyegeti (mint lakossági szolgáltatást), másrészt a gazdaságot kiszolgáló (termelő szolgáltató) funkciója törvényszerűen előtérbe kerül".⁸

Amennyiben a hiányt e felfogás szerint értelmezzük (tehát ki nem elégtett keresletként), azonnal adódik a kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán hiányjelenségről az általános iskola vonatkozásában. Felsőbb iskolafokokozatok esetében nyilvánvaló az íménti hiányfogalom alkalmazhatósága. Az általános iskola vonatkozásában azonban --

* A szocialista gazdaság erőforráskorlátos jellegének bizonyítása Kornai Jánostól származik.

A szocialista gazdaság állami termelőegységei erőteljesen érdekelték a növekedésben, fejlesztő beruházásokban. Mivel a szocialista állam -- a legutóbbi időkig -- támogatásaival vállalatait rendszeresen "kisegítette", azok hajlamosak voltak a túlköltekezésre, terjeszkedési törekvéseiket sem saját pénzügyi lehetőségeik, sem a termékeik iránt megnyilvánuló piaci felvevőkészség nem korlátozta. A növekedésnek, terjeszkedésnek csak egyetlen valós korlátja volt: az erőforrások (rendelkezésre álló munkaerő; megszerezhető anyag, energia; beruházási javak) mennyisége.

első pillantásra -- alkalmazhatatlannak tűnik ez az értelmezés. Nem nehéz azonban belátni, hogy "... az általános iskola iránti kereslet sem eléggül ki teljes mértékben -- a kezdeti kereslet és a kínálat itt sem esik egybe. Elegendő csak az iskola nélkül maradt településekre, az ingázó gyerekekre utalni -- valamint számos minőségi igény (tagozatos oktatás, nyelvoktatás) is kielégítetlen marad. Egyes »előregedett« városrészekben egészen alacsony osztálylétszámokat találhatunk, míg másutt, pl. új lakótelepeken, a kényszerhelyettesítések hatására elviselhetetlen a zsúfoltság. A kötelező általános iskolai ellátásra is jellemző tehát a kielégítetlen kezdeti kereslet -- kényszerhelyettesítés -- hiány -- slack fogalomkör, legfeljebb itt az iskolakötelezettség miatt óhatatlanul bekövetkező kényszerhelyettesítések, illetve a kezdeti kereslet artikulálásának nehézségei (ha egy iskola nem létezik, még nem épült meg, oda jelentkezni sem lehet) jobban elfedik a hiány tényét."⁹

A hiány intenzitásának megítélését, de egyáltalán értelmezését is bonyolítja, ha az oktatást termelői szolgáltatásként, illetve ha műveltségfogyasztási (lakossági) szolgáltatásként kezeljük. Ez utóbbi esetben a kínálat bizonyos oktatási szolgáltatások halmaza. A keresletet a tanulók, illetve családjaik támasztják. A termelőközpontú megközelítésben az oktatás kínálata: meghatározott képzettségi struktúra. Ennek a gazdaság által támasztott munkaerőszükségletnek kell megfelelnie. Ebben a felfogásban a tanuló nem mint felhasználó jelenik meg, hanem ő maga is csak az oktatási folyamat egyik input tényezője.

Bármelyik megközelítést fogadjuk is el, azt látnunk kell, hogy ha a pedagógushiányt olyan indikátorokkal jellemezzük, mint a betöltetlen státusok, túlórák stb., mindenképpen jelentősen alábecsüljük a hiány mértékét ahhoz képest, mintha az oktatás iránti kezdeti keresletből indulnánk ki. "... a pedagógushiány nem jellemezhető pusztán az iskolák meghiúsult pedagóguskeresletével, hanem meghatározásánál figyelembe kell venni az oktatás iránti kezdeti tanulói keresletből fakadó pedagógusigényt is. ... Az adott feltételek ... mellett jelentkező, de eredeti formájában nem kielégíthető tanulói keresletnek ugyanis ez a pedagóguskereslet felelne meg."¹⁰

E felfogás képviselői meggyőzően bizonyítják, hogy az erőforráskorlátos gazdaságban túlhangsúlyozódik az oktatás "termelést kiszolgáló" funkciója. Éppen ezért lándzsát törnek az általános képzési funkciók erősítése mellett és hangsúlyozzák, hogy az oktatási rendszert alkalmasabbá kell tenni az igények változásának érzékelésére. Az általános iskola működése felett a szülők közösségének (az adott településrészen élő lakosságnak) érdemibb kontrollt kell gyakorolnia!

Úgy vélem, az imént ismertetett magyarázatok nem zárják ki egymást (esetenkénti igen éles viták ellenére sem), inkább a probléma különböző oldalú

megközelítéseiről, illetve eltérő "mélységű" megragadásáról van szó. Mindebből következik, hogy a szerzők által adott megoldási javaslatokat sem vagylagosan kell kezelni. A maga helyén, módján is időhorizontján mindegyik javaslat megvalósítható. Sőt! Csakis együtt eredményezhetik a jelenlegi helyzet meghaladását!

Mit kell tehát tenni?

1. Ki kell alakítani az oktatásfinanszírozás mainál ésszerűbb rendszerét, de addig is küzdeni kell -- egyelőre a tervalku játékszabályain belül -- a jobb költségvetési pozícióért, az akut szükségleteknek megfelelően.

2. Keresni kell a tervalku-mechanizmusból való kilépés útjait, de nem feledhetjük, hogy ez csak a makrokörnyezet változása által adott lehetőségek keretében tehető.¹¹

3. Az oktatásfejlesztési célokat reálisabban kell meghatározni és egyértelműen kell rangsorolni.

4. A pedagógusképzés tervezését körültekintőbben kell végezni, és ugyanakkor minden eszközt latba kell vetni a pálya megtartó erejének növeléséért!

3. Viták, indulatok a pedagógus-bérendszer változásai körül

1987 őszen-telén a mindig is irritáló bérkérdések mindent elsöprő módon kerültek a pedagógus-közvélemény érdeklődésének homlokterébe. Okkal, hiszen napirendre került a személyi jövedelemadó bevezetése miatt megvalósítandó bérbruttósítás. A bruttósítási munkálatokhoz kapcsolva a bérendszeret érintő jogszabálymódosításokról is döntött az MM. Konkrétan: módosították a pedagógusok helyettesítésének és többletmunka végzésének díjazási szabályait, továbbá változott a pedagógusok kötelező óraszámába beszámítható tevékenységek köre is. Változott a pótlékrendszer. Az ÁBMIH is módosította egy korábbi rendelkezését. Az új, 1988. január 1-jétől hatályos jogszabály a 13/1987. (X. 25.) ÁBMIH számú rendelkezés. Ennek lényege, hogy az oktatási intézményeknél valamennyi munkakörben megszűntek a felső bérhatárok és új alsó bérhatárokat vezettek be. Az új jogszabályok céljáról, értelméről, valamint a bruttósítás végrehajtásának gyakorlati problémáiról számos cikk látott napvilágot.¹² E cikkek többsége azonban -- érthetően -- nem elméleti elemzés! Mélyenszántó, elméleti munkákkal folyóiratokban kevésbé találkozhatunk; ilyen kérdésvetések inkább kutatási anyagokban bukkannak fel.

A bérkérdések alfája és omegája, hogy lehetne-e a végzett munka *menyiségét és minőségét* pontosabban *tükröző* és jobban elismerő bérezést alkalmazni az oktatási területen. Ma a pedagógusok fizetésüket alapvetően végzettségük és életkoruk alapján kapják.

Érvényesül azonban a munkaerőpiaci hatás is. Egy 88-ban készült esettanulmány számszerűen bizonyította, hogy az alsó tarifafatörök 1984-től 1987-re a két legalacsonyabb kvalifikációs kategóriában emelkedtek a legnagyobb mértékben. Ez a munkaerőpiaci viszonyok alapján jól magyarázható, hiszen a szóbanforgó két kategóriába tartozó pedagógusok (akik zömében szakoktatók) csoportja van legkevésbé az oktatási rendszerhez kötve. Az ő szegmentumuk igen szoros kapcsolatban áll a "külső" (ti. oktatási rendszeren kívüli) munkaerőpiaccal, így az e kategóriákba tartozó munkavállalóknak az oktatási rendszerben történő megtartásához nagyobb bérnövelésre van szükség.¹³

Kétségtelen, hogy a magasabb végzettség bonyolultabb feladatok megoldását teszi lehetővé, magasabb színvonalú munkavégzést garantál. Amellett is lehet érvelni, hogy az életkor előrehaladtával a fokozódó gyakorlottság, a mind több megélt tapasztalat a nevelési-oktatási feladatok eredményesebb megoldását teszi lehetővé. De egészen biztos ez? Hiszen érvelhetünk így is: az évek múlásával a valamikor megszerzett tudás, ismeretek kopnak és avulnak, a gyakorlottság pedig a munka végzését veszélyesen rutinizálhatja. És egyáltalán: min mérhető a nevelési-oktatási feladatok eredményesebb megoldása? Visszatérve az alapkérdéshez: elegendő-e az ösztönzőbb differenciáláshoz pusztán az életkor szerinti bérkülönbségek rendszere az oktatásügyben? Bizonyára nem. Persze, ma sem csak az életkor szerinti bérkülönbségek léteznek.

A belső szakmai tagolódás erősítése a bérdifferenciálás egyik lehetséges alapja. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg egy kutatási résztanulmány szerzője a következőket: "... a szakmai előrejutás lépcsőfokainak kialakítására utal a központi dokumentumoknak az a törekvése, hogy a szakmai munkaközösség-vezetőket az iskolai irányítási struktúrába emeljék, illetve ezt a célt szolgálja a »vezető pedagógus« cím bevezetése is. Az »érdem szerinti fizetés« elve sejlik föl azok mögött az intézkedések mögött, amelyek a doktori fokozat megszerzését vagy az intenzív továbbképzésben való eredményes részvételt fizetéscemeléssel kívánják jutalmazni."¹⁴ Egy másik esettanulmány szerzője¹⁵ is felhívja a figyelmet a magasabb pedagógusbesorolások húzó, ösztönző erejére. Csakhogy! A "nem-beosztotti" besorolás kevés pedagógusnak juthat osztályrészül. "Az ÁBMMH rendelet alapján -- mint olvashatjuk a tanulmányban -- négy nem-beosztotti besorolás különíthető el: a vezetők, a vezetőhelyettesek, szaktanácsadók és a vezető pedagógusok. E besorolások lényegében a pedagógusok iskolai státuszemelkedésének lehetséges állomásai is. ... A vizsgált iskolák pedagógusainak mindössze 13--15 %-a tevékenykedett nem-beosztotti besorolásban. Ha figyelembe vesszük, hogy az iparvállalatoknál végzett elemzések szerint az ott dolgozó diplomásoknak kicsivel több mint 50 %-a dolgozott nem-beosztottként, jogosnak tűnik az a gyakran hallott megállapítás, hogy az iskola egy »vak« pálya, abban az értelemben, hogy igen kevés a státuszemelkedés lehetősége."

Eltérhet azonban két azonos végzettségű, azonos életkorú és beosztású tanár személyi alaphéire is. De elegendő-e az eltérés, és mennyire objektív mércén alapul?

Hogyan lehetne az iskola egészének -- s benne az egyes pedagógusoknak -- a teljesítményét érdemlegesen mérni?

Az irodalomban ma már ezek a kérdések is felvetődnek. A válaszok még kezdetiek, útkeresőek. Egy szerzőpáros például a következőket javasolja:

szülői vélemények figyelembevétele;

annak mérlegelése, hogy a munkahely vagy a következő iskolafokozat hogyan vélekedik az iskola által kibocsátott tanulókról;

központi, megyei teljesítménymérések.

Hangoztatják a szabad iskolaválasztás gondolatát is, mondván, ez növelné a szülők és a tanulók bizalmát, továbbá felszínre hozná a jó hírű iskolák és a nagyobb tudású pedagógusok jobb teljesítményét.^{16*}

4. A pedagógiai asszisztensek alkalmazásának néhány tapasztalata

A pedagógiai asszisztensek alkalmazása megnyitotta az utat egy merőben új típusú belső munkamegosztás felé iskoláinkban. Kiterjedtebb foglalkoztatásukkal módosulhat az iskolák korábbi munkaerőgazdálkodási gyakorlata. Mindennek pénzügyi kihatása is van.

A VII. ötéves terv során az oktatás korszerűsítését célzó intézkedések révén nyílt lehetőség középfokú képzettséghez kötött pedagógiai asszisztensi állások létesítésére az általános iskolák alsó tagozatán és a napközis csoportokban. Először az 1986/87-es tanévben került sor alkalmazásukra, ekkor háromszáz pedagógiai asszisztens kezdte meg tevékenységét.¹⁷ Az asszisztensek a tanítóktól átveszik azokat a tennivalókat, amelyek végzése nem igényel felsőfokú pedagógiai végzettséget. Ennek megfelelően feladatuk: a tanítási órák és a tanórán kívüli foglalkozások előkészítése, gyermekfelügyeleti teendők ellátása, közreműködés a gyermekek szabadidős tevékenységének irányításában (pl.: könyv- és könyvtárhasználat, játékok tanítása),

* Angolszász országokban kísérleteket folytattak az ún. voucherek (oktatási utalványok) kipróbálására. A rendszer alap gondolata az, hogy az állam nem közvetlenül az egyes oktatási intézményeket finanszírozza, hanem a szülőknek ad utalványokat, akik ezeket a gyermekek számára kiválasztott iskolának adják át. Az iskola a szülőtől kapott voucherek arányában jut a működését biztosító költségvetési kiutaláshoz. Az iskola tehát piacon találja magát, s így kínálja sajátos oktatási szolgáltatásait. A szakirodalom a rendszer számos előnyét és hátrányát sorolja fel. Nálunk az egyeik fő ellenérve az, hogy a voucher-rendszer valós, szabad iskolaválasztást feltételez, márpedig ez a magyar vidék aprófalvas települései térségeiben gyakorlatilag kivitelezhetetlen.

Az oktatási utalványrendszerről érdekes cikkek olvashatók az Oktatókutatató Intézet Oktatásfinanszírozás c. tanulmánykötetében (Bp. 1988.). A kötetben szereplő, angolból fordított tanulmányokat Semjén András és Lukács Péter válogatta és szerkesztette.

segítségnyújtás a pedagógusnak az adminisztrációs teendők ellátásában, gondozói tennivalók.¹⁸ Az asszisztenseket alkalmazó iskolák különösen hasznosnak ítélték e segéderők tevékenységét az első osztályokban. Itt valóban jelentős lehet az ellátandó gondozói feladatok köre. Ezek szerint "ők lennének az iskolai dajkák"? - teszi fel a kérdést egy olvasói levél szerzője.¹⁹ A beszámolók szerint e segéderők munkájukat átmenetinek tartják (többnyire a pedagógiai jellegű felsőoktatási intézményekbe felvételre "várazók" közül kerülnek ki), elvéve azonban találkozni lehet olyan személlyel is, aki élethivatásként kívánja megtartani ezt a munkát.

Noha általánosságban mindenki kevesli az egyelőre munkába állított asszisztensek számát, mégis, számos nevelőtestületben idegenkedéssel fogadták alkalmazásuk hírért. "Néhányan az ügyeletért járó túlórák többletjөvedelmét féltették, mások az irányításukból adódó többletmunkától tartottak, vagy esetleg attól idegenkedtek, hogy az órájukon a tanulókon kívül más is jelen legyen."²⁰

Tény, hogy "az asszisztensek munkával való ellátása átmenetileg növelte a tanítók munkáját. A tanulócsoporthal kapcsolatos teendőket tudatosabban kellett átgondolniuk, tervezniük, és dönteniük kellett a tanítóknak az asszisztensnek átadandó feladatokról".²¹ Ez kétségtelenül többletmunka, de olyan, ami később "visszafizette" önmagát. Hiszen így, de csakis így alakulhatott ki ésszerű munkamegosztás a tanító és az asszisztens között, így szabadulhatott fel a pedagógusnak ideje, energiája arra, hogy a nevelési folyamat leglényegesebb mozzanataira, a tanulókkal való differenciáltabb foglalkozásra koncentrálhasson.

Átgondolást igényel, hogy megfelelő-e az asszisztensek munkaidőbeosztása. Ugyanis "a legtöbb asszisztens délelőtti műszakos. Munkanapja a reggeli ügyelettel kezdődik, így azután a munkaideje négy óra körül végetér. Éppen akkor, amikor csoportbontásra, többféle szabadidős programra lenne lehetőség a napköziben."²²

A cikkek tanúsága szerint az igazgatók többsége úgy vélekedik, hogy szükség van a pedagógiai asszisztensek munkájára. Am többen hangoztatják: nemcsak pedagógiai segéderőket, más munkavállalókat is igényelne az iskolai tevékenységek magasabb szintű ellátása: "... szükség van gazdasági alkalmazottra, adminisztratív munkaeőre, oktatástechnikusra, szabadidőszerzőre ..." ^{23*}

* A mai magyar általános iskolában sok olyan feladat hárul a tanárra, amelyek jó részét a fejlettebb országok iskolarendszereiben kisegítő oktatásügy személyzet lát el. Az amerikai iskolákban például -- egy 1985-ös felsorolás szerint -- külön alkalmazott foglalkozik a pszichológiai és nevelési tanácsadással, a könyvtár gondozásával, egészségügyi és táplálkozási tanácsadással, beszéd- és hallásproblémákkal, egyedli társadalmi problémák kezelésével, pszichológiai és lelki egészségügy feladatokkal, és a különleges képességűek számára nyújtott speciális szolgáltatásokkal. (Az iménti felsorolás amerikai forrás alapján Nagy Mária: A tanári munka az általános iskolai működési szabályzatokban c. tanulmányában olvasható.)

Az iskolai munka speciális szakképzettségű segítőire különösen nagy szükség lenne a lakótelepek mammutiskoláiban. Ezek óriási, esetenként 2000 fő fölötti tanulólétszámú intézmények. Egy ilyen iskola vezetője írja: "Tapasztalataink azt mutatják, hogy ilyen nagy intézményben a tűzbiztonsági és munkavédelmi tevékenység olyan ismereteket és tapasztalatokat követel, amit egy ilyen irányú főiskolai végzettséggel rendelkező személy tudna ellátni".²⁴ Az ilyen óriási méretek nyomasztóak. Ráadásul, "... a nagy iskolai szervezetből rengeteg *látszatevékenység* adódik, aminek nincs lényegi pedagógiai tartalma. Olyan tevékenységek ezek, amelyek nem a gyerekért, hanem a nagy szervezetért vannak. Mind a pedagógusok, mind pedig a gyerekek ebben a szervezeti örletésben készülnek ki".²⁵

Az irodalom az "emberléptékű", ideális iskolát 200–250 fős tanulólétszámú intézménynek tekinti ("Alapkövetelmény ugyanis -- írja a Zsolnai szerzőpáros --, hogy egy iskolában az igazgató és minden tanár ismerjen minden tanulót személyesen."²⁶), amelyben 40--50 pedagógus, és számos kisegítő is dolgozik. Egy ilyen intézményben az iskolai munkatevékenységek máitól teljesen eltérő megosztása és szervezése valósulna meg. Mindez ma az ideák világa. Ám a mai feltételek mellett is számos racionalizáló lépés valósulhatna meg iskoláinkban, nem elhanyagolható költségmegtakarítást eredményezve. Egy vitacikk szerzője a Kritika hasábjain így ír erről: "Meggyőződésem: a magyar közoktatás anyagi szempontból pazarló. Nem azért mert sokat költ -- hiszen nincs miből --, de a meglévőt sem osztja be helyesen. A szegényes anyagi helyzet ellenére több jutna hasznos célokra, ha a kétes hozamú kiadásokat csökkentenék vagy megszüntetnék. ... Láthatatlan, jóllehet nagy átmérőjű pénzfolyató csatorna a tanár »mindenes« szerepe. A drága pénzen képzett kémiantárnak kell a szertárban leltárt, osztályfőnökként mindenféle iratot készítenie; a mezőgazdasági munkák idején öröklik a dolgozó diákok rendjén és erényein stb. Ugyanezt jobban elvégezné az effélékre képzett, harmadannyi költséggel taníttatott felügyelő (van ilyen külföldön), illetőleg ötödennyi pénzen iskolázott adminisztratív dolgozó. Hát amit még a nevelésen kívül elvárnak a tanártól!

Amikor már nagyon szorongatják a vezetést a pedagógusok rossz helyzete miatt, az állam intézkedést hoz, de rendszerint olyat, ami pénzbe kerül: felemelik a fizetést, csökkentik az óraszámot. Mind a kettő nagyon-nagyon szükséges. De tucatszám lehetne olyan intézkedéseket hozni, amelyek anyagi áldozat nélkül, vagy csak *közvetett* anyagi juttatással változtatnák meg a pedagógusok helyzetét és tennék sokkal termékenyebbé a munkájukat. A felesleges munkát, az álmunkát egyszerűen meg kell szüntetni, ezzel közvetlenül vagy közvetve pénz szabadul fel. Az óvónői, tanítói, tanári képesítést nem igénylő tennivalókat pedig adják át olcsóbb munkaerőnek."²⁷

5. Összegzés

Az irodalmak áttekintése alapján tömör summázatként az alábbiakat fogalmazhatjuk meg:

1. A cikkírók véleménye szerint az oktatási szférában hiányjelenségek tapasztalhatók (konkrétan: munkaerőhiány is).

A hiány okait, újratermelődések mechanizmusait, de magát a fogalmat is, különbözőféleképpen magyarázzák.

Feladatként jelölik meg az oktatásfejlesztési döntéseknek -- az anyagi feltételek oldaláról történő -- reálisabb megalapozását. A távlatos megoldás a jelenlegi alkuszisztéma meghaladása kell legyen; gyökeresen át kell alakítani az oktatásfinanszírozás egész rendszerét.

2. A jelenlegi pedagógus bérezés legneuralgikusabb pontjai:

az átlagbér alacsony színvonala;

a megnyugtató megoldás hiánya a túlmunka díjazásában.

A cikkekben, nyilatkozatokban megfogalmazódó általános vélemény az, hogy a bérezési gondokon érdemlegesen segíteni csak központi beintézkedésekkel lehet. Emellett hangot kap az a vélemény, hogy a tanár "mindenes" szerepének megszüntetésével, speciálisan (de olcsón) képzett segédek kiterjedtebb iskolai alkalmazásával kiképzési és bérezési költségek is megtakaríthatók lennének. A pedagógus bérhelyzet némileg ezen összegek átcsoportosításával is javítható lenne.

3. Az irodalmak foglalkoznak a pedagógiai asszisztensek alkalmazásának tapasztalataival. Ennek kapcsán megfogalmazódik az iskolán belüli munkamegosztás újragondolásának igénye. Általános az a vélemény, hogy a pedagógusok munkáját segítő személyzet növelésére van szükség (s itt nemcsak a pedagógiai segédekéről van szó, hanem speciális képzettségű gazdasági, adminisztratív munkaerőkről, szervező szakemberekről is). Hangot kap a mammutiskolák "szétbontásának", az emberléptékű iskolai méretekhez való visszatérésnek az igénye.

4. A cikkekből, tanulmányokból kiderül az is: a foglalkoztatási, bérezési, finanszírozási gondok megoldása nemcsak a gazdasági-társadalmi feltételrendszer változásán múlik; erőteljes szemléletváltást követel maguktól a pedagógusoktól is. Aligha kétséges ugyanis, hogy egy modern iskolában "a tanároknak is, a vezetőségnek is növekedni fog az úgynevezett költségérzékenysége. Vagyis pontosabban az a készségük, hogy anyaggal, idővel, saját és mások energiáival tudatosabban gazdálkodjanak. Ennek a szemléletváltozásnak a jelentőségére az eddigi oktatásfinanszírozási vitákban kevesen utaltak; pedig nehéz a jelentőségét túlbecsülni.

A tanártársadalom egész szemléletét ma rendszerint etikai normák uralják: a jórossz, helyes-helytelen kategóriában gondolkodik. A hasznos-haszontalan, hatásos-hatástalan mérlegelése nem jellemző az iskolákban. Az oktatásfinanszírozási reform magában rejti tehát a tanártársadalom szemléletének átformálódását is.²⁸

J e g y z e t e k

1. A vitacikkek pontos címe, megjelenési helye, ideje:
 Lukács Péter: Miért nem számolható fel a pedagógushiány -- ha nincs? Pedagógiai Szemle 1986. 10.
 Semjén András: Van-e, ami nincs? Pedagógiai Szemle 1987. 1.
 Mezei Gyula: Hogyan számolható fel a pedagógushiány -- ami van? Pedagógiai Szemle 1987. 3.
 Nyíró András: A pedagógushiányról. Pedagógiai Szemle 1987. 3.
 Polónyi István: Oktatási rendszer az erőforráskorlátos gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1986. 11.
 Semjén András: Közösségi finanszírozás -- demokratikus kontroll. Tervgazdasági Fórum 1987. 1.
2. Semjén András: Van-e, ami nincs? Pedagógiai Szemle 1987. 1. 72.
3. Lásd erről Mezei Gyulának az 1-es számú jegyzetben megjelölt cikkét!
4. Andor Mihály: Dolgozat az iskoláról. Megtalálható: az Oktatási rendszerünkről c. kötetben (Vélemények, viták sorozat) Kossuth 1982.
5. Lásd Mezei Gyula korábbiakban hivatkozott cikkét 241--242.
6. Lukács Péter: Miért nem számolható fel a pedagógushiány -- ha nincs? Pedagógiai Szemle, 1986. 10. 964--965.
7. Semjén András: Van-e, ami nincs? Pedagógiai Szemle 1987. 1. 70.
8. Polónyi István: Oktatási rendszer az erőforrás-korlátos gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1986. 11. 1339.
9. Semjén András i. m. 74.
10. Uo.
11. Lásd erről részletesen Balázs Éva: Hiánygazdálkodás -- a fejéről a talpára állítva? című cikkét! Pedagógiai Szemle 1987. 3.
12. Lásd a Köznevelés 1987 őszi-téli és 1988 koratavaszi számait.

13. Polónyi István: Keresetalakító tényezők a pedagógusoknál. Kézirat. OKI Bp. 1988. 12.
14. Nagy Mária: A tanári munka az általános iskolai működési szabályzatokban. Kézirat. OKI Bp. 1988. 4.
15. Polónyi István: idézett kutatási anyag 20--21.
16. Báthory Zoltán--Vajó Péter: Kísérlet a hatékonyság fogalmának értelmezésére a közoktatásban. Pedagógiai Szemle 1986. 1. 18.
17. Kerekes László: Munkában a pedagógiai asszisztensek. Köznevelés 1987. okt. 9. 3.
18. Szabó Lajos: Kik a pedagógiai asszisztensek? Köznevelés 1986. nov. 7. 6.
19. Uo.
20. Egressy Erna: Pedagógiai asszisztensek az általános iskolában. Köznevelés 1987. június 5. 14.
21. Kerekes László i. m. 3.
22. Kerekes László i. m. 4.
23. Kerekes László i. m. 3.
24. Mihályi Sándorné: Egy mammutiskola vezetésének tapasztalatai. Pedagógiai Szemle 1985. 3. 258.
25. Zsolnai József--Zsolnai László: Mi a baj a pedagógiával? Tankönyvkiadó Bp. 1987. 89.
26. I. m. 90.
27. Dr. Bán Ervín: Pazarló közoktatás? Kritika 1986/9. 8.
28. Kozma Tamás: Általános, kötelező, ingyenes? Viták az oktatás finanszírozásáról. Köznevelés 1988. december 16. 21.

1. The first part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

2. The second part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1890-1891

3. The third part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

4. The fourth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1892-1893

5. The fifth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

6. The sixth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1894

7. The seventh part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1895

1896

1897

1898

8. The eighth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1899

9. The ninth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1900

10. The tenth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

11. The eleventh part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

1901

HACSI LAJOS

HALLGATÓI VÉLEMÉNYEK POLITIKAI RENDSZERÜNK REFORMJÁRÓL 1987--1989

RESÜMEE: *(Stellungnahmen unserer Studenten über die Reform unseres politischen Systems. 1987-1989)* Die Studie untersucht Stellungnahmen von Studenten des dritten Studienjahres zum Übergang vom Einparteien zum Mehrparteiensystem. Die Untersuchung, die in den letzten 3 Jahren durchgeführt wurde, sollte über den Unterricht hinausgehende Kenntnisse bezüglich der politischen Einstellung und Kultur der Studenten liefern.

Die Studie versucht auch die Frage zu beantworten, inwieweit die jetzigen Reformprozesse in unserem Land das politische Verhalten der Studenten beeinflussen. Die statistischen Ermittlungen erfassen nicht die gesamte Hörschaft an der Pädagogischen Hochschule in Eger und mögen deshalb nur als eine Vorstudie zu einer später erfolgenden repräsentativen Umfrage betrachtet werden.

Több mint két éve foglalkoztat a főiskolai hallgatók politikáról, politikai rendszerünkről alkotott véleménye. 1987 óta kísérem figyelemmel véleményalkotásuk változásait az egypártrendszerből a többpártrendszerbe történő átmenetről.

Sok minden történt eme pár év alatt Magyarországon és a környező országokban. Az első kérdéseket még 1987 őszén és 1988 tavaszán tettem fel hallgatóimnak. Ekkor még kérdőív készítése szóba sem jöhetett, hiszen még előtte voltunk az MSZMP 1988 májusi pártértekezletének. Igaz, 1987 szeptemberében Lakiteleken megalakult a Magyar Demokrata Fórum, és 1988 elejétől sorra jelentek meg a független, demokratikus szervezetek. A következő anyaggyűjtésre 1988 végén került sor, akkor, amikor újra megszerveződtek a történelmi politikai pártok is. Végül a negyedik, immár nyomtatott kérdőívvel végzett mintavétel 1989 decemberében történt, az október 6. és 9. között megtartott MSZMP--MSZP kongresszus és a november 26-i népszavazás után.

A fent említett dátumok fontos mérföldkövei a diktatórikus szocializmusból a pluralista demokráciába történő békés átmenetnek, ezért ezeket mindenképpen össze kell vetni a mintavételek időpontjával, hogy megérthessük a hallgatói álláspontok indítékait és a változások okait. A reformfolyamattal párhuzamosan megváltozott a politikai rendszerrel foglalkozó társadalomelméleti tantárgy is. A tudományos szocializmus oktatása főiskolánkon fokozatosan megszűnt, szerepét előbb a

politikatudományi speciálkollégium, helyét pedig a politikaelmélet c. tantárgy vette át. Nyilvánvalóan ezt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Vizsgálódásaim célja az volt, hogy oktatói munkám szűk kereteit kitérítve behatóbb ismereteket szerezzek hallgatóim politikai beállítódásáról, politikai kultúrájáról, nyomon követve, s természetesen alakítva is politikai szocializációjukat. Kíváncsi voltam politikai attitűdjük rejtettebb okaira, s arra, hogy a hazánkban zajló reformfolyamat mennyire befolyásolja politikai magatartásukat.

A tapasztalataimról készített összehasonlító elemzés közreadása előtt még egy megjegyzés. A felmérések nem reprezentálhatják az egri tanárképző főiskola hallgatóságát. Nem, mert évről évre csak harmadéves, ill. negyedéves hallgatóim (általában 60--60 fő) körében végezhettem vizsgálódásokat. Ezért munkámat tekintsék előtanulmánynak egy majdani reprezentatív felméréshez.

Kezdetben, még az egypártrendszer viszonyai között, egyik fő kérdésem az volt, hogyan vélekednek hallgatóim az *MSZMP vezető szerepéről*. 1987 őszén harmadéves hallgatóimnak több mint a fele (55 százaléka) úgy nyilatkozott, hogy társadalmunk nem ismeri el a párt vezető szerepét, és csak kisebbik része vélte ennek az ellenkezőjét. 1988 tavaszán a negyedéves politológiai speciálkollégiumra járó (főként humánszakos) hallgatóim általában elismertnek vették ezt a vezető szerepet, bár az elismerést csak "formálisnak", "kényszerűnek", "kétségesnek" tekintették. 1988 végén a megkérdezettek 65 százaléka kérdőjelezte meg az *MSZMP vezető szerepét*, 18 százaléka elismerte, a többiek ebben a kérdésben nem nyilvánítottak véleményt.

A párt vezető szerepének érvényesülési módjáról erősen megosztottan vélekedtek. A két szélső pólus között (nem érvényesül, ill. operatív irányítás dominál) legtöbben a közvetett és a közvetlen módon kifejeződő érvényesülést jelölték meg, negyedrészüik pedig úgy ítélte meg, hogy *eszmei-politikai síkon* érvényesül a párt vezető szerepe. 1988 végén az arány: 53 százaléku a direkt, 47 százaléku az indirekt irányítást jelölte meg.

Mivel 1987--88-ban tapasztalataik a parlamenti választások többes jelölésével kapcsolatban vegyesek vagy hiányosak voltak, elégedetlenségüket fogalmazták meg a választási rendszer korszerűsítésének addigi eredményével. Előítéletükből kiindulva többen nem is vettek részt a választási gyűlésen vagy a szavazáson. Álláspontjuk szerint növelni kell a közvetlen demokrácia fórumait, a képviseleti formáját pedig ellenőrzötté és hatékony érdekképviselővé szükséges változtatni.

Az utolsó kérdés, amelyet még az egypártrendszer körülményei között tettem fel, a politikai intézményrendszer szerkezetének megváltoztatására vonatkozott. Abban

nem volt vita köztük, hogy az egypártrendszer változatlan formában (sztálinista modellként) nem maradhat fenn. Alternatívaként nem javasolták a kétpárti, politikai váltogazdálkodást sem. Kezdetben még érthető módon óvatosan nyilatkoztak: többnyire az *egypártrendszer fennmaradása mellett a parlamentnek vagy a szakszervezeteknek, ill. a népfrontnak szántak ellensúly szerepet, de egyharmaduk már ekkor is elvetette az egypártrendszert. 1988 végén viszont a kérdezettek 94 százaléka csak a többpártrendszerben látta a demokratikus érdekvégyesítés garanciáit.*¹

Az első kérdéskör, melyet minden alkalommal értékeltem, a *hatalomra* vonatkozott.² 1987-ben a megkérdezett harmadéves reálszakos hallgatók fele vélte úgy, hogy nálunk *össznépi hatalom* érvényesül, negyedrészüik *proletárdiktatúrának* minősítette a hatalom jellegét, másik negyede szerint egyikről sem beszélhetünk. Más volt az arány 1988 *elején* a negyedéves hallgatóknál. Nagyrészüik az "MSZMP, a párt", "a pártarisztokrácia" egy "szűk politikus réteg", a "bürokratikus pártapparátus" hatalmáról -- szakszerűbb kifejezéssel élve pártállamról, bürokratikus párturalomról -- szólt, s csak elenyésző részük vallotta az *össznépi hatalom*, még kevesebb a *munkásosztály hatalmának* meglétét.

I. táblázat

A válaszok megoszlása

	1988 végén	1989 végén
1. a munkásosztály hatalma	6%	--
2. össznépi hatalom	--	5%
3. egyéb, mégpedig:	76%	37%
4. nem tudja megválaszolni	18%	58%

1988 végén is egyértelmű az eltolódás az *egyéb, mégpedig* a fenti kifejezésekkel jellemzett hatalom irányába, míg egy évvel később, eredendően az *átmenet képlekenységéből* következően, a megkérdezettek több mint a fele *nem tudta a kérdést megválaszolni*.

Az 1987/88-as tanévben a hallgatók úgy vélték, hogy a *monopolisztikus hatalomgyakorlás* túlsúlya a jellemző, de jelen vannak a *hegemonisztikus hatalomgyakorlásra* utaló vonások is.³

2. táblázat

A válaszok megoszlása		
	1988 végén	1989 végén
1. monopolisztikus	35 %	3 %
2. hegemonisztikus	--	5 %
3. a kettő kombinációja	41 %	30 %
4. a monopolisztikus túlsúlya	24 %	39 %
5. a hegemonisztikus túlsúlya	--	16 %
6. nem tudja eldönteni	--	7 %

1989 decemberére kitapintható az a tendencia, hogy a tisztán monopolisztikus, diktatórikus hatalomgyakorlás minősítés visszaszorult, de a megkérdezettek nagy százaléka még mindig nem érzékelt igazi áttörést a demokratikus hatalomgyakorlás irányába.

1988 és 1989 végén már a *magyarországi válság* megítélésére vonatkozó kérdést is tettem fel. *1988-ban* a válaszadók 94 százaléka a gazdasági, 6 százaléka az átfogó társadalmi (totális rendszerválság), *1989-ben* 25 százalékuk a gazdasági, 75 százalékuk a totális rendszerválságra voksolt.⁴

Megítélésük szerint a *pluralizmus 1988 végén* leginkább a gazdaságban (59 %), *1989-ben* a politikában (75 %) volt érzékelhető.⁵

Arra a kérdésre, hogy *miben van közmegegyezés Magyarországon 1988 végén* általános vélemény volt, hogy a politikai rendszer reformjának folytatásában; a *konszenzus hiányát* ennek a reformfolyamatnak a milyenségében, ütemében, részletkérdéseiben látták. *1989 decemberében* a válaszadókat már befolyásolta a novemberi népszavazás eredménye. Így ennek megfelelően ők is úgy ítélték meg, hogy közmegegyezés van: a munkásörtség feloszlásában, az MSZMP vagyonának elszámoltatásában és a pártok kivonulásában a munkahelyekről. Nincs konszenzus a köztársasági elnök megválasztásának időpontjában és módjában. Ezen túlmenően számos témát felsoroltak. *Közmegegyezés van:* a rendszerváltozás, a parlamenti demokrácia, a békés átmenet igenlésében; a gazdasági válságból való kilábalás a tőkés országok segítségével, a KGST-ből való kilépés; a szovjet csapatok teljes kivonása, a Varsói Szerződésből való kilépés, a hadsereg leépítése kérdéskörében, valamint a romániai magyarok ügyében. *Nincs konszenzus:* Bős--Nagymaros megítélésében, az 1945 utáni magyarországi történelmi fordulópontok értékelésében, az országot válságba juttató vezetők felelősségrevonásának megítélésében, a népszavazás és a köztársasági elnök személyének kérdéskörében.⁶

Érdekes és tanulságos a hallgatók ítéletalkotása az állampolgári jogok megvalósulásáról. Az alkotmány által deklarált emberi jogok tényleges garanciáit az alábbi sorrendben látják *legkevésbé biztosítottak*: (Lásd a 2. sz. mellékletben szereplő 3. sz. táblázatot!)⁷

A legszembevethetőbb változás 1989 végére -- még az alkotmánymódosítást figyelembevéve is --, hogy az addig "listavezető" szólásszabadság, sajtószabadság, ill. gyülekezési szabadság lecsúszott a 7., ill. a 10. helyre. Ez örvendetes jelenség, ugyanakkor aggasztó, hogy a növekvő létbizonytalanság miatt az első helyre került az öregség, betegség és munkaképtelenség esetén anyagi ellátáshoz való jog; második, ill. negyedik helyre -- valószínűleg a közbiztonság romlása következtében -- a személyi szabadság és sérthetlenség, ill. az élet, a testi épség és az egészség védelmének joga. Feltűnő még a törvény előtti egyenlőség 10. helyről a 3. helyre történő előrelépése. A leginkább garantált és megvalósulni látszó jogok a hallgatók szerint *1987-ben*: a munkához és a művelődéshez való jog, *1988-ban*: a nemzetiségiek egyenjogúsága, *1989-ben*: a nők és a férfiak egyenlő jogi, ill. a vallás szabad gyakorlásának a joga.

Kíváncsi voltam hallgatóim politikai értékorientációjára, értékválasztására is. Ennek megállapítására egy politikai értékpár sort állítottam össze.⁸ Ennek alapján a legfontosabbnak tartott politikai értékek a következők voltak:

4. táblázat

	Gyakorisági táblázat
1988 végén	1989 végén
1. béke--háború	1. béke--háború
2. demokrácia--diktatúra	2. szabadság--elnyomás
3. egyenlőség--egyenlőtlenség	3. humanizmus--embertelenség

Mind a négy mintavételkor tudakoltam a hallgatók véleményét *az állami-politikai döntéshozatal nyilvánosságáról, az erről szóló tájékoztatásról*. Az eredményt az alábbi táblázat mutatja:⁹

5. táblázat

	1987	1988 eleje	1988 vége	1989 vége
elégedetlen vagyok vele	28 %	21 %	41 %	35 %
elégedett vagyok vele	2 %	5 %	18 %	7 %

elfogadhatónak tartom	70 %	74 %	41 %	54 %
nincs véleményem	--	--	--	4 %

Arra a kérdésre: "Elégedett-e a politikai rendszer eddigi reformjával?", a következőképpen válaszoltak:¹⁰

6. táblázat

	1987	1988 eleje	1988 vége	1989 vége
elégedetlen vagyok	39 %	74 %	100 %	46 %
elfogadhatónak tartom	57 %	26 %	--	49 %
elégedett vagyok	2 %	--	--	4 %
nem válaszolt	2 %	--	--	1 %

A módosítás előtti alkotmányunkat a megkérdezett hallgatóim közül 1987-ben 32 százalék, 1988 tavaszán 79 százalék, 1988 végén 94 százalék kívánta megváltoztatni. Az értékeléskor kiderült, hogy 1989 végén a kérdezettek 77 százaléka nem ismerte az új módosított alkotmányt.¹¹ Az igennel válaszoló 23 százaléknak a 69 százaléka szükségesnek tartja a további változtatást, 31 százaléka pedig nem. A módosító javaslatok közül kiemelendő, hogy a köztársasági elnököt népszavazással választhassa meg az ország, valamint állandóbb, hosszabb távra szóló alkotmányt szeretnének.

A politikai rendszer további reformjára a megkérdezettek fele nyújtott be javaslatot 1989 végén.¹² Sajnos ennek az ötven százaléka értékelhetetlen volt. Elgondolkodtató a hallgatók ilyen nagy fokú közömbössége, érdektelensége a politikai változtatások iránt. A javaslatok radikálisabb változásokat, mielőbbi többpárti választásokat, ezt követően koalíciós kormányt, köztársasági elnökválasztást szorgalmaznak. Nagyarányú fiatalítást szeretnének a vezetésben, akik körében kizárólag csak a szakértelem szelektáljon.

Fontos társadalmi, politikai kérdések eldöntésekor 1987-ben a megkérdezettek 68 százaléka, 1988 tavaszán 74 százaléka, 1988 végén 88 százaléka, 1989 végén 93 százaléka helyeselné a népszavazást.¹³ Ez egyértelműen növekvő tendencia. Népszavazás kiírását szeretnék pl.: a természeti környezetre veszélyt jelentő beruházások, nemzetközi szerződések megkötése és felbontása, gazdasági és katonai szövetségekbe való be- ill. kilépés esetén, a köztársasági elnök megválasztásakor és az ország címerének eldöntésekor.

Harmadéves hallgatóim (57 fő) háromnegyede vett részt az első népszavazáson. A távolmaradók 21 százaléka politikai, 79 százaléka nem politikai okból maradt távol.¹⁴ Ezt a népszavazást kísérő politikai kampány miatt kellett tisztázni. A Magyar

Köztársaság elnökét háromnegyedük népszavazással, egynegyedük az országgyűlés által tartaná helyesnek megválasztani.¹⁵

A *Magyar Köztársaság címerére* a következőképpen voksoltak:

7. táblázat

	1988 végén	1989 végén
Kossuth-címer	65 %	37 %
koronás kiscímer	18 %	53 %
egyéb, mégpedig	17 %	7 %
nem válaszolt	--	3 %

Az egyébhez általában a jelenleg érvényben lévő írták. Egy év leforgása alatt a Kossuth-címer helyébe a koronás kiscímer lépett.¹⁶

1989 végén a létező kb. ötven *politikai pártból* és szervezetből a hallgatók *huszonkettőt* ismertek, a következő százalékos megoszlásban:¹⁷

8. táblázat

Gyakoriság a rangsortól függetlenül:

	fő	%
1. Magyar Demokrata Fórum	53	92,9 %
2. Fiatal Demokraták Szövetsége	53	92,9 %
3. Magyar Szocialista Párt	51	89,4 %
4. Magyarországi Szociáldemokrata Párt	44	77,1 %
5. Szabad Demokraták Szövetsége	43	75,4 %
6. Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt	39	68,4 %
7. Magyar Szocialista Munkáspárt	22	38,6 %
8. Magyarországi Zöld Párt	18	31,6 %
9. Demokratikus Magyar Ifjúsági Szövetség	18	31,6 %
10. Kereszténydemokrata Néppárt	15	26,3 %
11. Münnich Ferenc Társaság	13	22,8 %
12. Magyar Nemzeti Párt	12	21,0 %
13. Magyar Október Párt	11	19,2 %
14. Kádár János Társaság	7	12,5 %
15. Magyar Radikális Párt	6	10,5 %

16. Bajcsy-Zsilinszky Társaság	5	8,8 %
17. Magyar Kommunista Párt	4	7,0 %
18. Hazafias Népfront	3	5,3 %
19. Független Szociáldemokrata Párt	2	3,5 %
20. Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja	1	1,7 %
21. Recski Szövetség	1	1,7 %
22. Heves Megyei Ifjúsági Szövetség	1	1,7 %

Ami a pártok pozitív és negatív megítélésének rangsorát illeti, az egyiket az MDF, a másikat az MSZP vezeti. A FIDESZ mindkét oszlopban előkelő helyen áll, természetesen ellenkező előjellel. Tekintve, hogy itt olyan korosztályról van szó, amely a FIDESZ természetes bázisát jelenti, ez a tény érdekes adalék, amely a főiskolás fiatalok erőteljes megoszlását mutatja a FIDESZ elfogadásában, ill. elutasításában.¹⁸

9. táblázat

Sorrend a rangsorolás alapján

Pozitív sorrend		Negatív sorrend	
1. MDF	35,0 %	1. MSZP	29,8 %
2. SZDSZ	26,3 %	2. FIDESZ	21,0 %
3. FIDESZ	24,5 %	3. MSZMP	19,2 %
4. Magyarországi Zöld Párt	21,0 %	4. MDF	
5. FKGP	15,7 %	Münnich F. T.	14,0 %
6. MSZDP	10,5 %	5. MSZDP, FKGP	12,5 %
7. MSZP	5,3 %	6. SZDSZ, DEMISZ	10,5 %
8. MOP	3,5 %	7. MOP	5,3 %
9. KDNP	1,7 %	8. KDNP, Kádár János társaság, MRP	3,5 %
		9. Bajcsy-Zs. T., MKP, HNF, HEMISZ	1,7 %

A kérdőív utolsó három kérdése az intézményi (főiskolai) demokrácia minősítésére vonatkozott.¹⁹ A tizenhét kérdés értékelésénél nem volt semmi viszonyítási alapom, itt a harmadéves hallgatók csak saját korábbi tapasztalataikkal vehették össze a mai állapotokat. Véleményük az intézményi demokrácia 1987–89 között az egrai tanárképző főiskolán végbement fejlődésről eléggé elmarasztaló.

Mindössze 5 százalékuk tapasztalt *jelentős* változást, 58 százalékuk *jelentéktelen*, 38 százalékuk *nem tapasztalt fejlődést*, 2 százalékuk nem válaszolt erre a kérdésre.

Az utolsó két kérdéshez viszont van egy korábbi viszonyítási alap, mert ez megegyezik Dr. Kiripolszky Mária kolléganóm 6--7 éve végzett felmérésének feladataival.²⁰

10. táblázat

	Részvétel az intézményi demokráciában			
	lényeges kérdésekben		lényegtelen kérdésekben	
	1983-ban	1989-ben	1983-ban	1989-ben
folyamatos	24,2 %	7 %	20,3 %	12,5 %
esetleges	34,4 %	35 %	47,7 %	47,3 %
ritka	24,2 %	42 %	16,4 %	36,8 %
nincs lehetőség	3,9 %	12 %	0,8 %	--
nem válaszolt	13,3 %	4 %	14,8 %	3,4 %

A folyamatos részvétel 1989 végére visszaesett, az esetleges és a ritka dominál a válaszokban.²¹

A huszadik feladattal azokra a fórumokra és intézményekre kérdeztem rá, amelyek biztosítják a hallgatók aktív részvételét az intézményi demokráciában. A kérdezettek megerősítették az előző kérdésre adott negatív reagálásukat. Mindössze kilenc fórumot soroltak fel, ez lényegesen kevesebb, mint amennyit az 1983 előtt megkérdezett hallgatók elismertek.²²

11. táblázat

Gyakorisági táblázat

1. Főiskolai tanács	22
2. DJB	19
3. Ifjúsági parlament	9
4. Tanszéki értekezlet	9
5. Hallgatói szavazás (névválasztás)	6
6. A tanárok jellemzése, véleményezése	3
7. Kollégiumi diáktanács	1
8-9. Különböző létező és nem létező fórum	1-1
Nincsenek ilyenek; nem tud felsorolni	22

A hallgatók 38 százaléka negatív attitűddel válaszolt. Véleményük szerint ilyenek nincsenek is, ill. beszélgetésekben megerősítették, hogy a létezők nem jelentenek intézményes garanciákat.

Összegzés, következtetések: Ismételten előrebocsátva, hogy ez nem egy reprezentatív felmérés, csak annak előkészítése volt, ezért az egri tanárképző főiskola egész hallgatóságára vonatkoztatva meszemenő következtetéseket nem lehet levonni. Ennek ellenére mégis megkockáztatok néhány következtetést a harmad- és negyedéves hallgatókkal kapcsolatban.

Hallgatóim -- 1989-ben III. évf. magyar--történelem, történelem--ének-zene, földrajz--biológia, biológia--testnevelés szakosok -- igen vékony szeletét (3,56 %-át) adják a főiskolai hallgatóságnak. Igazából értékelhető eredményt azonban sok kérdésben csak a két felső évfolyam hallgatóitól várhatunk. (Egyébként a megkérdezettek a harmadévesek 15,7 százalékát, az évfolyamoknak 16,6 százalékát jelentik.) Tapasztalataim ugyanis azt bizonyítják, hogy számos politikaelméleti alapkategóriával még ők sincsenek tisztában.²³ Különbség van a politológiát nem hallgató, ill. hallgató harmadévesek és a negyedéves speciálkollégiumra járt hallgatók között. Nyilvánvalóan az utóbbiak fogékonyabbak, érzékenyebbek a politikai változásokra, mint azok, akik egyáltalán nem, vagy csak "kényszerből" tanulják a politológiai ismereteket. Másként alakul a főiskolán politikai szocializációjuk, így fejlettebb a politikai kultúrájuk is. Ezt a tényt majd az egész főiskolai hallgatóságra (esetleg más főiskolákra is) vonatkozó reprezentatív felmérés alapjául szolgáló minta összeállításakor figyelembe kell venni. Módosítani, pontosítani kell a kérdőívet is.

Az természetes, hogy az egymást követő évfolyamok véleménye sok tekintetben eltért egymástól, de egy évfolyamon belül szakok szerint is erősen megosztottak politikai rendszerünk reformjának megítélésében. A történelemszakosok mindig radikálisabb álláspontot képviseltek. A különbségek több témában is érzékelhetők voltak. Anélkül, hogy ismételten felsorolnám a részkövetkeztetéseket, megállapítható, hogy az egymást követő évfolyamok hallgatói fokozatosan radikalizálódtak, *egyértelművé vált körükben is az egypártrendszer elvetése, a többpártrendszerű jogállam igénylése.* A napi, konkrét politikai kérdésekben azonban ők is ugyanúgy megosztottak, mint társadalmunk egésze.

Helyi, főiskolai vonatkozásban mindenképpen figyelmeztető tény, hogy az országos reformok általuk lassúnak ítélt üteme mellett, *az intézményi demokrácia és önkormányzat fejlődését is -- összevetve a két-három évvel korábbi tapasztalataikkal -- keveslik, nem vagy alig érzékelik.*

Utószó: A kötet hosszú nyomdai átfutási idejét kihasználva -- amely tanulmányom szempontjából kifejezetten hátrányos -- szeretnék néhány kiegészítő megjegyzést tenni.

A dolgozat elkészítése és leadása -- 1990 januárja -- óta felgyorsult a bevezetőben vázolt rendszerváltás folyamata. Tavasszal a szabad választások után létrejött a többpártrendszerű parlament, majd megalakult a koalíciós kormány. A nyári népszavazás "döntése" nyomán az országgyűlés megválasztotta a köztársaság elnökét; a Magyar Köztársaság hivatalos címere a koronás kiscímer lett. A kézirat nyomdába adásával majdnem egy időben, szeptember 30-án az ország lakossága megválasztja a helyi önkormányzatokat, s ezzel gyakorlatilag lezárul a pártállamból a pluralista demokráciába vezető békés politikai átmenet.

Mindezek a történések látványosan szembesíthetők a hallgatók véleményeivel. Van, amit megerősítenek, van amire élesen rációlnak. Ennek ismeretében döntsék el Önök e felmérés hasznosságát és az elemzés során levont következtetések megalapozottságát és időállóságát!

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

KÉRDŐÍV

Vélemény politikai rendszerünk reformjáról

1. Férfi hallgató
Évfolyam:

2. Nő hallgató
Szakpár:

1. Milyen hatalom érvényesül Magyarországon?

(Kérem, hogy csak egy válasz sorszámát karikázza be!)

1. a munkásosztály hatalma	3. egyéb, mégpedig:
2. össznépi hatalom	4. nem tudja megválaszolni

2. Véleménye szerint a hatalomgyakorlás mely típusa jellemző Magyarországon?

1. monopolisztikus	4. a monopolisztikus túlsúlya
2. hegemonisztikus	5. a hegemonisztikus túlsúlya
3. a kettő kombinációja	6. nem tudja eldönteni

3. Megítélése szerint milyen válság van ma Magyarországon?

1. gazdasági	4. átfogó társadalmi
2. politikai	(totális rendszerválság)
3. legitimációs	5. egyik sem

4. Melyik területen érezhető legerőteljesebben a pluralizmus?

1. gazdaság	4. politika
2. társadalom	5. egyéb, mégpedig:
3. ideológia	6. egyiken sem

5. Milyen kérdésekben van ma konszenzus Magyarországon?

6. Milyen fő kérdésekben nincs? (Sorolja fel!)

7. Az állampolgári jogok közül melyek azok, amelyeknek a garanciáit a legkevésbé látja biztosítottak? (Számozással rangsoroljon, a legkevésbé garantált kapja az 1-es sorszámot!)

- a munkához való jog
- a pihenéshez való jog
- az élet, a testi épség és az egészség védelmének joga
- öregség, betegség és munkaképtelenség esetén anyagi ellátáshoz való jog
- a művelődéshez való jog
- a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadsága
- a törvény előtti egyenlőség
- a nemzetiségi egyenjogúsága
- a nők és férfiak egyenlő jogai
- a lelkiismereti szabadság
- a vallás szabad gyakorlásának joga
- szólásszabadság
- sajtószabadság
- gyülekezési szabadság
- egyesülési jog
- személyi szabadság és sérthetlenség
- levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartása
- egyéb emberi jogok:

8. Rangsorolja a következő (pozitív és negatív előjelű) politikai értékpárokat! (Csak a legfontosabbnak tartott hármat jelölje 1--3-ig!)

- korlátozott és ellenőrzött hatalom -- abszolút hatalom
- béke -- háború
- humanizmus -- embertelenség
- demokrácia -- diktatúra
- egyenlőség -- egyenlőtlenség
- szabadság -- elnyomás
- osztott -- koncentrált hatalom
- sajtószabadság -- cenzúra
- a sokféleség tolerálása -- monopolitikusság
- nyílt politizálás -- titkosított politika
- biztonság -- kiszámíthatatlanság
- közéletiség -- politikai közömbösség

- önkormányzat -- a központi hatalom abszolút ereje
- személyi függőség -- intézményi függőség
- jogszerűség -- jogi nihilizmus
- kollektivitás -- individualizmus
- részvétel -- közömbösség
- nyitottság -- dogmatizmus

9. Mi a véleménye az állami-politikai döntéshozatal nyilvánosságáról, az erről szóló tájékoztatásról?

1. elégedetlen vagyok vele	2. elégedett vagyok vele
3. elfogadhatónak tartom	4. nincs véleményem

10. Elégedett-e a politikai rendszer eddigi reformjával?

1. elégedetlen vagyok
2. elfogadhatónak tartom
3. elégedett vagyok

11. Ismeri-e az új, módosított alkotmányt?

1. igen	2. nem

Ha igen, szükségesnek tartja-e megváltoztatását?

1. igen	2. nem

Ha igen, milyen módosításokat javasolna?

Ha nem, miért nem javasolná?

12. Milyen javaslatai vannak a politikai rendszer további reformjára?

(Írja le!)

13. Fontos társadalmi, politikai kérdések eldöntésekor helyesli-e a népszavazást?

1. igen	2. nem

Ha igen, milyen kérdésekben?

Ha nem, miért nem javasolja?

14. Részt vett-e népszavazáson?

1. igen 2. nem

Ha nem, távolmaradásának politikai oka volt-e?

1. igen 2. nem

15. Véleménye szerint ki válassza meg a Magyar Köztársaság elnökét?

1. az országgyűlés 2. a nép (népszavazással)

16. Melyik legyen a Magyar Köztársaság címere?

1. a Kossuth-címer
2. a koronás kiscímer
3. egyéb, mégpedig:

17. Milyen új politikai pártokat és szervezeteket ismer? (Csak azokat sorolja fel, amelyeknek a pontos nevét -- vagy betűszavát -- ismeri! Kérem, jelölje + jellel, amelyekkel szimpatizál, - jellel, amelyekkel nem!)

18. Tapasztalt-e fejlődést az intézményi (főiskolai) demokráciában?

1. jelentőset
2. jelentéktelent
3. nem

19. Megtélése szerint milyen a hallgatók részvétele az intézményi demokráciában?
(Karikázza be a megfelelő számot!)

	lényeges kérdésekben	lényegtelen kérdésekben
folyamatos	1	1
esetleges	2	2
ritka	3	3
nincs lehetőség	4	4

20. Sorolja fel azokat a fórumokat és intézményes garanciákat, amelyek biztosítják a hallgatók aktív részvételét az intézményi demokráciában!

2. sz. melléklet

3. sz. táblázat

1987 tavaszán

1. szólásszabadság;
2. gyülekezési szabadság;
3. sajtószabadság, a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadsága;
4. öregség, betegség és munkaképtelenség esetén anyagi ellátáshoz való jog;
5. a nők és a férfiak egyenlő jogai;
6. lelkiismereti szabadság;
7. a pihenéshez való jog;
8. a levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartása, személyi szabadság és sérthetetlenség;
9. a vallás szabad gyakorlásának joga;
10. a törvény előtti egyenlőség;
11. az élet, a testi épség és az egészség védelmének joga; egyesülési jog;
12. a nemzetiségiek egyenjogúsága;
13. a munkához és a művelődéshez való jog;

1988 tavaszán

1. szólásszabadság;
2. sajtószabadság;
3. gyülekezési szabadság
4. egyesülési jog;
5. a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadsága; személyi szabadság és sérthetetlenség;
6. a pihenéshez való jog;
7. a vallás szabad gyakorlásának joga, levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartása;
8. a munkához való jog, a nők és a férfiak egyenlő jogai, lelkiismereti szabadság;
9. öregség, betegség és munkaképtelenség esetén anyagi ellátáshoz való jog; művelődéshez való jog;
10. a törvény előtti egyenlőség; az élet, a testi épség és az egészség védelmének joga;
11. a nemzetiségiek egyenjogúsága;

1989 tavaszán

1. öregség, betegség és munkaképtenség esetén anyagi ellátáshoz való jog;
2. személyi szabadság és sérthetlenség;
3. a törvény előtti egyenlőség;
4. az élet, a testi épség és az egészség védelmének joga;
5. a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadsága;
6. a munkához való jog;
7. gyülekezési szabadság;
8. a nemzetiségek egyenjogúsága;
9. a lelkiismereti szabadság;
10. szólásszabadság, sajtószabadság;
11. egyesülési jog;
12. a pihenéshez való jog;
13. levéltitok és a magánlakás tiszteletben tartása, a művelődéshez való jog;
14. a nők és férfiak egyenlő jogai, a vallás szabad gyakorlásának joga;

(Minden sor végén azok a jogok, amelyek leginkább garantálva és megvalósulni látnak!)

Jegyzetek

1. Az eddig ismertetett eredmények egy részét két belső kiadványban már publikáltam. Lásd *Hacsi Lajos: A politikai rendszer reformjának kérdései a tudományos szocializmus oktatásában*. A nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulójára rendezett tudományos ülés. Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, Marxizmus--Leninizmus Tanszék. Eger, 1987. 79--89. Valamint *Hacsi Lajos: Egypártrendszer és/vagy pluralizmus?* Ördögsekér 1. 1988. 12. (Az Agria Kör Tájékoztatója) 14--17.

2. Lásd az 1. sz. mellékletként szereplő kérdőív 1. kérdését. Megjegyzés: a kérdőív kitöltése önkéntes alapon, név nélkül történt. Ilymódon 75 fős hallgatóságomból 57 fő vett részt a kérdőívek kitöltésében.

3. Lásd a kérdőív 2. kérdését.

4. Vö. a kérdőív 3. kérdésével.

5. Lásd a kérdőív 4. kérdését.

6. Vö. a kérdőív 5. és 6. kérdésével. Megjegyzem: az 5. kérdésre 10 %, a 6. kérdésre 9 % értékelhetetlen válasz érkezett; nem válaszolt az 5. kérdésre 12 %-a, a 6. kérdésre 19 %-a a kérdezetteknek.

7. Lásd a kérdőív 7. kérdését. A felsorolt jogokat az 1972-ben módosított alkotmányunkból másoltam ki. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. VII. fejezet Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei. Kossuth 1979. 25--28.

8. A politikai értékpárokat Bihari Mihálytól vettem át. Vö. Bihari Mihály: Reform és demokrácia. Fordulat és reform. Medvetánc 1987. 2. sz. melléklete 207. Lásd még a kérdőív 8. kérdését.

9. Vö. a kérdőív 9. kérdésével.

10. Lásd a kérdőív 10. kérdését.

11. Vö. a 11. feladat kérdésével.

12. A korábbi javaslatok nagy része már megvalósult, ezért csak az 1989 végén születetteket ismertetem (kérdőív 12. feladata).

13. Lásd a kérdőív 13. kérdését.

14. Lásd a kérdőív 14. feladatának kérdéseit.

15. Vö. a kérdőív 15. kérdésével. Az 1990. július 29-i népszavazás eredményeként a köztársaság elnökét a parlament választotta meg.

16. Vö. a kérdőív 16. kérdésével. Megjegyzés: az országgyűlés a koronás kiscímer mellett döntött.

17. Az 1989. október 30-a óta hatályos párttörvény értelmében a megalakult pártokat be kell jegyeztetni. A kb. 50 pártból 1989 december közepéig Budapesten 28 kérte bejegyzését, ebből 13-at bejegyeztek. Lásd *Kéri J. Tibor*: Hány "hivatalos" párt van? *Népszabadság* 1989. december 14. 5. Vö. kérdőív 17. feladatával.

18. A két táblázathoz lásd a kérdőív 17. feladatát.

19. Lásd a kérdőív 18., 19., 20. kérdéseit.

20. *Dr. Kiripolszky Mária*: A Ho Si Minh Tanárképző Főiskola hallgatóinak értékorientációi az életvezetés és a politikai magatartás szempontjából, valamint az értékorientációk fejlesztésével kapcsolatos oktatói feladatok a szocialista tanárképzésben c. doktori értekezése. Eger, 1983. Kézirat.

21. Vö. *Dr. Kiripolszky Mária* g/2. táblázatával i. m. 134. valamint a 7. sz. melléklet 2., 3. kérdésével a 219. oldalon.

22. Vö. *Dr. Kiripolszky Mária* gyakorisági táblázatával im. 136. Ott a főiskolai tanács a 11., a DJB 5., az ifjúsági parlament 1., a tanszéki értekezlet a 2. helyen szerepel.

23. Erről szóló felmérésem eredményét lásd *Hacsi Lajos*: Új név a táblán. Avagy: a tudományos szocializmustól a politológiáig. *Egri Újság* I. évf. 14. sz. 1989. október 27. 13.

The first step in the process of creating a business plan is to determine the purpose of the business. This involves identifying the market, the target audience, and the unique value proposition of the business. Once these elements are established, the next step is to conduct a thorough market analysis. This includes researching industry trends, identifying competitors, and understanding the needs and preferences of the target market. A detailed financial plan is also essential, as it outlines the startup costs, revenue projections, and break-even point. Additionally, a marketing strategy should be developed, detailing the channels and tactics used to reach the target audience. Finally, a management team should be assembled, with clear roles and responsibilities defined for each member. The business plan should be a living document, regularly updated to reflect changes in the market and the business's performance.

RÁCSNÉ HORVÁTHI ÁGNES

A KERESZTÉNY NÓMOZGALOM A XX. SZÁZAD ELEJÉN MAGYARORSZÁGON

RÉSUMÉ: (*The Cristian women movement in Hungary at the beginning of the 20th century.*) The Cristian women movement rose out from the recognition of the realities in the changed situation in Hungary at the beginning of the 20th century. They realized the role of politics in the changing of women's lives. This change hadn't concerned the framework, morals and norms of the Catholic church.

They considered expanding women's rights to be harmful. The leaders of the movement were Farkas Edit and Schlackta Margit.

A kiegyezést követő gazdasági fejlődés hatására Magyarországon is gyökeres átalakulás, modernizálás kezdődik. A politikai rendszer új elemei az egyesületek, pártok, szövetségek, a különböző kisebb-nagyobb szervezetek a század elejére százával jönnek létre. Megváltozott a nők helyzete a gazdaságban, s ez megváltoztatja a családban, társadalomban betöltött szerepüket is. Érdekeiket jogok és képviselet hiányában minimális mértékben érvényesíthették.

A nőmozgalom három irányban szerveződött: a feminista, a keresztényszocialista és a szociáldemokrata mozgalmak irányában. Ez a három mozgalom korántsem volt egységes: sem a különböző irányzatok között, sem azokon belül nem jött -- nem jöhetett -- létre szerves egység. Ez különösen igaz a keresztényszocialista nőmozgalomra.

Az egyház -- nehezen ismerve el hatalma csökkenését -- viszonylag későn kapcsolódik be a mozgalmassá vált politikai életbe. Az 1894-es törvények¹, bár hosszú és heves viták előzték meg elfogadásukat, hidegzuhanyként hatottak a katolikus vezetésre, de ezután a katolikus egyesületek szervezése is megkezdődött, hogy az erős parlamentben továbbra is biztos képviselőket tudhasson.

A nők szervezése, a női társadalommal való foglalkozás még egy árnyalatnyival csúszik. A keresztény (katolikus) nőmozgalom különböző ágakon-formákban indult, modern formája tulajdonképpen 1918-ban születik meg. Ennek oka nyilvánvalóan az a több évszázados megszokás, hogy a nőkérdés legjobb megoldása a család -- ha ez nem lehetséges, akkor az egyházi szabályzók, a klastromok, az apácaság.²

A XX. század első évtizedében egyre nagyobb jelentőségű lesz az az egyházpolitikai elképzelés, melyet itthon elsősorban Prohászka Ottokár püspök képviselt, és a nyugati egyházi körökben nagyon népszerű volt. Eszerint lépést kell tartani a változó világgal. Az egyházi vezetők egy szűkebb rétege elfogadja a természettudomány új eredményeit, aktívan bekapcsolódik a politikai jogokért vívott harcba is. A Keresztényszocialista Párt 1905. évi programjának 3. paragrafusában kimondta: "... követeléseink legelsőbbje az általános, titkos, közvetlen, községenként való választójog."³

A századeleji magyar keresztény nőmozgalom sokszínűségében, tagoltságában messze túlszárnyalja a feminista mozgalmat. A feministákhoz hasonlóan e mozgalom társadalmi háttere is a középréteg, de míg a feministák elsősorban a tőkés-polgári réteg új elemeiből, az értelmiségből és a zsidóság elemeiből építkeztek, addig a keresztény nőmozgalom polgári bázisát a keresztény középosztály, a köz- és állami tisztviselők lányai, asszonyai adták. Ez a réteg származása, a politikai és társadalmi rendszerben elfoglalt helye és tradíciói következtében konzervatívabb volt, mint a tőkés-polgári réteg.

A keresztény nőmozgalom is a megváltozott világ realitásainak felismeréséből nőtt ki, de a változást nem akarta gyorsítani, s ha a nőknek nagyobb szerepet kívánt, azt ugyancsak egy tradicionális eszmerendszer keretében akarta. Mit jelent ez a tradicionalizmus? Nemcsak a római katolikus egyház keretét, erkölcsi normáit, hanem azt is, hogy az elkertülhetetlen átalakulás ezek jegyében és szellemében menjen végbe. Céljuk a mindennapos segítségnyújtás mellett az, hogy a nők nagy többségére kellő befolyást gyakorolhassanak azok a nők, akik e tradicionális rétegek képviselői.

Az 1900-as évek elején az egyházi vezetők többsége a nők iskoláztatását, művelődését már nem ellenezte, de az egyenlőséget mint jogi egyenlőséget nem tartotta elfogadhatónak, mert ennek feltétele, ahogy ők mondták: "az egyenlő munkabírás" volna. A nők magánéletében az otthon széntségét, a családi tűzhely tisztaságát hirdették a munkahelyen is érvényesülni akaró individualizmussal és önzéssel szemben.

A polgári feminizmus megjelenése, a Vatikán megváltozott álláspontja, valamint a munkásmozgalom növekvő vonzereje miatt, egyre többen barátkoztak meg egyfajta mérsékelt reform gondolatával. Elvetik a feminizmust, s méginkább a munkásmozgalomból induló szervezkedést, de meghirdetik a feminizmus egy sajátos változatát az ún. "keresztény feminizmust". Martinovich Sándor pécsi püspököt nevezhetnénk meg Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor mellett a mozgalom kiemelkedő ideológusaként.

A nőkérdést valamennyien élőnek tekintik, de elutasítják az addig ráadott válaszokat. Elfogadhatatlannak tartják a polgári feminizmusnak az egyház ellen folytatott harcát, azt, hogy a feminizmus az egyház oltalma-hatalma alól is emancipálná a nőt. A nőkérdés kialakulásának okait az ugrásszerű gazdasági fejlődésben találták meg, mely megzavarta a hagyományos termelés rendjét, fölborítva ezzel a családok megszokott életmódját. Az új rendben a gyár először a férfi, majd a nő, sőt a gyermek számára is munkát ad. A polgári intézmények viszonylag gyorsan épülnek ki, rendkívüli a gazdasági fejlődés dinamizmusa, a modern termeléssel nő az adminisztráció: megannyi új munkahelyet teremtve. A szakképzettséget igénylő pályák tömeges megjelenése -- a nők képzésével arányosan -- új ellentéteket hoz felszínre: hogyan szerezhetik meg a nők a megfelelő képesítést, s ha birtokába jutnak is, ez-e a fő szempont az állás elnyerésekor?

"Ezt a megváltozott gazdasági helyzetet legerősebben érezték a középosztályú nők. A proletár nők hamar találtak állást a nagyüzemeknél. De a középosztály nem állhatott be gyári munkásnak, megfelelő női munkák pedig nem léteznek. Innen van, hogy a nőkérdés először nem a proletároknál, hanem a középosztályokban lettek akuttá. Itt egyre erősebb hangok kezdték követelni a nők számára a férfi-művelődést és a férfi pályák szabadságát. Ezzel szemben a férfiak ama aggályuknak adtak kifejezést: vajjon ezen egyenjogúsítás által a nő nem-e (!) elveszti majd női sajátosságait, melyek a kultúra és a család számára egyaránt nélkülözhetetlenek?"⁴

A feministák a polgári radikálisokkal együtt a polgári szabadságjogok kiterjesztését, a rendszer polgári átalakulásának következetes végigvitelét sürgették. A feminizmus radikális mozgalom: nem csupán nőkérdés, hanem a társadalmi-politikai berendezkedés, az ideológiai kérdése általában. A keresztény feminizmus szellemi anarchiának ítélve a feminista eszmerendszert úgy véli, a nők azért menekülnek a radikalizmushoz, mert az egyház óvó kezét már eleresztették, s a sok kusza újdonságból csak a szabadság és egyenlőség eszméje maradt meg nem túl képzett szellemükben. E két eszme megvalósítását követelik az egyenlősítés keretében, olyan tételeket vesznek fel programjukba, amelyek erkölcsi alapon a kereszténység nyílt tagadását jelentik.

A polgári feminizmus tételei közül felvállalja az egyenlő munkabéért, egyenlő művelődésért, később az egyenlő politikai jogokért folytatott harcot. Elutasítja a szabadszerelmet, a nők gyámsági jogát, a női morál egyenjogúsítását az akkor dívó úri morállal, a házasság felszabadítását a konvencionális formák alól és a korlátlan nemi felvilágosítást. Ezen elutasított tételek közül maximum másféllel találkozunk a feministák eszmerendszerében. Ami miatt ezt a sor vádat kapták, valószínűleg a házasság felbontásáért folytatott küzdelmük volt. Elemi joguknak és erkölcsösnek

tartották volna, ha egy megromlott kapcsolatot kulturáltan be lehet fejezni és nem kell egész életüket egy rossz házasságban leélni. A fél elismerhető vádpont a nemi felvilágosítás volt. Az egyház szerint majdnem bűnnek számított erről beszélni, de mindenképpen illetlen volt a társadalmi normák szerint. E felvilágosítás hiánya érződött a mindennapos emberi kapcsolatokban. A nőkérdés tehát nem csupán gazdasági, társadalmi, hanem világnézeti kérdés is.

A keresztény feminizmus a házasságot szentnek és sérthetetlennek, felbonthatatlannak tartja: védelmet és méltóságot lát abban az intézményben, amiben a feministák csak kötöttséget és alárendeltséget: A keresztény álláspont soha nem tagadhatja le a feminizmusnak azon törekvéseit, melyek a nőt "kiragadnák" a házasságból s az egyház által tabuként kezelt nemiséget az emberek hétköznapi gondjaként kívánná megoldani.

"De azon mégis meg kell ütköznünk, hogy éppen ők képviselnek nyilvánosság előtt olyan nézeteket, amelyek szükségképp nemük lealacsonyítására kell hogy vezessenek. Hiszen a fölbontatatlan és egységes házasság a nő méltóságának leghatalmasabb védelme. Ez a kettős kar, amellyel Krisztus kiemelte a nőt megvetett helyzetéből. ... És mi a keresztény nő? A házasság egysége által a férfi egyenrangú élettársa; a fölbontatatlan örök esküje által az a választott személy, akire a férfi egész életét és oszthatatlan szeretetét a sárga köteles pazarolni."⁵

A nőképzés szükségességét, egyesületek létrehozását feltétel nélkül elfogadja szinte az egész keresztény egyház. A képzés célja, minősége és az elérhető eredmények tekintetében újabb jelentős különbségek vannak a polgári feminizmussal szemben. Talán itt lehet a legtisztábban megfigyelni a két irányzat közti különbséget. A feministák nem azonosnak, de egyenrangúnak tekintik a férfit és a nőt. Képesnek tartják a nőket a férfiakkal azonos tudás elérésére. A keresztények ezzel szemben a nőt alacsonyabbrendű lénynek tekintik, aki már csak biológiai alkatánál fogva is kisebb munkabírású, szociálisan megbízhatatlan. Tény, hogy a nők fiziológiai okok miatt nem olyan "megbízható" munkaerők, mint a férfiak -- érthető módon. Ez a helyzet máig sem változott, változhatott.

Ezt a biológiai tény azonban nem kis túlzás összekapcsolni azzal az ideával, miszerint a nők szellemileg nem lehetnek egyenértékűek a férfiakkal -- sőt! a magasszintű tudás, képzettség egyenesen veszélyes a nőkre nézve. "A zavarok sokkal nagyobbak a művelteknél, mint a pórnépnél. Sőt a legnagyobbak néha abnormisak azoknál a tanuló vagy tudós nőknél, akik az önálló életet választják és szellemüket szokatlanul megterhelik."⁶

A politikai szereplés, politikai jogok szempontjából is felemás értékelést ad a keresztény feminizmus. A nők választójogért folytatott harcát nem helyesli, károsnak tartja a politikai jogok kiterjesztését. A feministákkal együtt fellépő férfiakat is elítéli, mint fogadatlan prókátorokat, akik esztelenségekben segítik a nőket. Azzal indokolják a választójogi harc elutasítását, ami miatt a társadalom valamennyi haladó ereje támogatja: a nő mindenképpen beleszól a politikába. Még ezt a "láthatatlan" befolyást az előbb említettek (pl.: szociáldemokraták, radikálisok) elítélik, addig a keresztények pozitívan értékelik.

Hogy a nő nem politizálhat, az az ő javát szolgálja, megvédi a politizálás, közszereplés fáradalmaitól. "Ki ne látná, hogy amikor a férfi a nyilvános szereplés terhét és a politika fáradalmait magára veszi, azért teszi, hogy a nő édes, zavartalan nyugalomnak örvendjen? És amikor a férfi magának tartja fenn a kifelé való cselekvést és a látható szerepléseket, vajon nem a nő a láthatatlan erő mindenütt?"⁷

Az egyház azonban bebizonyítja alkalmazkodóképességét, ha hatalmának, befolyásának megőrzéséről van szó. Ha a parlament mégis megszavazná a nők részére a politikai jogokat, megadná nekik a választójogot, úgy a katolikus nőknek is részt kell venni a politikai életben. A legkorábban a kormányzat részéről 1917-ben javasoltak a nők egy korlátozott kisebbsége részére politikai jogokat: írni, olvasni tudás, polgári iskolai végzettség stb. volt a feltétel. Ezt a tökéletes-polgári réteg, melynek életéhez hozzátartozott a nők képzése is könnyebben tudta teljesíteni, mint a hagyományos társadalmi rétegek nőtagjai. Ez nem faji, hanem társadalmi-politikai kérdés volt.

Hogyan hat vissza a nők gazdasági, politikai helyzetének megváltozása a családra? Hiszen a nő, a tűzhely őre is kiszakad a családból, gyárba, hivatalba megy dolgozni. A keresztények nagyon jól érzékelik az ebben rejlő veszélyeket, jobban, mint a feministák. A nő munkába állása felborítja a hagyományos családi életet, s ezt csak egy új életforma kialakításával lehet esetleg újra összhangba hozni. A feministák leértékelik a kiszakadás súlyát; szervezéssel, előrelátással úrrá lehet lenni a problémákon. Mint a történelem már bebizonyította és bizonyítja napjainkban is: a megoldás nem ilyen egyszerű.

Kiváló meghatározó volt a keresztény nőmozgalom minden ágának -- s itt az évszázadok tapasztalata -- szociális érzékenysége, karitatív, humánus tevékenysége. A vidéket nyilvánvalóan ez az irányzat uralja -- kivéve a nagyobb városokat -- amit a különböző társadalmi szerkezet érthetővé is tesz.

A keresztény nőmozgalom valójában katolikus szervezetek működését jelenti, a református egyház képviselői mozgalmi szinten nem foglalkoztak a nőkérdéssel. A karitatív, szociális tevékenység náluk is élénk, de csupán a családok szociális és lelki

problémájára irányul, nem a politikai életben megváltozott szerepükre, helykeresésükre.

A katolikus nőmozgalom vezetői a társadalmi hierarchiát figyelmen kívül hagyva vállalták a nők érdekeinek képviseletét. Ez a képviselet azonban hosszú ideig nem tudott továbblépni a patronageok és az egyes egyesületek szintjéről az egész országra kiterjedő szervezet létrehozásáig. A mozgalom legnevesebb képviselőinek nevével a szerveződés iránya is jelezhető: gróf Pállfy Sándorné, Farkas Edith, Geöcze Sarolta, Schlachta Margit és Korányi Sarolta.

Gróf Pállfy Sándorné a legkorábbi szűk bázisú szervezetet hozta létre 1896-ban Budapesten, Katolikus Nőegylet névvel. A szervezők között már ott voltak a későbbi szervezetek alapítóin, vezetőin kívül pl. Madarassy Erzsébet, Elmann Anna. Az egyesület védnöke Prohászka Ottokár püspök volt. Felkaroltak minden katolikus kezdeményezést, különösen a házasság védelmét és a család megóvását, hiszen alaptételük a következő volt: "A nemzet építőkövei a családok. Ha erősek a kövek, szilárdan áll az épület."⁸ Munkáját a szociális és lelki segítségnyújtás jellemzi. Pállfyné alapította meg a Munkásnőket Védő Egyesületet is, mely akkor még csak helyi jellegű, nem politikai és nem országos méretű kezdeményezés volt. Budapest a nőkérdés szempontjából a legkedvezőbb terület, hiszen ez az ország legfejlettebb területe. Itt tanúi lehetünk a családok szétesésének a nő kényszerű munkábaállása miatt. A fővárosban található a cselédség zöme, amely különösen veszélyeztetett réteg a nőtársadalmon belül. Éles az úri középosztály és a polgárok közötti ellentét is.

E kezdetleges szervezetek jelentősége nem tetteikkel, elért eredményeik nagyságával mérhető. Maga a megalakulás ténye a fontos, az hogy a század végén egy újabb jelentős erő, a katolikus egyház is engedélyezi, sőt segíti a nőkérdés pozitív megoldását.

A XX. század néhány első éve a próbálkozás ideje volt a keresztény nőmozgalom számára.

1904-ben a Katolikus Munkásnők Egyesülete kezdte meg munkáját -- a tervek szerint mint országos szervezet. Érdemi munkát ekkor még nem tudott végezni. Az 1905 után gomba módra szaporodó egyesületek közül csak a legfontosabbak és a mozgalom irányának vizsgálatához szükséges szervezetek kerülnek itt bemutatásra. 1908-ban gróf Pállfy Sándorné alapította meg a Katolikus Patronage-t. Deklarált célja: a züllés veszélyének kitétt lányok megmentése.⁹ Ez a segélyező egyesület elsősorban a cselédlányokat karolta fel.

Ugyanabban az évben alakult meg a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége, család- és cselédvédelmi céllal. Ez nevében már országos szervezet, valójában csupán propagandájában tud az lenni.

Az országos szervezettség valódi mércéjét elsőként a Szociális Missziótársulat érte el. Farkas Edith hívta életre 1909-ben. Támogatóik a legmagasabb egyházi személyek köréből kerültek ki: Prohászka Ottokár, Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök és Mázy Engelbert dr., aki a szabályzat megalkotásában is segített és ő látta el a lelki felügyeletet is.

Mi indokolta e társulat szükségességét? A katolikus nőpártoló, karitatív szervezetekben már több éve dolgozó nők számára világossá vált: a szervezetek, egyesületek fenntartásához, életképes működtetéséhez, a szociális intézmények vezetéséhez képzett és elkötelezett emberek kelleneek. "... ezek a munkaterek nem csak hivatásos, de hivatalos munkaeöket igényelnek; hivatásosan végzett hivatalos munka pedig "egész embert" kíván, vagyis olyan nöket, akik egész életüket a szociális munkásságnak próbálják szentelni."¹⁰

A Szociális Missziótársulat vállalja azt a feladatot, hogy szociális, gazdasági, karitatív, hitbuzgalmi, tudományos és nömozgalmi tevékenységekre képezze ki és tömörtse a nöket. Tagjai kétfélék lehetnek: beltágok, lényegében apácák és kültágok, azaz különféle világi személyek, férfiak és nök egyaránt. Szervezeti felépítése, műkölési rendje megegyezett a többi létező egyesületekével. Volt alapszabályzatuk, vezetőjük, "tishti karuk". Évente egy alkalommal tartottak beszámoló közgyűlést, ahol értékelték az előző évi munkát, elfogadták a következő évi munkatervet, vezetőséget választottak. Az Országos Szervezet Elnöksége irányította a kültágok munkáját. A Szociális Szeminárium keretében a beltágok kaptak igazán hosszú felkészítést - ez egy évig tartott --, s utána egy évig kötelees volt vállalni a beltagságot. A Szociális Missziótársulat legfontosabb intézménye a Hivatal volt. E hivatalban különböző társegyesületek is helyet kaptak, pl. Országos Katolikus Növédő egyesület; katolikus egyetemi hallgatónök Szent Margit-köre; Országos Katholikus Leányszövetség, Magyar Katholikus Tanítónök Egyesülete, Országos Katolikus Patronage Egyesület, Katholikus Munkásnöegyesület. Ezek a szervezetek nem olvadtak be a Társulatba, megtartották saját vezetőségüket, programjukat, de nem határoították el magukat sem a Missziótársulattól, sem egymástól. Mivel ezen szervezeteknek szükségük volt a szakképzett munkatársakra, szoros volt a kapcsolat a Növédelmi Hivatal egyes tagjai, illetve a Missziótársulat között. A Növédelmi Hivatalhoz bármilyen problémával lehetett fordulni: a családdal, a gyermekneveléssel, a pályaválasztással, elhelyezkedéssel kapcsolatban, s ide be lehetett nyújtani segélykérelmeket is. A

katolikus nőmozgalom indulásától eltelt több mint tíz év magukat a mozgalom vezetőit is rádöbbenette arra az igazságra, hogy csak segélyekkel nem lehet megoldani a nők, a családok gondjait. A segély fontos segítség, de csak tűzoltásra elég, s eldönteni is igazán nehéz volt, ki az igazán rászoruló, s ki nem. A bajokat mélyebben kell megragadni és megoldani "Amióta a katolikus nővédelem terén szerencsém van foglalkozni, folyton tapasztalom, hogy az ügyek legnagyobb része tulajdonképpen a "Szegényügy" rovatába tartozik. ... Alalmaznaadással a szegényügyet meg nem oldjuk, és lényegileg előbbre nem visszük, hiszen Dárius kincse sem lenne elég a kérelmezők segélyezésére"¹¹ írta maga az egyesület alapítója, Farkas Edith.

A Missziótársulat tartott fenn Szikszón egy szeretetházat, Reformatóriumot (javító-nevelő intézetet), egy katolikus elemi iskolát is. A Társulat kizárólag szociális jellegű célokat fogalmazott meg, csupán az ilyen jellegű kérdésekkel foglalkoztak a különböző szakosztályok munkatársai, pl. a szervező, népgondozó, a kórház- és fogházmissziós, a gyermekvédelmi, az ifjúsági csoport is.

A Szociális Missziótársulat megalakulásakor a legjelentősebb katolikus nőmozgalmi szervezet volt. Az 1910-es években sorra jelentek meg a vele egyenrangú, a szociális munkánál jóval szélesebb területet felkaroló szervezetek. A Társulat sokáig működött, a két világháború között is aktívan dolgozott, de a politikai jogokért vívott harcot, a politikát soha nem engedte be a Társulat életébe. Ez volt az oka annak, hogy a nővérek egy része 1918-ban kilépett a Missziótársulattól és Schlachta Margit vezetésével megalapították a Keresztény Női Táborot. E pártot az különböztette meg az összes többi katolikus nőegylettől, hogy alapszabályában többek között megtaláljuk a politikai jogok fontosságát.

Missziótársulat politikamentessége miatt nem lehetett a keresztény nők országos összefogásának irányítója sem.

Míg a társulat lényegében minden hozzákerülő problémával foglalkozott, függetlenül a segítségre szoruló társadalmi helyzetétől, az 1912-ben újra megalakult Katolikus Munkásnő Egyesület kifejezetten rétegspecifikus volt. Az egyesületet Korányi Sarolta szervezte meg. Egy olyan területre igyekezett behatolni, mely sok szempontból érintetlen volt. A munkásnőket sem a feministák, sem a szociáldemokraták nem tudták igazán megszervezni. Gazdátlan volt a nőknek ez a rétege. Amikor az engedélyeket megkapták, nem sokan hittek munkája értelmében.

Korányi nem értett egyet a nők munkába állásával. A nők számára a legmegfelelőbbnek a háztartást, a családot tartotta. "Ami a női munkát illeti, tekintetbe veendő, hogy a női szervezet nem mindenfajta munka végzésére alkalmas és hogy a nő főleg a házi munkára van hivatva. A házban végzett munka védi a női méltóságot,

megkönnyíti a gyermekek jó nevelését és szolgálja a családi boldogságot.¹⁴ A fiatakorúak munkába állását egyenesen bűnnek tartotta, mert ezzel a jövő munkáskezzeit teszik tönkre, veszélyeztetve az ország fejlődését.

Korányi e téren látja az egyház újabb térhódításának a lehetőségét. A munkásnőket meg kell védenie a szociáldemokraták befolyásától, "kik ugyan érdekeik ügyes védelmezői, de hitük és erkölcsük megméltelyezői".¹³ Rövid idő alatt viszonylag nagy tagságot toborzott -- kb. 24000 tagja volt a Katolikus Munkásnő Egyesület kb. 30 szervezetének.

Az egyesületek legfőbb célja az volt, hogy segítsék a munkába álló nőket. Képviseljék érdekeiket, jogaikat. Geöcze Sarolta az úri középosztály lányainak, nőinek problémáival foglalkozott. E réteg is egyre nagyobb létbizonytalanságba kerül, s hagyományaitól idegen a nők képzése. Emellett sújtja a tanulnivaló lányokat a felsőoktatásba bekerülés külön elbírálása, egyes pályák elzárása. A kérdés az, mit tanulhatnak a középosztály lányai, tudják-e hasznosítani a tanultakat. A legkézenfekvőbb és legnépszerűbb pálya a tanítónői volt. Ide viszonylag könnyen be lehetett kerülni és állás is volt.

A különböző egyesületek, társulatok munkájának összefogására 1913-ban került sor, amikor Prohászka helyesen állapította meg: "A katolikus nővédelem kiemelkedett a patronázsok ifjúsági kereteiből s a társadalom széles rétegeire terjeszkedett ki. ... Ennek a munkának a végzésére az egész magyar társadalomban ébreszteni s nevelni kellett a szociális érzést és sokodalúan szervezni a társadalmi kooperációt."¹⁴

Pallavicini örgrófné vezetésével alakult meg a Katolikus Női Tanács, mely koordinálni akarta a különböző szervezeteket, de a nőmozgalmi hagyományokhoz egészen furcsán viszonyultak: a meglévő szociális egyesületek működése helyett tisztán egyházi intézmények létrehozására szöflöttak fel.

A Tanács létrehozása nem jelentette az egyes szervezetek önállóságának feladását. A háború idején nem is tudott komoly tevékenységet kifejtteni, elsorvad. Az egyesületek nevében támogatták a hadhalépést, a háborús kormányt. Szociális munkájukat, a nők segítségét és szervezését kizárólag karitatíve, gazdasági téren tovább folytatták. A katonák családjainak ellátása, a sebesültek ápolása és segítése, az elesettek családtagjainak felkarolása volt mindennapi munkájuk célja.

1918-ban alakult meg a Magyar Katolikus Nőegyletek Országos Szövetség már valóban koordináló, összefogó szerepet tölt be. A fő hangsúly továbbra is a szociális munka, de emellett megjelenik a politikai érdekvédelem szükségessége is.

Jegyzetek

1. 1894. XXXI. tc. a házassági jogról, a XXXII. a gyermekek vállalásáról, XXXIII. az állami anyakönyvezésről szóló törvénycikkek: polgári hatóságok veszik át az egyház jogkörét. Magyarország történeti antológiája. III. 1848--1944. Bp. 1982.
2. Laura Malholm: Die Frauen in der socialen Bewegung. Bp. Huszadik Század. 1901. 1. 215.
3. Mérei Gyula: Politikai pártok programja. Bp. 1934. 327--330.
4. Martinovich Sándor: A Kereszténység és Feminizmus. Pécs. 1918.4.
5. I. m. 23.
6. I. m. 29.
7. I. m. 34.
8. Balázs Benedichte: Korányi Sarolta 1869--1935. Bp. 1935. 34.
9. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München. 1973. 497.
10. Farkas Edith: A Szociális Missziótársulat rövid ismertetése. Bp. 1911. 153.
11. I. m. 30--31.
12. Balázs Benedichte: I. m. 73.
13. I. m. 50.
14. I. m. 41.

Irodalom

a) Korabeli kiadványok:

1. Farkas Edith: A Szociális Missziótársulat rövid ismertetése. Bp. 1911.
2. Huszadik Század. Bp. 1901--1911.
3. Martinovich Sándor: Kereszténység és feminizmus. Pécs 1918.

b) 1918 után megjelent művek:

1. Balázs Benedichte: Korányi Sarolta a szociális munka nagy úttörője. Bp. 1935.
2. Giesswein Sándor Emlékkönyv. Bp. 1925.

SUBA ISTVÁN

KÉPVISELŐVÁLASZTÁS EGERBEN 1939-BEN

RÉSUMÉ: (*Election of candidates in Eger in 1939.*) The essay demonstrates the process of the 1939. year's election in Eger. It is a description of the candidates, their political programmes and their fights. The essay introduces us the political career of the winning representative, Kálmán Petro, as a typical representative of the historical middle class.

Az 1938-as évben jelentős változások következtek be a politikai életben. Az Imrédy kormány törekvései a rendszer kereteit feszegették: a Magyar Élet Pártjának zászlóbontása, a második zsidótörvény benyújtása, a földbirtokreformra vonatkozó ígéret, és a németeknek tett engedmények aggodalommal töltötték el az uralkodó elit Bethlen vezette frakcióját. E csoport megszerezte Horthy támogatását, lemondatta a miniszterelnököt.¹

Utódja gróf Teleki Pál lett, aki fenntartotta elődje benyújtott törvényjavaslatait. Az új kormányfő politikájának alapkövét egy szilárd, leszavazhatatlan kormánypártban látta. Ennek megteremtésének az eszköze a parlament feloszlatása és az új választások kifizése, amire 1939 tavaszán került sor.²

A választásokat Budapest vonatkozásában Ránki György dolgozta fel.³

Nem lesz érdektelen megnézni, hogy egy vidéki városban hogyan zajlott le az 1939-es választás. Dolgozatunknak ez a célja, s ezen keresztül apró adalékok nyújtása a korszak politikai kultúrájához.

A választásokat az 1938. XIX. tc. alapján bonyolították le.⁴ E törvény általánossá tette a titkos szavazást (amelyet a korábbi 1925. évi választójogi törvény a városokra korlátozott). A választójogosultság kritériuma volt: 10 évi állampolgárság, 6 évi egyhelyben lakás, az elemi iskola 6 osztályának elvégzése. A törvény egyéni választókerületeket és lajstromos választókerületeket jelölt ki. A lajstromos kerületekben a férfiaknál a 26., a nőknél a 30. életév betöltése volt a korhatár. Az egyéni választókerületben a férfiaknál is a betöltött 30. év, s azon felül az állandó foglalkozás és családfenntartási minőség igazolása.

Vidéken választókerületenként egyéni jelöltekre és megyei listákra szavaztak. Budapesten és a törvényhatósági városokban csak listákra szavaztak. A vidéki választók tehát két szavazatot adhattak le; egyéni jelöltre és a megyei listára.

A választásokon problémát jelentett a zsidók szavazati joga. Az 1939. évi IV. tc. (a második zsidótörvény) kimondta, hogy aki zsidó, annak csak akkor van szavazati joga, ha ő maga és a szülei Magyarországon születtek, és igazolja, hogy felmenői 1867 óta az ország területén laktak.

A választások kifrása után, a törvény rendelkezéseinek betartására, a szavazás lebonyolítására megalakult a Központi Választmány Heves megyében.

A törvény újjászervezte a választókerületeket. A régi beosztás 8 kerületből állt, ebből megszűnt a pásztori és a kápolnai kerület, településeiket más kerülethez csatolták. Az egri kerületből elcsatolták Nagytálya, Maklár, Füzesabony, Kerecsend és Demjén községeket, helyette 12 falut kapcsoltak a városhoz a megszűnt kerületekből.

Az egri választókerület településeit és választóit a következő táblázat szemlélteti.⁵

Egri kerület választói

Település	Lajstrom	Egyéni
Eger	9824	7009
Egerszalók	219	171
Verpelét	1160	1014
Tarnaszentmária	172	148
Feldebrő	512	433
Aldebrő	368	316
Kompolt	432	393
Kál	1039	959
Kápolna	418	393
Tófalu	297	263
Kerecsend	583	554
Demjén	301	280
Összesen:	15325	12833

A szavazatok közül a lajstromos névjegyzéknél 5501 esik vidékre, míg az egyéni névjegyzéknél 5824. A többi szavazatot Eger városa adja le, tehát a választókerületet uralják a város szavazópolgárai.

A vidék és Eger választói számát a következő táblázat mutatja:

	Lajstromos	Egyéni
Eger	9824	7009
Vidék	5501	5824

Eger városát 13 szavazóközre osztották.⁶ A Központi Választmány kijelölte a szavazóközök bizottságait, amelyek elnökből, jegyzőből és ezek helyetteseiből álltak. A bizottságok összeállítása nem zajlott le simán, többen visszaléptek.⁷ A megalakult bizottságok tagjai május 19-én esküt tettek.⁸

A választmány március 16-ig összeállította a választói névjegyzékeket a polgármesterek és a községi előljárók adatai alapján.

A választói névjegyzékből 58 személyt hagytak ki. A kihagyottak 1/3-a volt zsidó származású, a többiek a törvény egyéb rendelkezéseinek nem tudtak eleget tenni.⁹ A felszólalásukat jegyzőkönyvbe vették, ezeket közszemlére tették ki a városháza kistanácstermében, majd a Központi Választmányhoz terjesztették fel.

A választópolgárok közül Eger városában 855 zsidó szavazó kérte a bejegyzését május 13-ig, ők a választói névjegyzék "megjegyzés" rovatába írták be a következő szöveget: 1939. IV. 1. Az igazolást -- az ősök okmányai alapján -- egy négytagú bizottság végezte a Városházán.¹⁰

A Központi Választmány kinyomtatta a plakátokat a tudnivalókról.¹¹

A szavazópolgár az egyéni választókerületében választ képviselőt, kék színű szavazólappal, míg Heves vármegye mint lajstromos kerület 3 képviselőt és 3 pótképviselőt választ, fehér szavazólappal. A szavazópolgár odateszi a keresztet ahova kívánja, hiszen ez már titkos szavazás. A polgárok szavazóigazolványt kapnak, mert a törvény értelmében -- az előírt feltételek alapján -- egyesek csak egy módon szavazhatnak. A szavazás kötelező, aki nem tudja megindokolni távolmaradását, az 5--25 pengő büntetést fizet.

A pártok képviselői már május második hetében megszerezték a választópolgárok ajánlási leveit, amit a Választmány ellenőrzött.¹² Az ajánlatok átnyújtóit a szavazatszedő bizottságok mellé jelölték ki, mint a pártok bizalmi egyéneit.

A pártvezérek benyújtották az engedélyt, illetve a jóváhagyást a jelöltek indítványához.¹³

A kormánypárt kérte, hogy a listán feltüntethesse a pártvezér gróf Teleki Pál nevét, amit a Választmány május 22-i ülésén engedélyezett. Ugyanezt megtagadta a Kisgazdapárttól, az indoklás: a szavólapok már ki vannak nyomtatva.¹⁴

A Központi Választmány megállapította a listák sorrendjét.¹⁵ Első a Magyar Élet Pártja, második a Nyilaskeresztes Párt, harmadik a Kisgazdapárt.

A listákon induló jelöltek a következő személyek voltak:

Magyar Élet Pártja: Ivádi Béla ny. miniszter, vitéz Taby Árpád testőrőrnagy, Plász István kisgazda, Kemény Imre dr. birtokos, vitéz Gönczö János községi bfró, Döry Gyula dr. birtokos.

Független Kisgazdapárt: Soltész János dr. ügyvéd, ifj. Adorján József borkereskedő, Milasszin Kornél ny. ezredes, Ficsor Béla gazda, Cseresnyés Aladár birtokos, Miskolczy István kőművesvállalkozó.

Nyilaskeresztes Párt: Kerekes Béla dr. magántisztviselő, Gosztony Sándor birtokos, Kis M. Pál gazda, Dobsa László ügyvéd, Pelle Mihály bércséplő, Antal János birtokos.

A pártok listáin kívül, amelyek az egész megyére vonatkoztak, az egri egyéni választókerületben idnultak a pártok jelöltjei.

Eger város képviselői mandátumáért 1939-ben három politikus indult a választáson.

Budaváry László szélsőjobboldali politikust az ellenforradalom vihara dobta be a politikai életbe. Szakmája tanító, majd tanfelügyelő. Az első nemzetgyűlési választáson Rákospalotát képviselte fajvédő programmal, utóbb is ezt az irányvonalat támogatta. Lapot alapított és szerkesztett Nemzeti Élet címen 1939 tavaszán, amelyben nyilaskeresztes eszméket hirdetett.¹⁶ Képviselőjelöltünk már egyszer fellépett e mandátumért 1931-ben, de alulmaradt Petro Kálmánnal szemben, mert nem rendelkezett a klérus támogatásával.

A másik képviselőjelölt a Kisgazdapárt támogatásával indult. Miskolczy István építési vállalkozó, kőműves kisiparos, tősgyökeres egri. Mesteri oklevelet szerzett, jól működő cége volt. Ő építette a város több házát, kápolnát Egyeken, és a Ferences rendház átalakítását is ő irányította. Másodállásban az ipartestület elnöke, politikával most foglalkozik komolyan.¹⁷

Harmadik jelölt a város eddigi képviselője Petro Kálmán, akinek már eleve győzelmet jósoltak. Hogyan alakult az ő pályafutása és képviselői munkássága?

Petro Kálmán 1888. május 17-én született Miskolcon. Középosztálybeli családban, apja ügyvéd, az érseki uradalom jogtanácsosa és ügyésze. Az egri jogakadémián tanul, majd a budapesti egyetemen fejezi be tanulmányait, itt szerez államtudományi doktorátust és ügyvédi oklevelet.

Egerben telepszik le, a szatmári püspöki uradalom ügyésze lesz. Bekapcsolódik a helyi politikai életbe, városi, majd megyei törvényhatósági tag lesz. Bevált az a magyar felfogás az ifjú ügyvédnél, hogy a hivatása szinte predesztinálja az embert a politikai életre. 1918-ban az egri földműves olvasókör vezetője, A Tanácsköztársaság kikiáltása után letartóztatják. A proletárdiktatúra bukása után bekapcsolódik a politikai és gazdasági életbe.

Az egri székesfőként, a szatmári püspökség, az egri egyházmegyei Takarékpénztár jogtanácsosa.¹⁸ Szoros kapcsolat fűzi Szmracsányi Lajos egri érsekhez, akinek bírja a bizalmát.¹⁹ Az ő inspirálására indul az 1931-es képviseléválasztáson Egerben. A Keresztény Szociális és Gazdaság Párt programjával lépett fel. A program megítélésünk szerint az agráriánus érdekeket szociális reformpolitikával kívánta összeegyeztetni, célja volt a városi középrétegek megnyerése.²⁰ Petro Kálmán 1931. június 12-én mondta el programbeszédét. Rámutatott arra, hogy nem az ígéretek embere. Törekvése, hogy minden ember munkához jusson, és mindeki meg tudja keresni mindennapi kenyerét. A parlamentben gazdasági kérdésekkel akar foglalkozni.²¹ A választásokon az ígéreteknek és a támogatásnak köszönhetően megválasztották.

Akkori ellenfele Budaváry László 2857 szavazatot kapott, míg Petro Kálmán 7244 szavazatot. Tehát a különbség, a 4387 szavazat is jelzi a támogatás mértékét. Képviselőnk 1931. október 28-án kilép a pártból és párton kívüli képviselőként tevékenykedik.²²

Támogatta Gömbös politikáját, de nem csatlakozik a kormánypárthoz. Az 1935-ös választáson párton kívüli jelöltként szerepelt, ellenfele nem volt. A megújított mandátumát 1935. március 31-én kapta meg. A programja nem változott: "... programom továbbra is az egyenes út és a becsületes politika".²³ E tevékenységét folytatta 1939-ig. 1939 tavaszán belépett a kormánypártba -- a Magyar Élet Pártjába -- fgy hivatalosan is a párt színeiben indult a választáson.

Miben állt képviselőnk tevékenysége, amely hatalmas népszerűséget szerzett neki városában? Mindenekelőtt abban, hogy kitűnően tudta érvényesíteni városa érdekeit és több feltételnek is eleget tudott tenni.

Miben nyilvánult meg Eger választóinak az érdeke? A város gazdasági élete a szőlőtermelésre épült. A lakosság 33,5 %-a foglalkozott mezőgazdasági műveléssel,

míg az ipart és a szolgáltatást 25,1 % képviselte a keresők közül. A szőlőterület aránya 23,9 %, ami az országos átlag tízszerese.²⁴ Az intenzív szőlőművelés kihatott a birtokmegoszlásra is. Az egy katasztrális holdas vagy ennél kisebb gazdaságok aránya 49,7 %.²⁵

A monokulturális szőlő- és bortermelés és értékesítés a város legfőbb érdeke, és ezt az érdeket kellett képviselni a város "első" politikusának.

A másik feltételként bírnia kellett az egyház, az érsekség és főkáptalan bizalmát és támogatását. A katolikus klérus "nyers" érdekeit is képviselni kellett, ezt nagymértékben megkönnyítette a rendszer hivatalos ideológiája, a kereszténymezeti gondolat.²⁶

A harmadik feltétel, ami bizonyos fokig következik az előzőből, hogy a jelölt tagja-e a kormánypártnak. A kormánypárt -- különböző elnevezésekkel -- az uralkodó osztály hatalomgyakorlásának formai kerete volt, e pártot nemcsak az ideológia, hanem a fennálló renddel való érdekazonosság tartotta együtt.²⁷

A hatalom gyakorlása korszakunkban a földbirtokos arisztokrácia, a monopolista burzsoázia és a történelmi középosztály együttműködésén, illetve kompromisszumán alapult. A három hatalmi tényező politikai súlya a mindenkori helyzet és erőviszonyok függvényében alakult. A történelmi középosztály politikai súlya rendszerint krízishelyzetben növekedett meg, így ezekben az években, amikor egyes körei nyíltan hangoztatták az őrsváltás gondolatát.²⁸

A történelmi középosztály és ezen belül a hivatalnoki apparátus jelentőségét az adja, hogy ők működtették a rendszer apparátusát.²⁹

E réteg magát nemzetfenntartónak tekintette. Jellemzője volt: a vezető szerepében való hit, a tekintélyelvű és hierarchikus gondolkodás, a közjogi hagyományokhoz való ragaszkodás, a mélyreható változásoktól való idegenkedés, valamint a területi revizionizmus gondolata.

A középosztálybeliség feltétele volt egy sikeres politikusi vagy képviselői pályának.³⁰

Petro Kálmán "típusa" volt a társadalom ezen jelentős rétegének, a történelmi középosztály, illetve annak tisztviselő értelmiségi rétegének. Politikusi pályafutása ugyanilyen tipikus.

Petro Kálmán harca a parlamentben egyrészt a borfogyasztási adó csökkentéséért, illetve eltörléséért folyt, továbbá növelni kívánta a bor kivételét. Ez ügyben állandóan interpellált, hangoztatva az adó nagyságát, és állami támogatást követelt. Másrészt igyekezett elérni, hogy a gyengébb minőségű borokat szeszé lehessen főzni, amihez a kormány időnként hozzájárult.³¹ Sikerült elérnie, hogy a

bortörvény végrehajtási utasításában külön "egri borvidék" létesített. Többször foglalkozott a mezőgazdasági szakoktatás kérdésével, és fellépett az egri Jogakadémia megszüntetésének a terve ellen. A legfontosabb azonban az államsegélyek megszerzése a városnak. Képviselőségének ideje alatt mintegy másfél millió pengőt szerzett városának. A városi számvevőség adatai szerint 1932. június 1-jétől 1939. május 6-ig 1 millió 365 ezer pengőt harcolt ki az államtól, mint: éhségsegélyt, fagykársegélyt, valamint útépfítésre, adósságtörlesztésre stb. Erre a tényre mindig emlékezteti hallgatóságát.³² Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Petro Kálmán nem politikus volt, hanem *kijáró*, és ebben rendkívüli ügyességet árult el, széles körű kapcsolatrendszerrel épített ki az államigazgatással, felhasználva egyházi összeköttetéseit. Természetes, hogy így Eger városa az ő hinterlandjaként működött: a város ragaszkodott képviselőjéhez. Így válik természetessé a város sajtójának próféciája, hogy Petro Kálmán "legyőzhetetlen jelölt".³³ A választás lefolyása sima, majdnem egyhangú volt.

1939. május 7-én volt a MÉP jelölógyűlése, ahol megjelent dr. Hedry Lőrinc főispán és Okolicsányi Imre alispán. A gyűlés egyhangúlag jelölte képviselőjéül Petro Kálmánt. Lugosi Lajos káli kispáza kérte, hogy a párt Mayer János volt földművelésügyi minisztert indítsa a vármegyei listán. Hedry Lőrinc főispán elutasította a kérést, mivel a párt országos vezetősége Mayer Jánost, mint Nagyatádi Szabó István munkatársát a nagyatádi egyéni kerületben kívánja indítani. Az Egri Újság hasábjain egymás után jelentek meg a képviselő érdemeit méltató cikkek. A képviselőjelölt választási kampányának az alaphangját a következő kijelentés adta: "... csak magamat adom, a munkámat, a magyar szívemet..."³⁴ Az eddigi munkásságát méltatja: "... ki tud ezekhez a nagy eredményekhez hasonlót felmutatni."³⁵ A kormánypárt választási programját gróf Teleki Pál Szegeden tartott beszéde adta meg, ahol az országépítés új időszakáról beszélt és a megnövekedett feladatokról.³⁶ Petro Kálmán ezt véve alapul egymás után mondta el programbeszédeit a kerület falvaiban május 14-én, magában a városban május 21-én vasárnap délután ismertette programját a halaspiaci iskola udvarán,³⁷ ahol mintegy háromezer ember szorongott -- a kortárs beszámoló szerint. A gyűlést a nyilas párt megpróbálta megzavarni, de mivel kisebbségben voltak, inkább eltávoztak. A jelölt ismét nem ígért semmit "... csak munkáját, jószándékát, becsületes törekvését..."³⁸ Mindez elég volt a város polgárainak, hiszen nem vehette fel a versenyt Petro Kálmánnal sem szónoki tehetség, sem szervezetség, sem politikai múlt dolgában senki. Miskolczi István, a Kisgazdapárt jelöltje erőteljesen, kedélyeskedve próbált volna beszélni, ami tíz percig sikerült is. Budaváry László csak egyszerű nyilas agitációt fejtett ki, ami visszatetszést szült. Ennek adott hangot a sajtó is. A "lángoló nagy

szavakkal", de idegen formaruhában és eszmék alapján és formák közé akarják törni a magyar életet, hangzott fel az ellenvetés. A magyar erő zöld ing nélkül is tud győzni, a hungarista mozgalomban szellemileg kiskorúak és bűnözők vannak. Budaváry László magát magyar megváltónak tartja, aki minden pártot végig szolgált, becstelen ember -- írják a zsurnaliszták, akik "a közvélemény" hangulatát fejezték ki.³⁹ Petro Kálmán nem támadta nyíltan ellenfeleit, a kisgazdapárti képviselőről tudomást sem vett, a nyilaskeresztes pártjelöltet a sajtó intézte el helyette néhány cikkel.⁴⁰

A választás pünkösd hétfőjén, május 29-én simán, rendbontás nélkül lezajlott. A Központi Választmány az eredményeket a beérkező jegyzőkönyvek és iratok alapján értékelte.⁴⁰

Az egyéni választókerületben Petro Kálmánt választották újra, ami az előzmények után várható volt.⁴²

A megyei lajstromok közül a Magyar Élet Pártjának a lajstroma győzött.⁴³

A korabeli közhangulatot így jellemezte a kor publicistája: "... a magyar nép a jobboldali gondolat mellett mondott ítéletet".⁴⁴

A választásokon a Magyar Élet Pártja fölényesen győzött, több mint 180 mandátumot szerzett, ugyanakkor a kormánypárt nagy része kicserélődött, több mint 125 képviselő vett búcsút a parlamenttől. Az új emberek a történelmi középosztálynak radikálisabb, fasizálódásra hajlamos egyénei voltak. Így Petro Kálmán képviselő a maga konzervatív, vallásos, nemzeti gondolkodásával "avultnak" számított. Továbbra is szorgalmasan járta ki városának a segélyeket. 1942-ben cselekedte élete nagy tettét, amikor ő terjesztette be Horthy István kormányzóhelyettes emlékét megőrkítő törvényt. E pillanat volt élete és politikusi működésének csúcsa.⁴⁵

Jegyzetek

1. Magyarország Története 1918--1945. II. 943--976. Szerk.: Ránki György. Bp. 1978.
2. Választói hirdletmény. Heves Megyei Levéltár IV--404/101. Választói névjegyzékek és az 1939-es választás irományai.
Továbbiakban: HML. IV--403/101.
3. Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. Mozgásterek és kényszerpályák c. kötetében Bp. 1983.

4. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungaria) 1938. XIX. tc. Az Országgyűlési képviselők választásáról. A törvény bonyolultságát mutatja, hogy több mint 228 paragrafust tartalmaz. Bp. 1939. 161--250.
5. Forrás: HML. IV--404/101 anyagai alapján összeállítva.
6. HML. IV--403/101.
7. Miklóssy Zoltán a 10. szavazókerület jegyzője, az elnök fiatal korát kifogásolja, míg ő az "öreg" csak jegyző. Kádár Gyula elutazik ... stb. HML. IV--403/101.
8. HML. IV--403/101.
9. HML. IV--403/101.
10. A bizottság tagjai: dr. Kálnoky István, Nemeček Aurél, Pap István és dr. Mlinkó Antal.
11. A hirdetményeket május 19-ig kellett kifüggeszteni, szavazókerületenként 5 példányt küldtek.
12. Kiderült, hogy több polgár egyszerre két ajánlást is aláírt, Nyilaskeresztes Párt és a Kisgazdapárt lajstromára, Gosztony Sándor és Ficsor Béla jelölésére. Ezeket semmisnek tekintették. MHL. IV--403/101.
13. 1938. XIX. tc. 82. vö. HML. IV--403/101.
14. 1938. XIX. tc. 82. §. 4. bekezdés; MHL. IV--403/101.
15. Központi Választmány május 22-i ülése. MHL. IV--403/101.
16. A magyar társadalom lexikonja. Bp. 1930. 87.
17. Heves vármegyei ismertető és adattár. Bp. 1936. Szerk. Ladányi István.
18. Keresztény Magyar Közélet: Almanach I--II. Bp. 1940. II. 826.
19. Szmracsányi állásfoglalásának kialakításában azonban döntő szerepet az ő "kedves Károlya" Subich kanonok játszott, aki egyházmegyéjének legnagyobb szolgálatot nyugatra menekülésével tette. Külön kutatást érdemelne e két egyházi férfiú igen sajátos viszonya, nemcsak jellemük, hanem politikai ténykedésük miatt is.
20. Nemzeti Újság, 1931. július 2.
21. Eger. 1931. június 14.
22. Pesti Hírlap. 1931. október 29.
23. Eger. 1935. március 28.
24. Eger város mezőgazdasági művelés alá tartozó területe, ágak szerint: szántó: 34,4 %, kert 4,2 %, rét 5 %, szőlő 24,9 %, legelő 12,5 %, erdő és föld adó alá nem eső terület 8,4 %.
25. Heves vármegyei ismertető és adattár.
26. Az ideológia állandóan módosult, és különböző irányzatai voltak. Lásd. Gergely Jenő: Politikai katolicizmus Magyarországon 1890--1950. Bp. 1977.

27. Sípos Péter: A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártjáról. A fasizmus ideológiájáról c. kötetben. Bp. 1983.
28. A zsidótörvények ezt a folyamatot jól mutatják. A középosztályi körökben a polgári elnevezés egyenlő volt a zsidó megjelölésével, azon az alapon, hogy a polgárság nagyobb része valóban zsidó származású volt.
29. Problematikára lásd: Weis István: A mai magyar társadalom c. művét. Bp. 1930.
30. Ezt a kutatások jól kimutatják. Lásd: Sípos Péter--Stier Miklós--Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931--1939. Századok 1967. 3--4.
31. A bor, a szőlősgazdák és a részügy érdekében tartott felszólalásai a képviselőházban. 1931. nov. 9., dec. 9., 1932. dec. 1., 1934. ápr. 11., máj. 9., 1935. nov. 8., 1936. febr. 12., 1937. márc. 10., máj. 31., jún. 5., nov. 10., 1938. márc. 9., ápr. 27.
32. Eger. 1939. május 2.
33. Eger. 1939. május 7.
34. Eger. 1939. május 9.
35. Uo. Vö. Eger. 1939. május 11. és május 21.
36. Eger. 1939. május 11.
37. A mai 3. sz. általános iskola.
38. Eger. 1939. május 21.
39. Eger. 1939. május 21.
40. Eger. 1939. május 21., május 25.
41. Május 30-i ülése. HML. IV--403/101.
42. Forrásaink nem teszik lehetővé a pontos arány megállapítását.
43. A lajstromos szavazás eredményei:
Magyar Élet Pártja:	5623 szavazat
Nyilaskeresztes Párt:	4705 "
Kisgazdapárt:	2580 "
Érvénytelen:	950 "
44. Eger. 1939. június 1.
45. Utána egy hét múlva 1942. október 9-án agyvérzésben meghalt.

HALMAI ISTVÁN

**ADALÉKOK AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA HALLGATÓINAK
SZÁRMAZÁS SZERINTI REKRUTÁCIÓS VIZSGÁLATÁHOZ
A POLGÁRI KORSZAKBAN**

RÉSUMÉ: (*Aspects of the examination of the enrolment of the students for the Archbishopal Academy of Law in Eger in the bourgeois period*) As a result of the special tendencies of development in society the "production" of lawyers, and the results of that are quite complex in Hungary between the middle of the 19th - first half of the 20th century.

With the powerful development of the system of civil rights and bureaucracy from the turn of the century on, the importance of the layer of public servants and the vocational intelligentsia of the administration and the jurisdiction of the country had become vast.

Based on the register of about 4.000 students of a law-school important because of its number of students, this study provides data for the well-known fact, namely, that in the given period a considerable self-reproduction of the layer of public servants in law-schools can be witnessed.

Az abszolutizmus időszaka után¹ Egerben -- összevetve a polgári kor első felében a királyság területén működő többi hasonló jellegű felsőoktatási intézménnyel² -- hallgatói létszámában közepes nagyságú, ám centrális helyzetéből következően, továbbá területi rekrutációját, merftőbázisát illetően is fontos intézmény működött.³ Jelentősége Trianon után még nagyobb lesz, hiszen a korábban az egész Magyarország területét behálózó jogakadémiai rendszer zöme a határokon kívülre esik. Hiába történnek kísérletek részben hazatelepítésükre, részben koncentrálásukra,⁴ életképesnek csak három, felekezeti által fenntartott intézmény -- az eperjesi evangélikus (Miskolc székhellyel), a kecskeméti református és az egri katolikus érseki -- bizonyult a két háború között.

Az egri érseki jogakadémiai intézeti anyakönyvei⁵ alapján az 1861/62-es tanévtől az 1944/45-ös tanévig bezárólag minden beiratkozott I. éves nyilvános rendes hallgató adata rendelkezésünkre állt.⁶ Ennek alapján a leendő jogászok eltartója

(gondnoka, gyámja) "polgári foglalkozása", társadalmi helyzete többé-kevésbé bemérhetővé vált.

A különféle foglalkozási kategóriák kialakításánál komoly gondok mutatkoztak. Az adatok -- érthetően -- nem következetesen a gazdasági (jövedelmi) helyzet dimenziói mentén tördelve állnak rendelkezésre,⁷ vagy nem következetesen a társadalmi pozíció⁸ a meghatározó a különféle kategóriák (későbbi ranglétrák) kialakulásában. Összemosódások tapasztalhatók egyes rétegek esetében -- legzavaróbban az ún. középosztályoknál. Közismert, hogy a birtok, a vagyon, bárha alapkövetelmény, származás, rang, diploma nélkül nem ad lehetőséget felemelkedésre (pozícióváltásra), máskor viszont a vagyon, birtok hiánya esetén sem egyértelmű a deklasszáció hagyományos értelemben felfogott ténye, épp mert egyes értelmiségi hivatások funkcionális jellemzői történeti képződmények, s mint ilyeneknek, a vizsgált időszakban mindvégig komoly nehézkedési erejük, történelmi inerciajuk van.⁹

Osztályozási problémát okozott továbbá, hogy olykor többféle foglalkozást is találunk egyes joghallgatóknál: apja tanító és földbirtokos (földbirtokos és gőzmalomtulajdonos, bognár és földbirtokos stb.); főként a dualista korszakban, amikor is egy "úriembert sérteni lehetett azzal, hogy ő csak "inzsellér" vagy "kirurgus".¹⁰

Némely kategória kezelhetetlennek tűnt. A "polgár" minden bizonnyal valamifajta köztisztet jelentett. Az "özvegy" is nagy számban fordul elő a korai időszakban az anyakönyvekben; a később szintén nagy mennyiségben felbukkanó "magánzó"-val együtt elemeztük.

Meglehetősen nehéz volt differenciáltan kezelnünk az ún. "birtokos" kategóriát is, amely jelenthetett zömében lesüllyedt nemest, a parasztság egy szűk rétegét, mely tőkés paraszttá avanszált, de takarhatott "bérlet"; végül jelölhetett "földművest", "kisparasztot", "törpebirtokost" úgyszintén. A hiányos, a birtoknagyságot szinte sehol sem jelölő adatok igen kis mozgásteret engednek az elemzéseknél. A fenti esetekben nyilvánvaló, hogy homlokegyenest ellentétes vagy minőségileg más csoportokba tartozó személyekről is szó lehet. Iliába találtunk viszonylag nagy számban "kisbirtokos" megjelölést, csak fenntartással feltételezhetjük, hogy ez a tömeg meríti ki a "földműves" parasztság kontingensét. Az anyakönyvek precízen leginkább egy, a jövedelemforrás a földbirtokszerű konglomerátumot körvonalaznak csupán, ez azonban végképp ellenállna minden további finomszerkezeti elemzésnek.

Az apák polgári foglalkozásának jelölésénél az esetek nagy hányadában tehát nagyon eltérő társadalmi csoportokat, foglalkozásokat találunk ugyanazon kategória alatt, s mivel igen hosszú periódusról van szó, más-más korszakban ugyanazon

kategória más és más pozíciót is takart, takarhatott. A korai időszakban nagyon nehéz a magán-, illetve az állami tisztviselők elkülönítése (olyan evidenciáktól eltekintve persze, mint pl.: körjegyző, állomásfőnök vagy takarékpénztárnok); az ún. szabad értelmiségi pályákkal kapcsolatban ugyanez a helyzet. A 19. század végi adatokban a legritkábban szerepel, hogy egy orvos körorvos-e vagy hogy egy ügyvéd állami (uradalmi, egyházi) alkalmazott-e vagy magánpraxist folytat.

Lényegében Andorka Rudolf felosztását vettük alapul,¹¹ kevés módosítással. A módosítások legtöbbször a különféle "nagy csoportokon" belüli további differenciálás szempontjából és logikája alapján következett (pl. kísérletet tettünk az *állami tisztviselő* kategórián túl további belső szerkezetek leírására, e belső tendenciák lehetőségeihez képest részletesebb felvillantására).¹²

I. sz. táblázat
AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIA
HALLGATÓINAK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
(1861--1944)

	fő	%
- nagybirtokos, földbirtokos	253	6,61
- gyáros, nagykereskedő, vállalkozó, bérlő	95	2,48
- állami tisztviselő	1504	39,34
- uradalmi tisztviselő	149	3,89
- egyházi tisztviselő, lelkész	54	1,41
- magántisztviselő	40	1,04
- szabadfoglalk. értelmiségi	220	5,75
- kisiparos	368	9,62
- kiskereskedő	262	6,85
- hadi szolgálatban álló	150	3,92
- földműves, kisbirtokos	269	7,03
- bér munkás	124	3,24
- magánzó, özvegy	170	4,44
- szolga	17	0,44
- nincs adat	148	3,78
Összesen:	3823	100,00

83 esztendő viszonylatában vizsgálódva néhány összefüggés első pillantásra is nyilvánvaló. A tisztviselői rétegből (állami, egyházi, uradalmi, magán) kerül ki a hallgatók közel fele (46 %-a), s ha a szélesebb értelemben vett értelmiségi csoportot vesszük alapul (ha tehát a földbirtokos, tőkés és szabadfoglalkozású értelmiségi szülőket együtt számíttjuk), a jogászhallgatók 60,55 %-a tartozik ebbe a kategóriába. Ez a közel kétharmados arány az egri jogi főiskolán egyértelműen támasztja alá azt a tényt, hogy a polgári korszak egészében az értelmiség igen nagyfokú önreprodukciójáról van szó a jogászképző intézményekben. Különösen érvényes ez a tisztviselői kar esetében.¹³

2. sz. táblázat

A SZÜLŐK TÁRSADALMI HELYZETE SZERINTI MEGOSZLÁS*
(összevetés)

	A jogtudományi karok és jogakadémiai megoszlása a szülők társadalmi helyzete szerint (%) 1913/14-es tennév	Az egri jogakadémiai hallgatóinak megoszlása a szülők társadalmi helyzete szerint (%) 1901--1913 között	A jogakadémiai hallgatóinak megoszlása a szülők társadalmi helyzete szerint (%) 1941/42-es tennév	Az egri jogakadémia hallgatóinak megoszlása a szülők társadalmi helyzete szerint (%) 1935--1944 között
nagybirtokos szellemi foglalkozású	7,0	6,8	1,4	1,6
önálló keresk.	55,9	52,0	53,8	54,0
önálló iparos	9,8	11,3	5,3	3,8
vagyonából élő altiszt munkás	9,7	12,3	10,5	9,0
kisbirtokos paraszt	3,5	10,7	0,7	1,6
mezőgazdasági munkás	1,5	0,6	3,4	6,3
egyéb	4,4	3,0	7,5	6,7
Osszesen	5,9	0,9	1,6	--
	1,4	--	7,0	--
	100,0	A 100,0 %	100,03	A 100,0 %
		496 fő		1128 fő

* Andorka, 1979/2. 186--193.

Megkíséreltük egybevetni az Andorka által elemzett 1913/14-es jogi egyetemekre és akadémiákra, valamint az 1941/42-es csak a jogakadémiákra vonatkozó metszeteket az egri joglíceum két hasonló időintervallumának adataival, ahol ez a különböző kategóriabesorolások miatt egyáltalán lehetséges volt. (2. sz. táblázat)

A nagybirtokos szülők esetében lényegtelen az eltérés, a szellemi foglalkozású szülők a korábbi (1913/14-es) metszetben enyhén alulreprezentáltak az egri mintában.

Az önállóak (mind a kereskedők, mind pedig az iparosok) 1913/14-es %-os aránya az egri jogakadémián 1901 és 1913 között magasabb az egyetemi, főiskolai átlagénál, míg az 1935--1944 közötti intervallumban alacsonyabb, mint az 1941/42-es tanév jogakadémiai átlaga. Más összefüggésben Andorka 1898-as, 1908-as és 1913-as metszetek alapján az önálló kereskedők és iparosok gyermekeinek átlagát a felsőfokú tanintézeti hallgatók között a polgári korszak első felében 18 %-ban állapítja meg; az Egerben 83 év viszonylatában 17,62 %, ¹⁴ a korai korszakban kevéssel 18 % feletti.

A "magánzó" és az "özvegy" kategória nagy száma miatt mindkét időmetszetben és mindkét esetben lényegesen magasabb a "vagyonukból élők" százalékos aránya Egerben ¹⁵ míg a "kisbirtokosság" száma az első világháború körül alacsonyabb, a vizsgált korszak végén magasabb az Andorka által közölt adatokénál.

83 esztendő összesített adatai ugyan utalnak fontos összefüggésekre, s kijelölik a leglényegesebb viszonyítási pontokat tárgyunkat illetően, azonban nélkülözhetetlennek tartottuk, hogy a származás szerinti megoszlás vizsgálata olyan módon történjék, hogy bizonyos dinamikát is lehetséges legyen lefni. Időintervallumokat vettünk fel, s ezek összesített adatait vetjük egybe és kísérelünk meg bizonyos tendenciákat lefni. Az időperiódusok felvételénél az egri joglíceum belső szervezetét érintő változások logikáját is figyelembe vettük, s így több szempontból szerves intervallumokat kaptunk.

Természetesen a legelemibb választóvonal az első világháború időszaka, s közvetlen következménye: Trianon, valamint az azt körülvevő évfolyamok. Ez külön egységet képez, mint sajátos interregnum.

A világháborúig tartó szakasz első választóvonala 1875, tehát a 4 évfolyamos képzés megindításának időpontja a jogiskolán. Ezt egy a hallgatói létszám szempontjából stabilizációs korszak követi (1875--1890), majd egy 1891-től a századfordulóig tartó szakasz, amely a főiskolás létszám jelentős emelkedésének kezdetétől indul, s amely egybeesik a délszláv nemzetiségű és zsidó származású hallgatók tömeges jelentkezésével. Végül egy 1901-től az utolsó békeévig tartó korszakot különítettünk el. A két háború közötti időszakban az 1924--34 és az 1935--44 közötti periódust vettünk fel; a hallatlan mértékben megnövekedett jogászlétszámot többé-kevésbé két egyenlő kontingensre bontva.

Általánosságban feltűnik, hogy a kvantumában legjelentősebb két réteg töretlen felfelé tartó mozgást ír le, ami a létszámukat illeti. A populáció 40 %-át (!) kitevő állami tisztviselő szülők tömege hallatlan dinamikával fejlődik, erőteljesebben a 20-as évektől. Az önállóak (iparosok és kereskedők) esetében ugyanez a tendencia érvényesül. A két szülői foglalkozási csoport együtt több mint a felét teszi ki az akadémiai létszámnak (56 %).

Két -- a fentiekkel ellentett tendenciát megvalósító -- társadalmi státus a földbirtokos és az ún. vagyonukból élők (magánzó, özvegy). Jelentőségük az első világháborúig érezhető. Az előbbiek 14, az utóbbiak 9 %-át teszik ki a polgári korszak első fele hallgatói létszámának. A későbbiekben elenyésző az arányuk (2, illetve 1,5 %).

A szabadfoglalkozású értelmiség számarányai -- ha csupán két nagy korszakot tekintünk -- nem változnak; két státus, a bérmunkás és a földműves pedig gyakorlatilag csupán a két háború közt jelenik meg. A kettő együtt a dualizmus korában a 3 %-ot sem érte el, míg a két háború között több mint 15 %-a az összlétszámnak. 16 (3. sz. táblázat)

NAGYBIRTOKOSOK

83 év viszonylatában az összlétszám 6 és fél százalékát, 253 főt kitevő tömegről van szó. Ennek 75 %-a 1913-ig van jelen a jogakadémián. A két háború közt a főiskolás hallgatók szüleinek már csak 2 %-a nagybirtokos, holott ez a dualizmus korában Egerben még több mint 14 % volt. Számuk és főként arányuk zuhanásszerű csökkenésének oka közismert. A földbirtokos népesség 82 %-a (208 fő) az akadémia szorosabb értelemben vett területi rekonstrukciós körzetéből, 11 vármegyéből érkezett a főiskolára, de még ezen belül is elkülöníthető egy tömör blokk. A legdominánsabb Heves és Jász-Nagykun-Szolnok mellett (100 fő), Borsod és Gömör, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Nógrád jelentősége számottevő. Úgy tűnik, hogy a főiskolához földrajzilag is közelebb eső területekről, birtokokról küldték az intézménybe gyermekeiket a nagybirtokos szülők, akik közül 27 református, 10 izraelita, 8 evangélikus; a többiek kivétel nélkül katolikus felekezettűek.

3. sz. táblázat
 AZ EGRÍ ÉRSEKI JOGAKADÉMIA HALLGATÓINAK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
 7 IDŐINTERVALLUMBAN (1861--1944)

Társadalmi státus	1861--1874		1875--1890		1891--1900		1901--1913		1914--1923		1924--1934		1939--1944		Össz. 1861--1944	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
földbirtokos	75		39		39		34		24		24		18		253	6,61
gyáros, nagykeres- kedő, vállalk.	3		4		12		23		6		20		27		95	2,48
állami tisztvi- selő	45		80		107		171		185		445		471		1504	39,34
uradalmi tisztv.	16		15		5		16		22		46		29		149	3,89
egyházi tisztv.	7		10		6		12		11		5		3		54	1,41
magántisztviselő	--		--		3		5		5		15		12		40	1,04
szabadfoglalk. értelmiségi	37		14		16		31		19		36		67		220	5,75
kisiparos	13		29		27		61		57		80		101		368	9,62
kiskereskedő	6		22		34		56		48		53		43		262	6,85
hadi szolg. álló	2		3		2		11		8		57		67		150	3,92
földműves	4		2		3		15		40		95		110		269	7,03
bérmunkás	--		1		2		3		10		37		71		124	3,24
magánzó, özvegy	38		23		8		53		16		14		18		170	4,44
szolga	1		1		1		3		3		3		5		17	0,44
nincs adat	45		9		1		2		--		5		86		148	3,78
összesen	292	7,63	252	6,59	266	6,95	496	12,97	454	11,87	935	24,45	1128	29,50	3823	100,00

TŐKÉSEK¹⁷

Közel 100 fő tartozik ebbe a kategóriába; számuk folyamatosan emelkedő tendenciát mutat, de egyetlen periódusban sem jelentős a létszámuk az akadémián.

4. sz. táblázat
A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
TŐKÉSEK (1861--1944)

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Össz. (fő)
gyáros, nagy- kereskedő, vállalkozó, bérlő	3	4	12	23	6	20	27	95
ebből izraelita vallású		4	10	12	4	1		31

Az ide tartozó főként kistőkés elemek 1/3-a izraelita felekezetű, annak a feltörekvő társadalmi csoportnak első vagy második generációs tagjai, akik utódaik révén a századforduló körül megkísérelték megcélozni a közhivatalokat, a dinamikus szélesedő magyar birodalmi közigazgatást.¹⁸ Található köztük gyümölcs-, fa-, gépnagykereskedő, szövő- és orgonagyáros, szikvíz- és likörgyártó, gőzmalomtulajdonos és malombérlő, több autófuvarozó vállalkozó. Kis számban föld-, illetve haszonbérlők, nagyobb arányban ingatlan ügynökséget fenntartók, ilyenfajta irodát működtetők. Legnagyobb részük az építkezési vállalkozás területén lelhető fel (vasbeton-, kőműves-, építkezési-, szerelő-lakatos vállalkozó), de fürdőtulajdonos, ruhatisztító intézet tulajdonos, sőt elektronikai vállalkozó is szerepel ebben a kategóriában.

Ha a területi rekrutációt vesszük figyelembe, Heves, Borsod és Pest vármegyékből -- lényegében Budapestről, Egerből és Miskolcraól -- kerül ki a vizsgált személyek 80 %-a, akik pozíciójukat tekintve zömmel a közép és alsó-közép burzsoázia csoportjába látszanak tartozni.

ÖNÁLLÓAK

Számszerűen is nagy, 83 év viszonylatában az összes hallgató szüleinek 16 %-át kitevő csoportról van szó esetükben. A polgári korszak első felében százalékos arányuk 19, a két háború közötti periódusban 13, tehát jelentősnek mondható mértékben visszaszorulnak.¹⁹

Az 1890-es évek elejétől erőteljesen érvényesülő tendencia az önálló iparos és főként kereskedő réteg tömeges áramlása általában a jogi pálya irányába. Az egri jogakadémia adatai ezt minden szempontból alátámasztják. Főiskoláról lévén szó, valamivel nagyobb is a nyitottság az értelmiségitől eltérő más társadalmi rétegek felé az egyetemek jogi karaihoz képest. Esetünkben tulajdonképpen a később megerősödő középpolgárság, polgári értelmiség első generációinak felbukkanását követhetjük nyomon, akik a jogi pályákon kezdik meg felkapaszkodásukat -- főként a századfordulótól Trianonig terjedő időszakban.²⁰ Óriási arányban találhatók meg köztük azok a többnyire német, zsidó származású elemek, akik felhalmozódó vagyonuk nagy részét ilyen módon investálják szellemi tőkébe utódaik révén, használják fel a társadalmi pozícióváltásra. Az izraelita vallásúak aránya a kiskereskedői rétegben 83 esztendő viszonylatában 53 %-os!

5. sz. táblázat

A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA ÖNÁLLÓAK (1861--1944)

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Össz. (fő)
kisiparosok	13	29	27	61	57	80	101	368
ebből izraelita vallású		4	4	8	5	3		24
kiskereskedők	6	22	34	56	48	53	43	262
ebből izraelita vallású	2	16	32	36	31	18	4	139

Míg az önállóak gyermekeinek aránya a felsőfokú tanintézetekben általában és országosan folyamatosan csökkenő tendenciát mutat,²¹ addig ez az egri joglfcumban nem tapasztalható, csupán a fenti réteg izraelita felekezetű hallgatóinak arányváltozásában; esetükben viszont zuhanásszerű 1924-től. Okát nem elsősorban a "numerus clausus"-ban látjuk, sokkal inkább abban, hogy a zsidóság nagy tömegei az első világháborúig már "rétegváltottak", s a hallatlan mértékben felszaporodott tisztviselői karban, szabadfoglalkozású értelmiségi rétegben található második és harmadgenerációik.

FÖLDMŰVESEK, BÉRMUNKÁSOK

A joghallgatók szüleinek mintegy 10 %-a tartozik a két kategóriába; lényegében csak a 20-as évektől számottevő csoportokról van szó. A földművesek (szegény- és kisbirtokos parasztság) esetében okunk van feltételezni, hogy nagy részüknél a birtok mellett valamifajta idényjellegű tevékenység vagy köztisztviselés is jelen van (pl. vasúti vagy postai alkalmazott alacsonyabb rangú tisztviselők stb.) -- bár erre a kettős státusra csak ritkán találtunk utalást. A kisbirtok a megélhetést ugyanis a legritkább esetben biztosítja önmagában.

A társadalmi ranglétrán lent elhelyezkedők a magasabb, olykor csupán látszatpozíciók elfoglalására törekedvén, erőteljesen aktivizálódnak; ahogy Laky fogalmaz "a munkáselem e széleskörű megmozdulása" tapasztalható,²² s ezzel egyértelművé válik a két háború közt a jogi pálya (a jogakadémiákon súlypontosan) "proletarizálódása".

6. sz. táblázat

A HALLGATÓK SZÁRMAZÁSA SZERINTI MEGOSZLÁSA FÖLDMŰVESEK, BÉRMUNKÁSOK (1861--1944)

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Össz. (fő)
bérmunkás	-	1	2	3	10	37	71	124
földműves	4	2	3	15	40	95	110	269
összesen	4	3	5	18	50	132	181	393

A bér munkások esetében a felfutás meredekebb ívű. A különböző foglalkozási ágak meglehetősen nagy szórásban jelentkeznek. Legnépesebbek az ún. vasas szakmák (gépész, kovács, lakatos, esztergályos, bádogos) és a MÁV és posta munkások (fényező, váltókezelő, kocsirendező, pályáőr, raktáros, gépkocsivezető stb.) bizonyulnak. A többi klasszikusnak nevezhető szakma nyomelemekben fordul csak elő (bányász, kőműves, szabó, asztalos stb.).

Földes Ferenc az 1930/31-es tanév adatai alapján a 18--23 éves fiatalok közül felsőfokú iskolában jártak arányait úgy írja le, hogy a szegényparasztok gyerekei közül minden 1320., a munkásokéi közül minden 425. jutott be. Egerben összességében az arány jóval magasabb. Azt kell megállapítanunk, hogy a két háború közt a jogakadémiák ebből a szempontból igen nyílt, s ezen rétegek számára bizonyos keretek közt kiemelkedési lehetőséget biztosító, demokratikus intézmények voltak. A jogi főiskolákra kerülés legfőbb szűrője (az anyagiak mellett) a jó középiskola volt. Ezeket az intézményeket zömmel a budapesti és egri főgimnáziumok, kisebb arányban főreáliskolák jelentették. Innen került ki a munkás- és parasztszülők gyerekeinek közel fele (47 %).

7. sz. táblázat

A JOGHALLGATÓK SZÜLEINEK FOGLALKOZÁS-SZERKEZETE A BÉRMUNKÁS KATEGÓRIÁN BELÜL (1861--1944)

	fő	%
kovács, lakatos, esztergályos, bádogos	26	21
gépész	19	15
MÁV munkás	21	18
Posta munkás	4	3
technikus, műszerés, nyomdász, villanyszerelő	10	8
munkás (!)	10	8
napszámos	5	4
bányász	5	4
szabó	4	3
asztalos	4	3
kőműves	3	2
pincér, szakács	7	6
vízmű szerelő, fuvaros, gátőr, ápoló, másoló, könyvkötő	6	5
összesen	124	100,0

Ami a születési hely szerinti rekrutációt jelenti, a centrum megyék közül Heves áll az első helyen. Pest-Pilis-Solt-Kiskunból és Borsodból a munkáselemek, Hevesből és Jász-Nagykun-Szolnokból a földműves réteg a meghatározó érthető módon.

8. sz. táblázat

**A MUNKÁS ÉS FÖLDMŰVES RÉTEGEK SZÜLETÉSI HELY SZERINTI
MEGOSZLÁSA
AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIÁN (1861–1944)**

	földműves		munkás		együtt	
	fő	%	fő	%	fő	%
Heves	98	25	15	4	113	29
Borsod	34	9	28	7	62	16
Jász-Nagykun-Szolnok	25	6	4	1	29	7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	13	3	42	11	55	14
többi vármegye	99	25	35	9	134	34
összesen	269	681	124	32	393	100

MAGÁNZÓK

Voltaképpen kisiparos, kiskereskedő rétegjegyeket hordoznak minden vonatkozásban; a korabeli népszámlálásokkor alkalmazott meghatározás szerint volt iparosok, kereskedők, akik megtakarított vagyonukból éltek", valamint kereső foglalkozású önálló egyének, akik ideiglenesen foglalkozás nélkül vannak; saját tőkéjükből élnek. 170 főről van szó az egri jogakadémián.

72 %-uk az első világháborúig szerepel a jogi főiskolán. Főként városi elemekről van szó, miskolciakról, egriekről, budapestiekről; közel 1/3-uk (51 fő) egri, illetve budapesti középiskolákban végzett. 12 %-uk izraelita, 13 %-uk református és evangélikus felekezetű.

9. sz. táblázat
A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
MAGÁNZÓK (1861--1944)

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Össz. (fő)
magánzók, özvegyek	38	23	8	53	16	14	18	170

HADISZOLGÁLATBAN ÁLLÓK

Lényegében a fegyveres testületek tagjait számítottuk ide; a honvédség, a csendőrség, a rendőrség, a büntetésvégrehajtás és a határőrség tagjait. Másfélszáz fő tartozik ebbe a kategóriába, a jogakadémiára járt hallgatók szüleinek 4 %-a. Több mint 80 %-uk a két háború között járt a főiskolára, arányuk ekkor a többi foglalkozási ághoz viszonyítva 6 %-os, magasabb, mint a szabadfoglalkozású értelmiségieké, vagy a földbirtokosoké és gyárosoké együttvéve.

10. sz. táblázat
A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
HADISZOLGÁLATBAN ÁLLÓK (1861--1944)

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Össz. (fő)
hadi szolgálat- ban állók	2	3	2	11	8	57	67	150

Az ebbe a kategóriába tartozó szülők pontosan 50 %-a Heves és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből, lényegében a fővárosból és Egerből került ki, s 2/3 részük egri és budapesti középiskolában is érettségizett.

Legnagyobb a honvédség kötelékébe tartozó szülők száma, mintegy fele az összesnek. Igen magas arányban találhatók köztük főtisztek (az egyetlen vezérőrnagy mellett az ezredek száma 12, az alezredeké, őrnagyoké 14), a többség azonban a tisztikar alacsonyabb beosztású -- a tiszthelyettesekig bezárólag -- tagja. Kis számban

ún. "félkatonai" státusok is fellelhetők körükben (katonai mérnök, katonai főszámvevő, iratkezelő, orvos stb.).

A rendőrök esetében (32 fő) is az állapítható meg, hogy a tisztikar alsó, alsó-közép káderei képezik a létszám zömét. Öt rendőrtanácsos, illetve főtanácsos és 9 rendőrtiszt (felügyelő) mellett 15 őrmester és törzsőrmester szerepel az adatok között.

A hadi szolgálatúak között 11 fő református felekezettű. Rajtuk kívül mindenki katolikus.

SZOLGÁK

Mindvégig jelentéktelen számban vannak jelen az akadémián. Templom és iskolaszolgákról (harangozó, pedellus); járásbírószági alkalmazottakról (hivatalszolgák), inasokról, házvezetőnőkről van szó. Városi elemek (összesen 17 fő), 2/3 részük budapesti és ergri származású, itt is érettségiztek, s kivétel nélkül katolikusok.

A SZABADFOGLALKOZÁSÚ ÉRTELMISSÉG

Több mint 200 fős létszámról van szó, az összes hallgató szüleinek 5,75 %-a. A statisztikai összefrások általában azokat a foglalkozásokat sorolják ide, amelyek művelői nincsenek alkalmazotti viszonyban; önálló egzisztenciák. Azonban -- ahogy Erdei Ferenc rámutat -- a századfordulótól főként nem önálló képződmények a társadalom szerkezetében,²³ szorosan kapcsolódnak a hivatali értelmiségi pályákhoz, másfelől a magántisztviselői réteghez, akiktől sok szempontból nem is igen különíthetők el. Többségében "úri" pályákról van szó a polgári korszak első felében -- különösen érvényes ez az ügyvédségre, akik a legnagyobb arányban képviseltetik magukat; a vizsgált személyek több mint felét teszi ki. Az orvos szülőkkel együtt dominanciájuk egyértelmű.

Vallási összetételüket tekintve 20 % körüli a nem katolikus elem körükben.

A szabadfoglalkozású értelmiségi szülők gyermekeinek 43 %-a Egerben, illetve Budapesten érettségizett. Ami a születési helyet illeti Pest, illetve Heves megyéből, főként Budapestről és Egerből származik a hallgatók szüleinek 60 %-a.

11. sz. táblázat
 A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
 SZABADFOGLALKOZÁSÚ ÉRTELMISÉGIK (1861--1944)

	1861- 1875- 1891- 1901- 1914- 1924- 1935- Összesen								
	1874	1890	1900	1913	1923	1934	1944	(fő)	%
ügyvéd	22	8	11	19	13	17	24	114	51,81
orvos	9	4	5	5	2	2	16	43	19,54
gyógyszerész	2	-	-	3	-	4	9	18	8,18
mérnök	3	2	-	2	3	9	12	31	14,10
egyéb szabad- foglalkozású	1	-	-	2	1	4	6	14	6,36
összesen	37	14	16	31	19	36	67	220	100,00

12. sz. táblázat
 A SZABADFOGLALKOZÁSÚ ÉRTELMISÉGI SZÜLŐK FELEKEZETI
 MEGOSZLÁSA AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIÁN (1861--1944)

	katolikus (%)	izraelita (%)	egyéb feleke- zetű (%)	Összesen (%)	(fő)
ügyvéd	78	9	13	100	114
orvos	81	9	10	100	43
gyógyszerész	78	17	5	100	18
mérnök	77	--	23	100	31
egyéb szabadfoglal- kozású értelmiségi	78	--	22	100	14
%-os átlag	78	7	15	100	220

TISZTVISELŐK

Egyetlen hatalmas, de rendkívül összetett tömböt alkotnak a jogakadémián. Az állami, az uradalmi, az egyházi és magántisztviselők több mint 1700 fős tömege képezi az akadémiai hallgatók szüleinek legnagyobb részét. A legkorábbi időszakot (1861--1874) kivéve dominanciájuk jellemző (3. sz. táblázat), a két háború közötti időszakban;

arányuk a többi társadalmi csoportéhoz viszonyítva óriási, 50 %-os. A legnagyobb tömeget mindvégig az állami tisztviselők alkotják.

A 20-as évektől jelentősen megnő az uradalmi tisztviselők száma és aránya is, a magántisztviselőké enyhén emelkedő tendenciát mutat, míg az egyházi tisztet betöltők közül (ide számítottuk a lelkészeket is) a két háború között már lényegesen kevesebben küldik fiaikat a jogi főiskolára.

13. sz. táblázat
A HALLGATÓK SZÁRMAZÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA
TISZTVISELŐK (1861–1944)

	1861- 1874 (fő)	1875- 1890 (fő)	1891- 1900 (fő)	1901- 1913 (fő)	1914- 1923 (fő)	1924- 1934 (fő)	1935- 1944 (fő)	Össz.	A jogi főisk. össz- létszám visz. %- os arány
állami tiszt- viselő	45	80	107	171	185	445	471	1504	39,34
uradalmi tiszt- viselő	16	15	5	16	22	46	29	149	3,89
egyházi tiszt- viselő	7	10	6	12	11	5	3	54	1,41
magán tiszt- viselő	--	--	3	5	5	15	12	40	1,04
Összesen	68	105	121	204	223	511	515	1747	46,00

Ami leginkább szembetűnik a számoszlopokról, hogy a múlt század 80-as éveinek kezdetétől egy erőteljes áramlás indul meg a tisztviselői rétegekből a jogi pálya felé az egri jogfőcumban. Ez a mozgás pontosan megfelel az Andorka Rudolf által leírt tendenciának, aki a 10-es évek viszonylatában a tanintézeti hallgatók társadalmi összetételét elemezve mutat rá, hogy az összes egyetemi karok és főiskolák közül a jogi pályán a legnagyobb a szellemi foglalkozású családokból (és a nagybirtokos osztályokból) származók túlsúlya. Tanulmányában külön kiemeli, hogy a köztisztviselők gyermekeinek magasan az átlag fölötti az affinitása a jogi pályához.²⁴

14. sz. táblázat

**AZ ÁLLAMI (KÖZ-) TISZTVISELŐ SZÜLŐK RÉTEGZÖDÉSE
AZ EGRÍ JOGAKADÉMIÁN (1861–1944)**

	1861- 1874	1875- 1890	1891- 1900	1901- 1913	1914- 1923	1924- 1934	1935- 1944	Összesen (fő)	%
tanügyi tiszt- viselő	10	18	20	39	44	85	86	302	20,07
MÁV tisztv.	1	2	5	18	25	80	102	233	15,49
törvényszéki tisztviselő	5	12	25	19	20	44	25	150	9,97
pénzügyi tisztviselő	5	5	8	21	22	50	55	166	11,03
megyei, járási tisztviselő	10	13	13	10	9	31	27	113	7,51
városi tiszt- viselő	9	13	9	20	10	15	21	97	6,44
községi tisztviselő	--	4	14	17	11	40	24	110	7,31
egyéb állami tisztviselő	5	13	13	27	44	100	131	333	22,14
összesen	45	80	107	171	185	445	471	1504	100,00

A tanügy területén tevékenykedők legnagyobb hányadát természetesen a pedagógusok alkotják. Az elemi és polgári iskolai tanítók vannak legtöbben, s a többi köztisztviselő réteghez hasonlóan a két háború közötti időszakra esik létszámbeli robbanásuk. Az első világháborúig nagy a kántortanítók és az ún. igazgató-tanítók száma, tehát a relatíve minőségibb beosztásban lévők.

1/3-uk tanárként regisztrálható, kevés köztük a főgimnáziumi, illetve reáliskolai igazgatótanár. 6 akadémiai jogtanár szülő van viszont ebben a kategóriában, egyéb egyetemen oktató viszont nincs. 3 fő állású tanfelügyelő akad még az eltaratók között, le kell azonban szögeznünk: e jelentős kontingenst kitevő réteg az oktatásügy alsó régióit képezi, zömében a hevesi, pesti, borsodi, jász és gömöri térségek katolikus elemeit.

A másik, létszámában jelentős köztisztviselői csoport a *MÁV alkalmazásában tevékenykedőké*. Létszám- és aránybeli felfutásuk a két háború közti időszakban leginkább jelzi a jogi pálya régi értelemben vett tradíciójának letűnését.

A vasúti tisztviselőség alsó és alsó-közép rétegét felvonultató tisztikarának szinte minden eleme megtalálható itt. Bár az akadémiai végzettségnek közszolgálatra való jogosítványa eléggé behatárolt, nem jelent komoly karriert, ezen rétegeknek ez az aspiráció jó lehetőség marad mindvégig a társadalmi ranglétrán való jobb pozíciószerezésre, a biztonságosnak hitt egzisztencia megteremtésére utódaik számára. A korai időszakban egy a vasúti altisztól a MÁV főfelügyelőig bezárólag tapasztalunk sokféleséget, ám domináns elem az "állomásfőnök", s ez a középszintű tiszt marad a későbbiekben is a meghatározó az általánosabb "MÁV-tisztviselő", "MÁV-hivatalnok" mellett.

A pénzügyi tisztviselőgárdája a fentiekhez hasonló módon közelíthető meg. 1913-ig a jogakadémián a "pénzügyi tanácsosság", a "pénzügyi titkárság", s az "adófelügyelet" az a foglalkozási terep, ahol a szülők tevékenykednek, ám jelentéktelen számban. A 20-as évektől -- érthetően -- az adóhatóságoknál, a pénzügyi felügyeletekben dolgozók köre jelentősen kibővül, a bankokban és a takarékpénztáraknál tevékenykedők száma ugrásszerűen nő meg. Az anyakönyvekben a semleges, a középkáder jellegre utaló "banktisztviselő" elnevezés dominál, ám hozzá kell tenni; 27 fő (16 %-uk) RT igazgató, illetve bankigazgató közülük. A pénzügyi tisztviselői rétegnél az izraelita felekezetűek száma elenyésző.

A törvényszéki és a szűkebb értelemben vett köztisztviselők (megyei, városi, községi hivatalnokok) száma és aránya kiegyenlített a 7 intervallumban. Együtt az állami tisztviselők 1/3-át teszik ki. Az első világháborúig a hevesi, borsodi, szolnoki, gömöri megyék és városok tisztikara igen nagy arányban juttatja el gyermekét a jogi

főiskolára. Valóban a főtisztviselői csoportról van szó, hiszen az első világháborúig Heves megye 6 alispánjának, 3 vármegyei főjegyzőnek, a lőcsei és a miskolci megyei tisztii főügyésznek a gyermeke is itt tanult. 10 szolgál- és főszolgabíró, járási és megyei orvosok, levéltárnokok és számvevők, városi mérnökök utódai tanulnak az akadémián, sőt 6 városi rendőrkapitány is ide küldte jogi képzésre a gyermekét.

Lényegében ez a foglalkozásszerkezet marad meg 1920 után is, a megyei, városi tisztviselők körében népszerű a jogiskolai taníttatás. A főtisztikar mellett persze feltűnnek az alacsonyabb rangok birtokosai, s csak ekkorra jelennek meg nagyobb létszámban a községi tisztviselők utódai, akik -- szinte kivétel nélkül -- a községi jegyzőket jelentették.

15. sz. táblázat

EGYHÁZI SZOLGÁLATBAN ÁLLÓ SZÜLŐK (GYÁMOK) RÉTEGZŐDÉSE AZ EGRI ÉRSEKI JOGAKADÉMIÁN (1861--1944)

	fő	%
latin katolikus lelkész	14	26
görögkatolikus lelkész	11	20
református lelkész	6	11
görögkeleti lelkész	6	11
unitárius lelkész	2	4
evangélikus lelkész	1	2
rabbi	1	2
(katolikus) egyházi alapítványi tisztviselő (ellenőr, számvevő, ügyvéd stb.)	10	18
organista, karnagy	3	
eÖsszesen	54	100,00

A *magántisztviselők* (magánalkalmazott, magánhivatalnok) elhanyagolható számban, s csak a 20-as évektől jelennek meg a jogi főiskolán a főként egri, budapesti vállalkozások jellegzetes "kiszegítő szellemi" munkaerői. 20 %-uk izraelita, 13 %-uk protestáns. Az anyakönyvi adatok közt gyakorlatilag semmi utalás a tevékenység konkrét minőségére.

Az egyházi tisztségek viselői is jelentéktelen számúak; zömüket a különböző felekezeti lelkészek teszik ki. A két háború között körük visszaesik (3. sz. táblázat).

Sajnos csak kis populációról van szó, mégis fel kell hívnunk a figyelmet egy fontos tényre. Míg szinte minden foglalkozási ág esetén a hallgatók születési hely szerinti rekrutációja 75–90 %-ban a bázist alkotó 11 centrum vármegyére korlátozódik (nagybirtokosok 82 %; kisiparosok és bérmunkások 85 %; kiskereskedők és vállalkozók 81 % stb.), addig az egyházi tisztviselők igen nagy szórtságot mutatnak ebből a szempontból. 41 %-uk máshonnan érkezett a joglőceumba, földrajzilag távolabbi területekről, elsősorban az erdélyi részektől. A lényegesebben erőteljes területi szórtságot erősíti esetükben az a tény is, hogy csak 20 %-uk érettségizett budapesti vagy egri középiskolában.

Az uradalmi tiszteket betöltő, tehát a nagybirtokok igazgatását, gazdálkodását irányító szőlők összlétszáma 149 fő. A múlt század utolsó évtizedét (1891–1900) és a 20-as éveket kivéve (1924–1934) jelenlétük és arányuk a joglőceumban meglehetősen kiegyensúlyozott képet mutat.

Többnyire az általános értelmű gazdatiszt kategória használatos az anyakönyvekben, ami az uradalmak egyik legfontosabb tisztviselőjét jelenti: gyakorta a jószágigazgatót, az uradalmi felügyelőt, a tiszttartót, a kasznárt, a kulcsárt is ez a kategória jelöli. Ezek a tisztek a leggyakoribbak. Mellettük a pénzügyi és szakigazgatási-ügykezelési tisztviselők (számvevők, számtartók, főerdészek, fővadászok, uradalmi titkárok) szintén jelen vannak, bár jóval kisebb számban.

16. sz. táblázat

URADALMI TISZTVISELŐ SZŐLŐK MEGOSZLÁSA AZ EGRİ JOGAKADÉMİÁN (1861–1944)

	1861- 1874 (fő)	1875- 1890 (fő)	1891- 1900 (fő)	1901- 1913 (fő)	1914- 1923 (fő)	1924- 1934 (fő)	1935- 1944 (fő)	Össz.	A jogi főisk. össz- létszá- mához visz. %-os arány
uradalmi tiszt- viselők	16	15	5	16	22	46	29	149	3,89

Az uradalmi ún. "alkalmazottak", tehát a tisztikar alacsonyabb rangú beosztottjainak száma az első világháború előtt is, és a két háború között is elenyésző (erdész, vadőr, pincemester, pajta- és lovászmester stb.).

A joghallgatók szüleinek 46 $\%$ -a Heves, Borsod és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék uradalmaiban tisztviselő; a hallgatók ugyanilyen arányban budapesti és egri középfokú tanintézetekben végeztek.

A jogi főiskolák -- az egyetemekkel együtt -- legdominánsabban a közigazgatás és igazságszolgáltatás szakértelmiségét, káderanyagát termelték ki és újjá, hiszen a jogászság az, amely társadalmi funkciójánál fogva a gazdasági és jogi-politikai (tehát hatalmi) intézmények működéséhez legközvetlenebbül kapcsolódik.²⁵ Kétségtelen az is, hogy a "jogászságtermelés" folyamata, s e folyamatok következményei -- nevezetesen a rétegek beépülése és funkcionálása a társadalomszerkezetben -- a magyar társadalom polgári kori speciális fejlődési tendenciái következtében rendkívül felemásak. S mindezt keresztbemetszi az a tény, hogy nem csupán a két háború között, de már a századfordulón felbomlóban van a jogászság homogén jellege. Mind rekrutációjában, szelekciójában, mind pedig összetételében, társadalmi arculatában rendkívül sokszínű rétegről van szó, akár a bírói kart vagy az ügyvédséget, akár a közigazgatás tisztviselőit vagy az ügyészséget tekintjük.²⁶

A dualizmus korai időszakában a jogászság még "úri" jellege az egyre erőteljesebben kialakuló liberális polgári jogrend és bürokrácia kiépülésével fokozatosan szorul vissza azzal párhuzamosan, hogy egyrészt az asszimilálódó német és zsidó másod- és harmadgenerációs elemek (amelyek eddig a társadalmi munkamegosztás rendszerében a kisipar, a kiskereskedelem, a vállalkozás szegmentumai találhatók túlnyomórészt) milyen mértékben és dinamikával, milyen hullámokban szállják meg a közfunkciókat -- erőteljesen a régi pálya kapaszkodóin,²⁷ másrészt hogy a széles értelemben vett új értelmiség²⁸ önreprodukciója milyen mértékű és méretű lesz.²⁹ Itt persze feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a tisztviselő réteg hatalmas arányú megnövekedésének a legfőbb oka -- nézetünk szerint -- mégiscsak strukturális: az a tény ugyanis, hogy a dualizmus korához viszonyítva az állami bürokrácia hallatlan nagy szívfóhatása következtében háromszorozódik meg az egy lakosra jutó közigazgatási tisztviselők száma a két háború között. E létszámbeli robbanáshoz nem kis mértékben járul aztán hozzá Trianon is úgyszintén közismert gerjesztő okként.³⁰

Jegyzetek

1. A jogi tanfolyam az 1961/62-es iskolaévben indul újra, mintegy 10 esztendei szilencium után, 3 éves képzési idővel.
2. A kassai állami, a nagyváradi és pozsonyi királyi, a pécsi katolikus püspöki, az eperjesi evangélikus és a debreceni, kecskeméti, máramarosszigeti és sárospataki református akadémiák.
3. A hallgatók születési hely szerinti megoszlása az egri érseki jogakadémián. Térkép melléklet.
4. Trócsányi 1980. 371--372.
5. Heves Megyei Levéltár, VIII-1.220--273.
6. A 3823 hallgatóból csupán 148 fő esetén tapasztaltunk adathiányt. E kontingens közel 90 %-a az 1861--74 és az 1935--44 közötti időintervallumból való, tehát a legkorábbi és a legkésőbbi korszakból.
7. Földes tanulmányában a kistisztviselők és a munkásság egybevetése kapcsán von le ilyen következtetést.
8. Laczkó. 1981. 25.
9. Huszár. 1975. 4.
10. Erdei. 1975. 4. 473.
11. Andorka. 1979. 2.
12. **Állami tisztviselők**
 1. tanügyi tisztviselők
 2. MÁV tisztviselők
 3. törvényszéki tisztviselők
 4. pénzügyi tisztviselők
 5. megyei, járási tisztviselők
 6. városi tisztviselők
 7. községi tisztviselők
 8. egyéb állami tisztviselők
13. Andorka. 1979. 2. 186--187.
14. Egerben az adatok a következő képet mutatják:

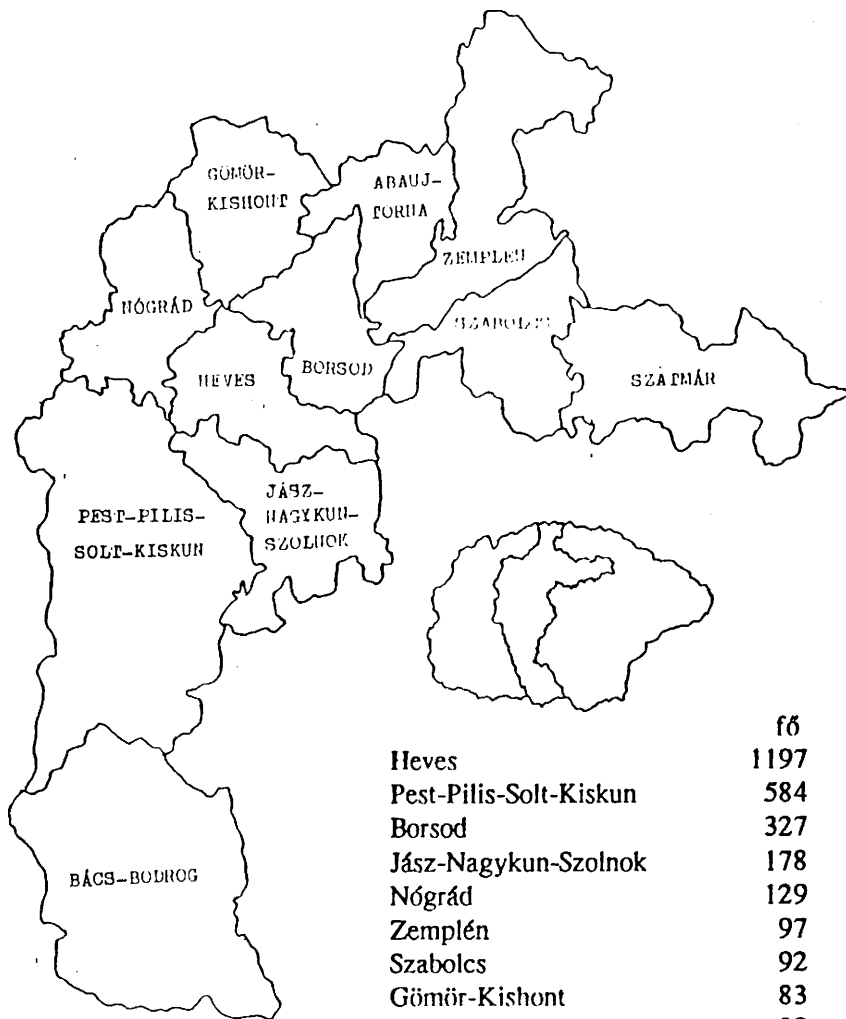
1861--1874	6,50 %
1875--1890	20,23 %
1891--1900	22,93 %
1901--1913	23,58 %

1914--1923	23,12 %
1924--1934	14,22 %
1935--1944	12,76 %

15. Az özvegy és a magánzó kategóriákat számítottuk ide.
16. Andorka, Laky és Földes adatainak másodelemzéseiből állapít meg 1898–1942 vonatkozásában hasonlókat. Andorka. 1979. 2.
17. Gyárosok, nagykereskedők, vállalkozók, bérlők.
18. Laczkó. 1987. 24--25.
19. Andorka. 1979. 2. 177.
20. Erdei. 1975. 4. 473.
21. Andorka kutatásai alapján ez a tendencia csak a második világháború idején mérséklődik. Andorka, 1979. 2. 186.
22. Andorka idézi. 1979. 2. 178.
23. Erdei. 1975. 4. 472.
24. Andorka. 1979. 2. 186--187.
25. Szabó. 1975. 4. 502.
26. Uo.
27. Erdei. 1975. 4. 473.
28. Andorka. 1979. 2. 184. Megközelítése szerint nem csupán a szellemi szabadfoglalkozásúak (tisztviselő, tanár, szabadfoglalkozású értelmiség), de a nagybirtokos és nagyburzsoázia utódai beletartoznak az értelmiség kategóriájába.
29. Az önreprodukció az első világháború előtti időszakban némileg csökken, a háború után azonban ismét emelkedik.
30. Mfg 1914-ben a 18 milliós Magyarországon 377 lakosra, 1921-ben a 8 milliós Magyarországon már minden 134 lakosra jut egy állami tisztviselő. Szabolcsi. 1965. 27.

**A HALLGATÓK SZÜLETÉSI HELY SZERINTI MEGOSZLÁSA AZ EGRI ÉRSEKI
JOGAKADÉMIÁN. LÉTSZÁMUKBAN LEGJELENTŐSEBB KÜLSŐ
VÁRMEGYÉK**

(1861--1944)

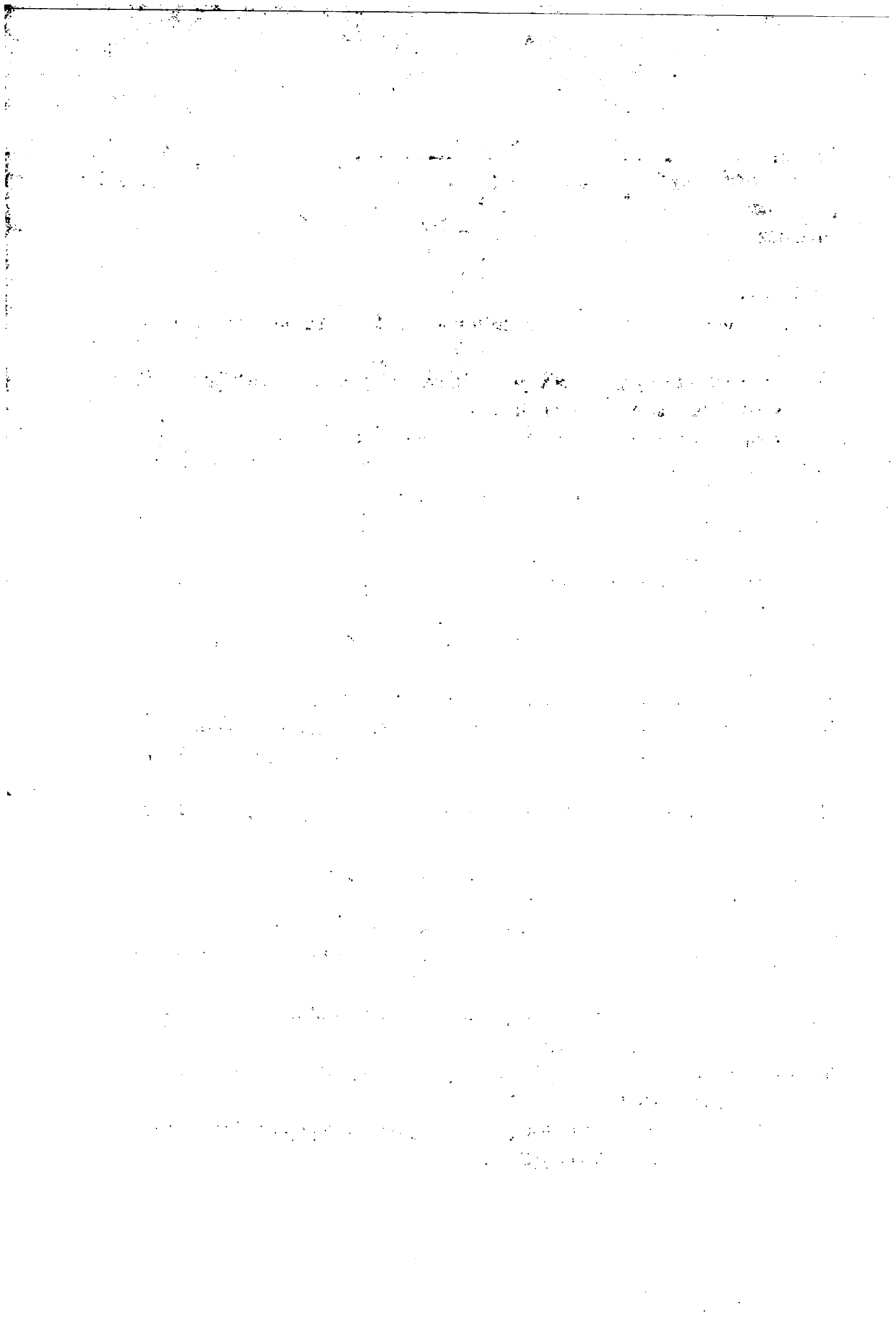
	fő	%
Heves	1197	31,13
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	584	15,27
Borsod	327	8,55
Jász-Nagykun-Szolnok	178	4,65
Nógrád	129	3,37
Zemplén	97	2,53
Szabolcs	92	2,40
Gömör-Kishont	83	2,17
Abaúj-Torna	80	2,39
Bács-Bodrog	70	1,83
Szatmár	56	1,46
Együtt	2893	75,63
Többi vármegye	930	24,37
MINDÖSSZESEN	3823	100,00

Forrás

Az egri érseki jogakadémia anyakönyvei
Heves Megyei Levéltár
VIII-1.220–273

Irodalom

- Andorka Rudolf: Egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele. Statisztikai Szemle. 1979. 2.
- Berend T. Iván--Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919--1929. Akadémiai Kiadó 1966.
- Erdei Ferenc: Szabad értelmiségi pályák. Szociológia 1975. 4.
- Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. In: Földes Ferenc Válogatott frások. Kossuth Kiadó 1967.
- Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. Valóság 1981. 7.
- Huszár Tibor: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. Valóság 1972. 2.
- Huszár Tibor: Értelmiségelméletek, értelmiségvizsgálatok Magyarországon. Szociológia 1974. 4.
- Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922.
- Laczkó Miklós: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In: Társadalunk szerkezetének fejlődéstendenciái 1. MSZMP KB TTI 1981.
- Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. Társadalmi Szemle 1965. 4.
- Szabad György: A társadalomszerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában. Történelmi Szemle 1958.
- Szabó András: A jogászság megváltozott társadalmi szerepe. Szociológia 1975. 4. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848--1914. Szerk. Szabó István. Bp. 1965.
- Szabolcsi Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920--1926. Akadémiai Kiadó 1965.
- Trócsányi László: A jogakadémiák helye és szerepe a magyar jogéletben. Állam- és Jogtudomány 1980. 2.
- Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági igazgatás 1967--1944. Levéltárak Országos Központja Bp. 1956.

TARTALOM

	oldal
Koncsos Ferenc: Modern mítoszok és társadalmi viszonyok	3.
Loboczky János: A "műalkotások saját világa" Lukács György Esztétikájában	13.
R. A. Tyelcsarova: A képi analógiák konszenzusának alkalmazása M. M. Bahtyin kutatási módszerében (Tézisek)	27.
Lőrinczné Thiel Katalin: A kierkegaard hatása néhány vonatkozása Hamvas Bélánál	31.
Kiss László: Az európai nemzetfejlődés és nemzetfogalom eltérő felfogásai	39.
Hollóné Kacsó Erzsébet--Demeter András: Nagyszervezetekhez kapcsolódó kistermelői integrációk jellegzetességei	53.
Kádek István: Az általános iskolai pedagógusok foglalkoztatási és bérezési problémái -- a 80-as évek közgazdasági és pedagógiai szaksajtójának tükrében	69.
Hacsi Lajos: Hallgatói vélemények politikai rendszerünk reformjáról 1987--1989	85.
Ráczné Horváth Ágnes: A keresztény nőmozgalom a XX. század elején Magyarországon	105.
Suba István: Képviselőválasztás Egerben 1939-ben	115.
Halmi István: Adalékok az egri érseki jogakadémia hallgatóinak származás szerinti rekrutációs vizsgálatához a polgári korszakban	125.

Örömmel tájékoztatjuk Önöket, hogy az

az Agria Kiadó Kft,
a Mátravidéki Fémművek, Sírok,
a Heves Megyei Vízművállalat,
az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
Ifjúsági Szervező Irodája,
az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola
Főigazgatósága és
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Heves Megyei Szervezete

támogatásával létrejött a

FENOMÉN ALAPÍTVÁNY,

amely az elméleti kutatás támogatását tűzte ki céljával.

Számlaszáma:

MNB 359-98-567

Postabank és Takarékpénztár RT

034-00038

Fenomén Alapítvány

Kérjük Önt, támogassa Ön is a Fenomén Alapítványt.

KÖSZÖNJÜK